ХАЛЬМГ КЕЛН

6-7

БАДМИН БАТА, ХАРЧЕВНИКОВАН РОЗА,
ЧЕНКАЛИН АЛЕКСАНДРА

ХАЛЬМГ КЕЛН

I ХҮВ

ФОНЕТИК. МОРФОЛОГ

ДУНД ШКОЛЫН 6—7-гч КЛАССТ ДАСХ ДЕГТР

ЯСВРТА, НЕМРТӘ 7-гч ҺАРЦ

ХАЛЬМГ ТАҢҺЧИН ЭРДМ-СУРҺУЛИН
МИНИСТЕРСТВ БАРЛХД ЗӨВ ӨГВ

ЭЛСТ, ХАЛЬМГ ДЕГТР ҺАРҺАЧ, 1996

ББК 81.2—9 (Калм)
Б 153

Б $\frac{4306020200 — 016}{М 126(03) — 96}$ 10 — 96

ББК 81.2—9 (Калм)

ISBN 5-7539-0359-2

6 КЛАСС

ДАВТЛҺН.

1. СИНТАКСИС БОЛН ТУДЛЬНӘ ТЕМДГҮД.

Хоорндан утхарн нииләд, келнә эркәр кев-янзарн хүврәд, айлтарн төгссн, нег уха-сана медүлдәх үгмүдиг эс гиҗ тиим чинртә онц үгиг зәнг гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *Әрә үләсн салькн әрҗ ноһа көндәнә. Җөөлн герләрн сар җигтә орчлң кееруллнә.* (К. Д.)

Төрскн. Эңкр Элст. Йовв.

1-гч дамшлһн. Эн шүлгиг айслулҗ умштн. Шүлгч төрскн хальмг келән юунас давулҗана?

ХАЛЬМГ КЕЛН.

Келн, келн, келн,
Кен чамаг заясм,
Келнәс талдан белн
Кишг күмнд бәәсм?
Хальмг келн —
мини келн —
Зөөрәс даву зөөр.
Хальмг келн —
мини келн —
Зөвәс даву зөв.
Хальмг келн —
мини келн —
Хазнас даву хазн.
Хальмг келн —
мини келн —
Хааҗ болшго нарн.

Тачин А.

Эн шүлгиг чееҗәр дастн.

2-гч дамшлһн. I. Үгмүдиг утхарнь ниицүләд, зәңгс тогтатн. Тер зәңгсиг буулһҗ бичтн.

1. Теңгриг, ик хар, көк сәәхн, бүркв, үүлн. 2. Бултв, шовуд, ацмудар. 3. Күрҗңнв, деер, оһтрһу. 4. Шәргв, хур, нигт, гүүнә, усн, шаһаца. 5. Бийән, норһна, бичкдүд, хурт. 6. Өгнә, халу, нарн, хурин хөөн. 7. Сергнә, тәрән, төгәлңдән.

II. Олн цегин орчд кергтә чилгчс бичтн.

ЭЛСТИН ЗУНИ АСХН.

Зунин нарн... халун
Зуңһугрж, теег... түңшнә.
Җирлзҗ көөлдсн җирлһн
Җиритрж, эрәтрҗ урлд...,
Халун... күчнд диилгдәд
Хамтхас... модд делдинә,
Хар тоос... хүүд
Хурлзад, хурдлад цоонгтрна.

Тачин А.

3-гч дамшлһн. Бичәд, зәңгсин чилгчд кергтә түдлһнә темдгүд тәвтн. Юңгад цег, сургч болн хәәкргч темдгүд тәвсән цәәлһтн.

1. Сентябрь сар ирв, серүн салькн серҗңнв 2. Намрин түрүн өдр нарнла таарч дүңгәв 3. Насмь ирсн бичкдүд ном дасхар йовна 4. Сурһулин шин җилиг сән амрлтар тостн 5. Делкәг әәмшгәс харсч, даңгин сагар зогс 6. Мандл, туг, мана Диилвр 7. Орчлңд юн әмтәхмби *(Нөр.)* 8. Орчлнд юн тарһмби *(Һазр.)* 9. Орчлңд юн хурдмби *(Санан.)*

4-гч дамшлһн. Зәңгс буулһҗ бичәд, һол мөчмүдинь олҗ, татасар темдглтн.

Үкрч һазр хәләнә. Зер-бор бетк энд-тенд савилднә. Толһалчксн цаһан өвсн номһн салькнд гекнә. Хая-хая гүрвлг гүүнә.

Үкрч малан худгур кецәлһнә. Салад бәәсн худгин өмн эргд

үкрин хош бәәнә. Хашан өмн бийд дала машин зогсчана. Эндр Нарна хош деер ик хург болхмн. Совхозин директор Салькн хург эклв. Нарн эмәсн бәәдлтәһәр әмт хәләв. (Нармин М.)

5-гч дамшлһн. Зәңгс бичәд, нег зүсн мөчмүд олҗ, татасар темдглтн. Эврәннь экин (эгчин) тускар келҗ өгтн.

МАНА ЭК.

Нанд болн мини ахд мана эк йир дурта. Мана кергүдәр, бәәдл-җирһләр экмдн өдр болһн соньмсна. Эк сән өдрт яһҗ белдхиг заана, приёмник яһҗ цуглулҗ ясхин тускар ахлам күүнднә. Эк мана сурһульд, школын кергт икәр оньган өгнә. Амрлһна асхдын, кичәлин болн шүүвр көдлмшин тускар эн сурна. Мадн экләһән ямаран кино, наад хәләхлә, сән болхинь селвлцнәвидн. Нанла экм бәәдл-җирһлин тускар күүнднә, эврәннь соньн, дурта кергин тускар келнә.

6-гч дамшлһн. Зәңг болһна цәәлһлт цәәлһүлҗәх үгтәһинь олҗ бичтн. Цәәлһлт ямаран келлһнә хүвәр келгдҗ?

1. Теңгрин улан нарн мандлна. 2. Терүнә толян һазрар тарна. 3. Кө хар үүлнд көвкр цасн мелмлзнә. 4. Улан туган киискәд, уульнц дундаһур церглнә. 5. Цаһан бор мөр татсн хойр үр селәнә дундаһур хатрулад һарв. (Б. Т.) 6. Алтн сахлта буудя атх дүүрч асхрна. (Э. К.) 7. Күңкл үрднь однур риснә, күмни ухани гүүдл үзүлнә. (Н. В.) 8. Нуурмудын көвәһәр урһсн көк хулсн, торһн кевтә, шурклна. (М. Н.)

7-гч дамшлһн. Умшад, шуд келлһтә зәңгс олтн, түдлһнә темдгүдинь цәәлһтн.

Хамгин түрүн болҗ 1917 җилин ноябрин 9-д би Владимир Ильичлә таньлдлав. Эн иим билә. Би Петроградын ик-ик гаражмудын негндь көдлҗәләв. Гаражин һардачнр намаг дуудҗ авад келв: ''Үр Гиль, гараждан бәәсн машидәс хамгин сәәнинь шүүҗ авад, өрүндән Смольнур од. Үр Ленинд шофёр болхмч! Не, зөв гиҗәнч?''— гиҗ намаг үүмҗәхиг үзчкәд, комитетихн нанас сурв.

''Зөвтә боллго'',— гиҗ хәрү өгүв. Би тиигхд баһ наста,

чаңһ-чиирг, эврәннь кергән ончта сәәнәр меддг биләв. Октябрьск революциг ик өргмҗтәһәр тослав. Иим ик итклиг бархн угав гиҗ, үгән өгәд, герүрн хәрҗ ирүв.

Дигтә өрүн 10 часла мини машин Смольна хашан ик үүднд ирәд зогсв. Ленинлә түрүн болҗ харһлһн өөрдҗ йовна. Нег күн нанур ирәд: "Та Ленинүр ирвт? Ода һарч ирх",— гив. Нег цөн минут болад, Смольнас һурвн күн һарч ирв. "Эднә алькнь Ленин болхв?"— гиҗ ухан толһадм орв. Маштгцр нурһта, хар пальтота күн түрүн шудрмг-шулун йовдлар ирәд, машинә кабинә үүд секәд: "Мендвт, үр! Тана нернтн кемби?"— гив.

"Гиль",— гиҗ би хәрү өгүв.

"Таньл-үзл болый, Гиль,— гиҗ келәд, һаран нанд өгәд мендлв.— Та нанла хамдан йовдг болхмт",— гиҗ Ленин келв. Владимир Ильичлә түрүн һар атхад мендллһн болн терүнә түрүн келсн үгмүд нанд насни туршарт мартгдхш. (С. Гиль)

8-гч дамшлһн. Бичәд, эс тәвгдсн түдлһнә темдгүдинь ормднь тәвтн. Юңгад тәвгдҗәхинь цәәлһтн. Һол мөчмүдинь темдглтн.

1. Салькна күчн номһрв сәәхн өдр эклв. 2. Дала усар хандго күн медрләр хандго. 3. Садын хамтхасн унв серүн намр ирв. (К. А.) 4. Һаң халун номһрв һазрин өвсн шарлв. (К. А.) 5. Өңгтә нарн холдв өдр улм ахрдв. (К. А.) 6. Нарна толян наласн теегәр тарна өрүни орчлң гиигрсн бәәдл һарна. (К. Д.) 7. Халун дәәнә зальд хальмг баатр төрв Днепр һолын көвәд дәәч Лиҗ туурв. (Бал. А.) 8. Үвл декабрь сард ирнә эн сарла нарн ора һарна эрт сууна. 9. Һарин тавн хурһн әдл биш теду мет хамг әмтн чигн әдл биш.

2. АР ДАРАНА БОЛН ӨМН ДАРАНА ЭГШГҮД.

1. Хальмг келнд цуг эгшг әс өмн дарана, ар дарана гиҗ хувагдна.

2. Өмн дарана эгшгүд гиҗ иим әс бәәнә: *ә, ү, ө, э, и.*

3. Ар дарана эшгүд гиҗ иим әс бәәнә: *а, у, о, ы.*

4. Өмн дарана эгшгүдиг *җөөлн әс,* **ар дарана эгшгүдиг** *хату әс* **гиҗ нерәднә.**

5. *я, ю, ё (йа, йу, йо)* **ар дарана эгшглә таарна,** *е (йә)* **өмн дарана эгшглә таарна.**

9-гч дамшлһн. Бичәд, өмн дарана эгшгүдиг нег татасар, ар дарана эгшгүдиг хойр татасар темдглтн.

1. Урна урл тоста. 2. Удан унтсар олз болдмн биш. 3. Үүлән күцәсн күн таварн. 4. Совхозин саальчнр йир сәәнәр көдлҗәнә. 5. Гүн уснд ботьхаг уга. 6. Һазр деер күүнәс үнтәнь уга. 7. Һал уга һазрас утан һардго. 8. Шарлҗн дотр шар алтн. *(Арат.)* 9. Шар кичг шам гиснәс дутхш. *(Шанh.)* 10. Хаана үүдн хард гиҗ, хар ноха җурд гиҗ. *(Бу хах.)*

10-гч дамшлһн. Харар барлата үгмүдин эгшгүд темдглтн.

1. Мини дурта **домбр** күңкнхлә, мана Ильичин ачнр дуулх. (Х. М.) 2. **Ут** хаалһар йовад, у теегәс ирнә. 3. **Көвүн** хәрү Көк **теңгсүр** ирнә. 4. Тевк Эрднь **хойр** теегт цецгүд түүв. (С. Б.) 5. **Хаҗудан** көркхн хар хурһ үзв. (С. Б.) 6. Терз тус Теркә **күүкн** цецгт ус кев. 7. Эн **цецгүд** элвг уснд эңкрәр яһҗ эс өсхв. 8. Асхрсн хур генткн **агчмин** зуур зогсв. 9. Сарул гермүд **тосхнав**, санамр әмтм амрг. 10. Гермүд олар немгднә, герлтә **шамнь** асна. (С. Б.)

11-гч дамшлһн. Бичәд, өмн дарана эгшгүдиг нег татасар, ар дарана эгшгүдиг хойр татасар темдглтн.

Ухан, болзг, әәлһн, элҗгн, бөөр, аңһуч, һазр, нуһсн, әмтн, бульчң, үзм, гүр, хуурмг, хурц, нәрн, сонр, дүрсн, тоха, хур, будн, үүлн, цәкллһн.

12-гч дамшлһн. Эн зәңгс умштн. Өмн дарана эгшгүдтә үгмүдинь буулһҗ бичтн.

Кезәнә бәәҗ. Зөвәр олн малта, һурвн көвүтә эмгн өвгн хойр бәәҗ. "Шовун болв чигн әмтә юмнлм", — гиһәд эмгн өвгн хойр шаазһаг асрад бәәнә. Көгшәсин асрлһнд шаазһа әм авад, көлд орад бәәнә. "Түрәд бәәсн цагтан нан тал күрәд иртн", — гичкәд, шаазһа нисәд йовҗ одна. Өвгн бедрәд, шаазһа сән нәәҗән орад һарна. Өвгиг шаазһанд ирхлә, шаазһанхн ик байр кеҗәҗ. Шаазһа өвгиг долан долан дөчн йисн хонгт гиичлүлв. Өвгнд шаазһа алг дааһан өгнә. Тосн-өөкәр пилгдг тоста хар авдр өгнә. Тоглын йовҗ цокдг тог шаавр өгнә. (Тууль)

3. ЭГШГҮДИН ТААРЛТ.

1. Кемр үгин түрүн нииилврт өмн дарана эгшг бәәхлә, дарук нииилврмүдт бас өмн дарана эгшгүд бичгднә.

Ү л г ү р н ь: *темән, келҗәнә, биилҗәнә.*

2. Кемр үгин түрүн нииилврт ар дарана эгшг бәәхлә, дарук нииилврмүдт бас ар дарана эгшгүд бичгднә.

Ү л г ү р н ь: *умшчана, болҗана, така, һаха.*

3. Эн зокалла ирлцдго саам бас бәәнә. Төргч, гемнгч кииискврмүдин чилгч болн зәрм үүлдәгчин кев-янз эн зокалла ирлцхш.

Ү л г ү р н ь: *Санҗин, Санҗиг, хаҗиһәд.*

4. Тальн келнәс орсн үгмүд хальмг келнә суффикс, чилгч авхларн, өмнән бәәсн эгшглә таарна.

Ү л г ү р н ь: *колхозникүд, фермермүд.*

13-гч дамшлһн. Зәңгс умшад, харар барлата үгмүд шинҗлтн.

1. Үлмҗ **көдлмшәсн** ирв. 2. Ноһан заагт урһсн улан, шар, оошк, цаһан зүстә бамб **цецгүд** нарна **толянд** гилвкәд, нүдән чирмҗ, **өргән** заңһсн болҗ медгднә. **(Бал. А.) 3.** Теегт җиргсн харадас толһа **деегүр** көөлдәд наадна. 4. Торһа шовун теңгрт толяр дууһан чимнә, **орчлңгин** ик байрт орулҗ, **эврәһән** немнә. **(К. Д.)** 5. Увшин нүднь **анята,** кииһән арһул авад кевтнә. **(Б. Т.)**

14-гч дамшлһн. Умшад, түрүлҗ өмн дарана эгшгүдтә, даруњ ар дарана эгшгүдтә, сүүлднь удан эгшгүдтә үгмүд олҗ бичтн. Харар барлата үгмүдиг олзлад, зәңгс тогтатн.

Бар, бор, беш, бул, бүл, бичг, бәәрн, **савң,** су, сумн, сиик, зандн, зөг, зург, зөөр, зе, зегсн, **шуурһн,** шүүрмг, ширдг, шам, шог, хальмг, **хувцн,** хоома, тер, төр.

толян	анята	докъя

15-гч дамшлһн. Эн зәңгс умштн. Ар дарана эгшгүдтә үгмүд буулһҗ бичтн.

Лолан җирһл йосндан гүдх хаалһдан орв. Лагерьт ирсн көвүд-күүкд өдртән цол уга бәәдмн. Бичкн Санҗд болн хамдан ирсн Давад лагерин бәәдл соньн күүндврәр, нәр-наадар дүүрв.

Түрүн дендрт отряд болһн сән белдвр кев. Ворошиловск отрядын вожат Бадм цугтаһаснь үлүһәр сахньв. Энүнә отрядт хөр һар көвүд-күүкд билә. Нурһлҗ дөрвдгч, тавдгч классин сурһульчнр. Хойрдгч классас — Санҗ Дава хойр. Хоюрн пионерт орад уга бәәсмн.

— Удл уга мана лагерин түрүн асхн. Терүнд бидн цуһар орлцхвидн. Шин ду, би дасхвидн. Шүлгүд, туульмуд келдг улсан белдхвидн. Харти Бадиевич Кануков гиичд ирхмҗ,— гиҗ Бадм келв. Цугтан альхан ташлдад тогльлдв. (Тачин А.)

4. ДУУТА БОЛН ДҮЛӘ ХАДВР.

Хадвр әс дуута болн дүлә гиҗ хувагдна.
Дуута хадвр әс: *б, в, г, һ, д, ж, җ, з.*
Дүлә хадвр әс: *п, ф, к, х, т, ш, ч, с.*
Зәрм дуута әс дүлә хадврмудла хошадлна.
ц, щ **әәслә хошадлдг дуута әс уга.**
л, м, н, ң, р **әәслә хошадлдг дүлә әс уга.**
ш, ч, щ **әәсиг шиигдг әс гиҗ нерәддмн.**

16-гч дамшлһн. Умшад, түрүләд дуута хадврмудыг, дәкәд дүлә хадврмудыг зааҗ келҗ өгтн.

МИНИ КЕЛН.

Мини келн —
Эгл келн.
Ээҗин келн —
Эцкин келн.
Хальмг келн —
Хурц нарн.
Уул хальмг
Улсин нерн.
Күүнә кеерүл —
Чирә болдг.
Чирән кеерүл —
Келн гидг.
Нерн, келн —
Нег үндстә,
Энүгән геесн —
Эргү нертә.

Бадмин Н.

17-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, дуута хадврмудыг олад, татасар темдглтн.

Теңгрт улан нарн мандлҗ һарад, эврәннь толян һазрар тархав. Һаза цасн хәәлв. Тег хар цоохрдна, өдр ирвәс көкрнә. Амрдг өдрән бидн багшлаһан кеер һарувидн. Кеер дала сәәхн цецгүд үзүвидн.

18-гч дамшлһн. Бичәд, дүлә хадврмудыг темдглтн.

1. Дүң-дүлә ө-шуһу модар һанц баран эрвлзнә. 2. Көвкр цаһан үүлн салькнд туугдад, деегүр үрүднә. 3. Һазр деер хая-хая сүүдр тусна. 4. Ар Мөст далад атомн керм усчна. 5. Ик кезәнә Пушкин ишкә герт тоогдҗ. 6. Ханҗ Пушкин сууһад, хальмг цәәһән ууҗ. 7. Нарта өдрт зәрмдән намр байрлна. 8. Үрглҗ үүлн һарна, үсәрҗ хур орна.

* * *

Манҗин Буляш күүкн
Мал болһниг эңкрлнә,
Энүнә аавнь — хөөч,
Ээҗнь — малч.

Халун көдлмшин зальд
Хурһдын отар бүрдв,
Баахн күүкдин бригад
Буляш дааҗ һардв.

Саңһҗин Б.

девсң **савң**

1. Кемр эгшг *я* **уданар соңсгдхла, хойрдгч әнь** *а* **үзгәр темдглгднә.**

Ү л г ү р н ь: *яарм, яах.*

2. Кемр эгшг *ю* **уданар соңсгдхла, хойрдгч әнь** *у* **үзгәр темдглгднә.**

Ү л г ү р н ь: *юуна.*

19-гч дамшлһн. Умшад, удан *я, ю* гидг үзгүдтә үгмүд шинҗлтн, чикәр бичлһинь тодлтн. Шуд келлһтә зәңгсин түдлһнә темдгүдинь цәәлһтн.

Басңгин бор дааһн арһулхн босв. Мөрнәнь ә соңссн Басң өсрәд одв. Босад, энд-тендән хәләчкәд, юмн эс үзгдхлә, өвдгән теврәд уульв. ''Яахв, яахв! Эн эрм цаһан көдәд кенән күләхв. Эврә ундн хәрв... Дааһн... Дааһан юуһарн услхв? Яахм болхв? Арһ юундв? Саалнь бәәв чигн, саадг суулһнь уга'',— гидг юмн болв.

Әмд күн арһта. Басң үкс босн, шиләр ус авад, шавр деер асхад, оңһц кеһәд, дааһан услв. (Басңга Б.)

Хальмг үгд түрүн ниилврт ***йо*** **бичдмн. Орс келнәс хальмг келнд орсн үгд ниилвриг** ***ё*** **гидг үзгәр темдглнә.**
Ү л г ү р н ь: *йосн, ёлк.*

20-гч дамшлһн. Болһамҗтаһар умшад, *йи, йү, йө* гидг үзгүдтә үгмүд шинҗлтн, чикәр бичлһинь медтн.

1. Май сарин сән өдрлә сурһульчнриг школын директор йөрәҗ, үг келв. 2. Худгин усиг йүүһәд, худг цеврлв. 3. Колхозин хөөч Бамба бийәрн зүткҗ көдлнә. 4. Йөркг өвсн мана теегт йир элвгәр урһна. 5. Хальмг фольклорт йир олн зүсн йөрәл бәәнә. 6. Бийиннь туск кергән дасмһа хөөч йир сәәнәр меднә. 7. Дәәнә цагт салдс бийән харсн, үүрән хайдго билә. 8. Би үйән бийләһән хамдан авч ирүв. 9. Медәтнрин ясн-үсн үйәрн өвднә. 10. Йир эн маңһс өвгнлә мейәркнәв гиһәд, җе гиһәд тарҗанав.

21-гч дамшлһн. Умштн, *йо, ё* гидг үзгүд яһҗ үгд олзлгдҗахинь хәләтн.

1. ''Тана санан-седвәртн мел чик, йоста гидг эркн кергтә төрәр иржт, би таднд дөң болнав'',— гиж Ленин келв. (Г. С.) 2. Шин җил болһн магазинд ёлк хулдна. 3. Мини ах баһдан өнчн болад, йир елдңгәр өсч. 4. Бичкн күүкдин еңнлһн — йир му авъяс. 5. Йовһн күн частан тавн километр һазрт йовна. 6. Маляһар йовдг хар мөрнь маңна түрүнд һарна. (Дуунас.) 7. Мәәлә-мәәлә йовҗ — мал болдг, ууля-ууля йовҗ — күн

болдг. (Y.) 8. Егор йир шунмһа сурһульч билә. 9. Цусн һарсн цагт йод түркхлә, йир сән болна. 10. Еңсг дуута күн ут ду эклв, наадкснь дахад, өргәд йовулв.

5. ҖӨӨЛН ТЕМДГ (Ь) БИЧЛҺН.

1. Хальмг келнд җөөлн темдг *(ь)* нурһлҗ: *л, н, т, д* гидг дөрвн хадврин хөөн бичгднә.

Үлгүрнь: *дольган, оньг, затьта цә, үүтьхн, үүдьврта.*

2. Хальмг келнд *җ, ч* гидг хойр хавдрин өмн хадвр *л* җөөлнәр соңсгдна, болв теднә хоорнд җөөлн темдг *(ь)* тәвдмн биш.

Үлгүрнь: *болҗ, салҗ, ялч* (бол, сал, ял).

Болв нег цөн үгмүдт җөөлн темдг тәвгднә.

Үлгүрнь: *альчур, бальчг, чальчаг.*

22-гч дамшлһн. Бичхләрн, җөөлн темдгиг (ь) өмн бәәх хадвртаһинь хамднь татасар таттн. Зәңгсин һол мөчмүд олҗ келтн.

1. Ора болхла, салькн улм чаңһдад бәәв. 2. Усна дольган эргән цокчкад, хәрү дольглна. 3. Сурһульчнр сурһульдан одцхав. 4. Альмн ишәсн холд ундм биш. 5. Багшин келсиг Дорҗ оньган өгч соңсна. 6. Радиоһар соньн зәңг соңсцхав. 7. Хальмг Таңһч өсч-өргҗҗәнә. 8. Олн келн-әмтнд эв, иньгллт кергтә. 9. Колхозин үкрмүдин үснь йир өткн болна. 10. Затьта цә йир сәәхн үнртә болна. 11. Унь — кезәңк хальмг герин нег эркн мөчнь. 12. Худгт нульмдмн биш, ус уух цаг харһх.

23-гч дамшлһн. Зәңгсин чинр шинҗләд, олн цегин орчд дор барлата үгмүдәс авад, зәңгс тогтатн. Авсн үгмүдиннь утхинь цәәлһтн.

1. Мөрнд ... өгчәнә. 2. ... өдр долан хонг болһнд нег болна. 3. ... махла кезәнә күүкн күн өмсдг билә. 4. ... Таңһч шулуһар өсч йовна. 5. Нүүрснә ... йир сән болна. 6. Төмр хаалһас мана колхоз ... бәәнә. 7. Кермн, эн көвүнд чигә ... . 8. Колхозин амбарт сән сорт ... бәәнә. 9. Үвлин цагт зәрм колхозникүд ... бәәнә. 10. Бичкн күүкн, бичә ... . 11. Мана һазрас ... йир хол бәәнә. 12. Үвлин өдр ахр, ... өдр ут. 13. Мана колхозд ... автомашин бәәнә.

Немх үгмүд: зунь, зун, уул, ууль, сул, суль, хол, холь, хальмг, халмг, заль.

ЛЕКСИК.

Келнд орҗах цуг үгмүд лексик бүрднә. Үг болһн эврә чинртә. Зәрм үгмүд нег чинртә болна, зәрмнь олн, зәрмнь тежг чинртә.

Үлгүрнь: *зүркн, даалһвр, цегдг* **гисн үгмүд нег чинртә;** *усн* **гисн үг хойр чинртә** *(үкрә усн, толһан усн);* *болд утх* **гисн шуд чинртә,** *болд зүркн* **— тежг чинртә.**

24-гч дамшлһн. Бичәд, харар барлата үгмүдин чинр цәәлһтн.

1. Хө хәрүлҗ йовсн күн **толһа** деер һарад, геедрсн хурһн үзгдх гиһәд, эргндән хәләҗәнә. Буудян күнд **толһад** байр ирхиг күләнәв. **Толһан** эәврлсн ораһас теегән харҗ байрлнав. (К. Д.) 2. **Хурц** ухата күүг — үгәрнь шинҗлҗ меддг. **Хурциг** — өөкн мукадг. (Ү.) 3. **Тууҗ** умшсн — мергн болдг. Мергн малан хошасн кеерәгшән **тууҗ**. 4. **Деегүр** санан зөөлдг, дегд цаһан киртдг. (Ү.) Һолмуд **деегүр** у, өргн тагтс тосхгдна.

6. СИНОНИМ.

Чинрәрн өөрхн, болв бичлһәрн йилһрдг үгмүдиг синоним гиҗ нерәддмн.

Үлгүрнь: *өмн, нүүрт, түрүн.*

Эн һурвн үг нег чинртә.

25-гч дамшлһн. Эн үгмүдин чинринь йилһтн, зәңгс тогтатн.

Нүр, чирә; җолм, деглә, гер; боран, шуурһн.

26-гч дамшлһн. *Санх, ора, сергмҗтә, түргн, өөдән, орн-нутг* гисн үгмүдт дор барлгдсн үгмүдәс синонимс олҗ немҗ бичтн. Ямаран келлһнә хүвәр синонимс келгдҗ?

Тоолх, дееркнь, шулун, үзүр, төрскн, кирцх, деегшән, деерәгшән, җирһлтә, һарсн һазр, байрта, хурдн.

27-гч дамшлһн. Эн өггдҗәх үгмүдәс синонимс олҗ, үчр-утхарнь негдүлҗ, баг-багарнь йилһҗ бичтн.

Маля, болдг, өөрхн, шилвр, сорг, шидр, ташмг, хол биш,

чаңһ, тедүкн, сергг, чидлтә, чаңһ-чиирг, күчтә, цәәх, хөвтә, цаһах, кишгтә, ут наста, туста, шарх, олзта, мөңк, кергтә, хуурх, халун, әәдго, цунцг, зөргтә.

28-гч дамшлһн. Иим үгмүдт синонимс ухалҗ олҗ бичтн.

нәәрллһн, ... манх, ...
олмһа, ... харшлт, ...
дөңнгч, ... уйх, ...

7. ОМОНИМ.

Чинрәрн йилһән, болв әдләр келгддг, бичгддг үгмүдиг омоним гиҗ келнә.
Ү л г ү р н ь: *деегүр* **күн, бәәшң** *деегүр;* *цө* **кел,** *цө* **хәәсн; ямана** *ишк,* **мах** *ишк.*

29-гч дамшлһн. Умштн, омонимс олтн. Ямаран келлһнә хүвәр келгдсинь келтн.

Тергнд мөр тат — һармуль тат. Үүнәс хол биш булг бәәнә — бахн һазрт булг. Толһан экн — усна экн — булг. Оошк цецг — оошк царцлһн. Мөр бәрг — бәрг күн.

30-гч дамшлһн. Умштн. Ямаран үгмүдт омонимс келҗ болх?

зүн һарт — утцта зүн
цәәһин шар —
у тег —
зун арслң —
зуур хаалһдм —
үс хәәчлдг күн —
аавин зург —
герин ора —

8. АНТОНИМ.

Хоорндан сөрүд чинртә үгмүдиг антоним гиҗ нерәднә.
Ү л г ү р н ь: *сән — му, ик — баһ.*

31-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс антоним олҗ автн. Юңгад антоним болҗахинь келҗ өгтн.

1. Киитн хур орсар, ода деерән дулан болх бәәдл уга. 2. Зуна

йир дулан болла, үвл киитн чигн болад бәәх. 3. Хавр болхла, ноһан урһна, намр ирхлә, өвсн шарлна. 4. Сән хөөч хөөһән өдр сө уга хәләҗ асрна. 5. Өөрхнд кесг күн көдләд бәәхлә, холд сууһад, амрх санан орхш.

32-гч дамшлһн. Дор барлгдсн антонимсиг цаг, зүс, аһу темдглҗәх даратаһар бичтн.

Уутьхн — өргн, цаһан — хар, эрт — ора, харңһу — сарул, өндр — маштг, өрүн — асхн, бүдүн — нәрхн, гүн — хәр, хол — өөрхн, чилгр — бүркг.

33-гч дамшлһн. Халу, киит, кемҗә темдглҗәх болн орм медүлҗәх антонимс олҗ бичтн.

Дулан — серүн, өдр — сө, халун — киитн, өөрхн — хол, эрүл — гемтә, халулх — киитрүлх, эрт — ора, энд —тенд, деер — дор, ард — өмн, чилгр — бүркг, цунцг — зекүн.

34-гч дамшлһн. Харар барлата үгмүдт антоним немҗ бичтн.

Нарта өдр, **чилгр** теңгр, **бичкн** хотн, **цаһан** чирәтә, **өндр** һазр, **догшн** салькн, **маштг** гер, **хаҗһр** йовдл, **хурц** келн, **нигт** үстә, **хуучн** дегтр, **теглг** нурһта, **көдлмшин** хувцн.

9. ЙИРИН ХАРЬДГ БОЛН ДИАЛЕКТН ҮГМҮД.

Хальмг келнә үгмүд нурһлҗ әмтнд медгднә. Тиим үгмүдиг йирин харьдг үгмүд гиҗ нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *һазр, теңгр, шовун, күн, ценкр, ут, дасх, санх, келх.*

Мана келлһн эркн биш йирин үгмүдәс тогтна, болв зуг нег селәнд эс гиҗ районд олзлгддг үгмүд бәәнә.

Ү л г ү р н ь: *күлт, күкл, хора, гедргәндән.*

Тиим үгмүдиг диалектн үгмүд гиҗ нерәддмн.

35-гч дамшлһн. Савр ээҗиннь келсн үг юңгад эс медв?

— Савр, герт орад, мини күлт авад ир.
— Ээҗ, ю авч ирхмби?

— Күлт.
— Терчн юмби?
— Мини деер өмсдг хувцн.

36-гч дамшлһн. Диалектн үгмүдиг литературн үгәр сольтн.

1. Боря дорваһан уудлад, бичкн орс күүкнд өдмг, шикр өгв. **2.** Мини бичкн үүрм герәдән хәрҗ одв. **3.** Захин хорад Боря һанцаран кевтнә. **4.** Хур икәр орад, һолын усн бүрм деегүр гүүв. **5.** Эн җил совхоз сөг тәрҗ, дала үрһц авч. **6.** Аав хорасн альчур һарһҗ авад, чирәһән арчв. **7.** Серкш ценгәр үкрт өвс тәвҗ өгв.

37-гч дамшлһн. Дор барлгдсн йирин үгмүдлә ямаран диалектн үгмүд ирлцнә?

Талдан, серә, һармуль, шалһ, аһурцг, зарм, хустг, көдлмш, теегин толһа.

10. ТАЛЫН КЕЛНӘС ОРСН ҮГМҮД.

Ямаранчн келн талын келнәс үгмүд орулҗ авад байҗна. Мана келнд ик кезәнәс нааран талын келнәс орсн үгмүд чигн, нерд чигн бәәнә.

Ү л г ү р н ь: *Пүрвә, Басң, Бемб* — **төвдәс орсн нерд;** *болд, берсн, бүлһар, арслң* — **иранск келнәс орсн үгмүд;** *хальш, хаш, тәрлк, ярм, плуг, биил* — **орс келнәс орҗ.**

38-гч дамшлһн. Умшад, талын келнәс орсн үгмүд олҗ келтн. Текстин утхинь амн үгәр келтн.

ТУУРСН ЛЁТЧИК.

Туурсн лётчик Советск Союзин Герой Валерий Павлович Чкалов өврҗ ханшго күн бәәсмн: зөргтә, ухата, эгл эн күн медрлүр зүткдг бәәсмн. Наукд, искусствд, литературт дурта билә. Теңгрт эн 70 һар олн зүсн системтә самолётмүд сөрҗ үзв.

1936 җилин июлин 20—22-т зөргтә һурвн летчик В. Чкалов, Г. Байдуков болн А. Беляков зуур буулго Москва — Петропавловск-Камчатский — Удд арл (ода Чкаловин арл) хоорнд нислт

кев. Җил болад, 1937 җилин июнин 18—20-д моһлцг һазрин Киитн үзгин цутхлң һатлад (Северный полюс), Москваһас США-н балһсн Ванкувер күртл буулго нисч күрәд, нарт делкән рекорд тогтав.

39-гч дамшлһн. Талын келнәс орсн үгмүд олзлад, зәңгс тогтаһад, девтртән буулһҗ бичтн.

Каникул, кандидат, академик, аквариум, аккордеон, акробат, альбом, амбар, кушетк, куртк, журнал.

Я н з н ь. *Мини ахм филологическ номин кандидат болв.*

40-гч дамшлһн. Буулһҗ бичхләрн, харар барлата үгмүдиг ямаран келнәс мана келнд орсинь медҗ автн.

1. **Алоэ** цецгән шүүсн йир һашун болна. 2. Мана хальмг келнә **алфавит** 39 үзгәс бүрднә. 3. Таңһчин **архивд** тууҗнрт, номтнрт кергтә **документс** хадһлгдҗ бәәнә. 4. **Домино** наадлһар ик марһан болв. 5. Домбр, **һармуль,** ятх, бүрә-бүшкүр — эдн хальмг көгҗмин **инструментс.** 6. Мана **фермин** кесг көвүд-күүкд **интернатд** бәәҗ, сурһуль дасна.

41-гч дамшлһн. Умштн. Талын келнәс орсн үгмүд олҗ келтн.

КОЛХОЗ ҮВЛӘР.

Колхозд үвләр кех-күцәх керг олн. Әмтн өрүн болһн көдлмштән адһцхана. Зәрмнь малын хашаһур, зәрмнь амбарур, кесгнь ясврин мастерской тал, наадкснь гаражур йовцхана.

Үкрмүдәс ик үс авхин төлә, теднд шимтә хот өгнә, цаглань услна. Силос көк урһмлын ишмүдәс болн хамтхасдас белдгднә. Эрднь-ишәс кесн силос — ончта сән. Силосиг колхозмуд зунд болн намрт дарна.

Ясврин мастерскойд алх, сүкин ә соңсгдна. Урчуд, трактористнр, комбайнермүд машидән ясад, хаврин тәрәнә көдлмшт белднә. (Нармин М.)

42-гч дамшлһн. Умштн. Утхинь келтн. Талын келнәс орсн үгмүдтә зәңгс олҗ буулһҗ бичтн.

Байконур — хамгин ик гисн космодромсин негнь билә.

Эндәс Ю. А. Гагарин ”Восток” кермәр нислә. Космодромин түрүн тосхачнр, монтажникүд, инженермүд, номтнр палаткд, вагонд бәәҗ көдлдг билә. Тосхҗах площадкас хол биш модар цөн гер бәргдлә. Теднә негндь ах конструктор С. П. Королёв ирхләрн бәәдмн. Наадк нег гертнь космосур нисх әмтн бәәдмн. Ода тер гермүд тууҗд тохрв. Космодром тосхлһна дамшлт нарт делкәд төрүц уга бәәсмн. Тер бийнь цөн сар давсна хөөн эндәс космосур түрүн ракетмүд тәвгдлә. Космодром деер шин балһсн тосхгдв. Энд стадион, бассейн, сойлын Бәәшң, балһсна парк бәәнә. Балһсна талвңгудын негндь Королёвин нерн өггдв.

Космонавтикин ул тогтагчд энд бумб тәвгдв. Нисхиннь өмн космонавтнр нааран ирнә. (”Хальмг үнн” газетәс)

11. ХУУЧРСН БОЛН ШИН ҮГМҮД.

Ямаранчн келнә лексик цагин эргцәр сольгддг учрта. Хальмг келнд хуучрсн, өдгә цагт хатяр олзлгддг үгмүд бәәнә.

Йирин келлһнд олзлгддган уурсн үгмүдиг хуучрсн үгмүд гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *уут, бортх, зурхач, хан, алвт, нойн, тулм, тулһ.*

Революцин хөөн мана келнд кесг шин үгмүд орсмн.

Ү л г ү р н ь: *совет, колхоз, совхоз, трактор, комбайн, пионер, цагмер, телеүзгдл.*

43-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс хуучрсн үгмүд олҗ бичтн.

1. Нег орн-нутгин хаана түшмл Зара гидг күн бәәҗ. 2. Нег дәкҗ алвтаснь һурвн зүсн зарһ орҗ ирнә. 3. Эркн Бумбин цаһан өргә дотран шарин зурһан миңһн арвн хойр баатрнь сууһад күүнднә. 4. Дугту дотран бәәхләрн, долвң сарин герлтә.

* * *

Эзн Җаңһрнь
Дөчн дөрвн көлтә
Дүңгһр сәәхн ширә деерән,
Дүүрң һарсн арвн тавна сар мет,
Мандлҗ суудг болна.
Арвн зурһата
Аһ Шавдл хатнаннь

Шар болд хәәчәр хәәчлж,
Эңгин олн сәәни хатар уюлгсн
Хар торһн лавшган
Ханц уга сул көдрәд,
Зәрлг болад сууна.

("Җаңһрас")

44-гч дамшлһн. Эн үгмүдин утхинь цәәлһж келәд, дарунь эднән олзлад, зәңгс тогтатн.

Харач, гелң, ширә, хурл, зәәсң, зурхач, шиврлг, даальң, бортх, лам, цегдг, сөөвң, зарц, зам, манж, ялч, зәрлг.

45-гч дамшлһн. Умштн. Шин, талын келнәс орсн үгмүд олтн.

Директор ормдан суув. Хург һарджасн Баатуһа Әәт ормасн босад, карандашарн графин цокв. Тагчг бәәсн баһчуд теругкүләҗәсн мет нирглдҗ одв. Андрей Фёдорович үгән келәд чиләтлнь, Арслң ардан эргҗ хәләсн уга. Болв көвүнә чеежднь ил: хар толһата көвүд-күүкд дунд, соломла әдл шарлтсн үстә Андрей Фёдоровичин толһа йилһрәд бәәнә. (Бадмин А.)

46-гч дамшлһн. Сурврмудт хәрү өгәд бичтн. Даалһврин күцәтн.

Космическ кермәр һазр төгәлҗ нисдг күүг кен гинәвидн?
Планетмүдин болн оддын туск номиг юн гиҗ келнәвидн?
Атомар йовдг кермиг юн гинәвидн?
Космонавт, астрономч, атомоход гидг үгмүд олзлад, зәңгс тогтатн.

12. КЕЛЦ ҮГМҮД.

Хоорндан цуцлгдшгоһар нииццҗ тогтсн үгмүдиг келц үгмүд гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *цаһан седклтә; алтн җола эргүләд иртн; хар хулһн болтлан; хумсан зуусн мис.*

Келц үгмүдиг чинрәрнь нег үгәр сольҗ болна.

Ү л г ү р н ь: Хумсан зуусн мис кевтә сууна — *тагчг* сууна. Үүрән үзсн Белгин нүднь дөрвн болҗ одв — үүрән үзсн Белг *байрлв.*

Эдн хоорндан синонимс болҗана.

47-гч дамшлһн. Келц үгмүдиг шинҗлтн. Амн үгәр цәәлһҗ өгтн.

Махлата мал; гижгтә күүкн; цог ишксн ноха; амндан ус балһҗ; сүүднь тарвс чикәд; гер дотр будн-цаң болҗ оч; керән мөр; ичртән ишкә наах; нүдндән доһлң нульмста.

48-гч дамшлһн. Зәңгсин орчд синонимс болх келц үгмүд олҗ бичтн.

1. Эркн цаг зуур олз үзҗәх күн. **2.** Дорҗ кежәсн кергән күцәлго, талдан керг эклв. **3.** Мацг ю чигн кеж чадхш, хувцан ээҗәрн уюлна. **4.** Мана туристнр байрта ирцхәв. **5.** Туула аңһучас әәһәд, чикән сертәлһҗ авад гүүв.

Олзлх келц үгмүд: *мөрнь гүүҗәнә; зуурм алсн моһа мет; көк зү көндлң хатхҗ чадхш; алтн җола эргүлҗ; сумсән алдад.*

49-гч дамшлһн. Эн келц үгмүд орулад, зәңгс тогтаҗ бичтн.

Седклин киләсн; чееҗин зовлң; хөн һатлсн усн; бүдүн күзү үзүлх; мек-тах уга; хоолднь хот орсн уга; хойр туула көөх; хар усн деер өрм бәәлһм; арднь орх; залаһан таслх; зүркнь тусх; му ду һарх; нер һарх; өр өвдх.

50-гч дамшлһн. Умштн, келц үгмүд салһҗ бичтн.

1. Ботинксән нүдн һартлнь гилвкүлҗ арчад, цемшч ишкәд, өрүнднь школан орад һарувидн. **2.** Бидн партстан орад, намчим болад сууввидн. **3.** ”Менд йовж, эмтнә алтн хаалһар дахж, эвртә ик медрлтә, олндан туста күн болтха”, — гиж Боова эмгн йөрәв. **4.** Мел юн чигн юмн үнн цаһан седкләр болдг зөвтә. **5.** Бадм герүр орв, ардаснь хәләҗәсн Мөңкүҗә көк элкән көштл инәв. **6.** Герин эзн Мөңк өвгнә дун хәңкнәд, хотна улсиг догдлулад, будн-цаң кеһәд оркв. Эврә хотндан ах-зах болсн эн өвгн йир төвшүн, болһамҗта күн бәәҗ. (Д. Б.)

МОРФОЛОГ.

13. НЕГ БУЛ ҮГМҮД, ҮГМҮДИН УҢГ.

хад	*йов*
*хад*ата	*йов*һн
*хад*ур	*йов*ач
*хад*ач	*йов*җана
*хад*асн	*йов*лһн

Эн хойр баг үгмүд хәләһәд шинҗлтн. Баг болһн — нег бүл үгмүд.

Нег бүл үгмүдин әдл хүвиг үгин уңг гиҗ нерәддмн.

51-гч дамшлһн. Зәңгс буулһҗ бичтн. Харар барлата үгмүдин уңг болн суффикс олҗ темдглтн.

1. Җилмүдин җисәг товчлнав, җигтәхн **тоолвр** тоолнав. (К. С.) 2. Көгҗмин айсар шин **герин** хорас дүүрв. 3. Әмтн **тосхачнриг** йөрәҗ, **ханлтьн** үг келцхәв. 4. Элстин бичкн **зурачнрин** школыг олн көвүд, күүкд җил болһн төгсәнә. 5. **Бичкдүдин зурсн** зургуд **республиканск** һәәхүлд кесг дәкҗ орв. 6. Хальмг теегин дундас **ханлт** өргҗәнәв. (К. С.) 7. Хальмгин күчкөлсчнрт халун зүркни мендән хәәкрәд тальвҗанав. (К. С.) 8. Шунмһа **сурһульчнр** мод тәрҗ балһсан кееруләҗ. 9. **Номтнрин** ухаһар соньн күцл күцәгдв.

14. СУФФИКС.

Умштн, шинҗлтн.

сур	хөн	шар
сур-һ-*уль*	хөө-*ч*	шар-*гчн*
бич	адун	хар
бич-*әч*	аду-*ч*	хар-*ңһу*

Нег уңгас шин чинртә үг бүрдәгч хүвиг суффикс гиҗ нәрәддмн.

Ү л г ү р н ь: ***адуч, үкрч, мөрч, хөөч,*** гидг үгмүдт суффикснь ***-ч; далвч, нүдвч*** гидг үгмүдин суффикснь ***-вч.***

52-гч дамшлһн. Умштн, харар барлата үгмүд шинҗлтн, суффиксмүдинь олтн.

Көтчнрәс өрүн өрлә совхоз орад һарувидн. Мана аав йир дала **йөрәлмүд** меднә. Нег дәкҗ аав йөрәлмүдән **сурһульчнрт** келҗ өгв. Багшнр **сурһульчнрин** нерн деерәс аавд ханлт өргв.

Мана школ өндр, у, сарул. Школын **классмуд** ик терзтә, сарул, дулан. Шин гилгр **столмуд, стулмуд** класс болһнд бәәнә. Нәәмдгч классин сурһульчнр нурһлҗ спортсменмүд. Сурһулян сәәнәр сурсн күүкд, көвүдиг лагерьт йовулҗана. Эдниг ветеранмуд ирҗ йөрәв.

53-гч дамшлһн. Эн текст умштн, тодлҗ автн, темәнә шинҗ медтн. Харар барлата үгмүдин утхинь амн үгәр цәәлһтн.

ТЕМӘНӘ ШИНҖ.

Урд моңһл улсин литд арвн хойр сард **әмтн аһрусдын** нер өгч. Темән хулһн хойр җилд багтхар булалдҗ.

Маңһдуртнь өрүн өрлә нарна герлиг тер хойрас кень түрүлҗ үзснь, җилин түрүнд багтх болҗ. Темән нарн һархиг күләҗ, зүн үзгүр хәләҗ зогсв. Хулһн темәнә бөкн деер һарч, барун үзг тал хәләв. Тиигҗ бәәтл, нарн һарх цаг ирв. Нарна герл барун уулын орад тусв. Тенд туссн нарна герлиг хулһн үзв. Темән хулһнд уурлв. Хулһн **овалһата** үмснд гүүһәд орв. Тер цагас авн темән хулһн хойр **мейәркнә.** Иигәд хулһн арвн хойр җилд багтв, темән меклгдв. Темән арвн хойр җилд эс багтвчн, әмтн темәнд шинҗ орулҗ:

Хулһн чиктә, үкр гестә, бар тавгта,
туула хамрта, лу бийтә, моһа нүдтә,
мөрн делтә, хөн нооста, мөчн бөктә,
така өрүлгтә, ноха һуйта, һаха бүүлтә.

("Хальмг үнн" газетәс)

Үг	Сүүр	Уңг	Суффикс	Чилгч	Киисклһнә хүв
ахнринтн	ахнр	ах-	-нр-	-ин-	-тн
көдлмшчәрн	көдлмшч	көдл-	-мш-, -ч-	-әр-	-н
малчин	малч	мал-	-ч-	-ин	—

1. Таблиц хәләҗ шинҗлтн.

2. Таблицд үлгүрлҗ өггдсн үгмүд ямаран хүвмүдәр салһгдсинь келтн.

15. ҮГИН СҮҮР БОЛН ЧИЛГЧ.

Зәңг келсн цагт зәрм үгмүд талдан үгмүдлә ниицхин төләд хүврнә, зәрмнь хүврхш.

Ү л г ү р н ь: *Дегтр* хулдҗ авч. *Дегтрәр* белг өгч. *Дегтрәс* сән иньг уга. *Сән* бәәх зәңгтә. *Сәәнәр* йовад ирҗ. *Сәәнд* үзгдх дурта. Бадм, үг *кел.* Бадм үг *келх.* Бадм үг *келлә.* Бадм үг *келҗәнә.*

Зәңгин үгмүдиг хоорнднь нииц үлхин төлә бәәх үгиң хүврдг хүвиг чилгч гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: бәәлһнә нернә киискврин чилгч, үүлдәгчин цаг медүлгч чилгч болн нүр заажах хүвс:

Тег цецгәлҗәнә.
Теегт малмуд идшлҗәнә.
Теегин аһар киилхд сән.

Күүкд *дуулҗана.*
Мадн *дуулҗанавидн.*

Чилгч угаһар авсн үгин хүвиг сүүр гиҗ нерәддмн.

*тосхач*ин
*тосхачнр*та
*тосхач*д

*мал*ын
*малчнр*ин
*малмуд*ыг

54-гч дамшлһн. Олн цегин орчд кергтә чилгчс сүүртнь немҗ бичтн. Ямаран үгмүдлә ниицҗ бәәхинь келтн.

1. Теңгс... үүлн көөгтәж бүркнә. 2. Намр... чиг буусн учрар, нарн... герл далаһар һазр ээҗәхш. 3. Тег эңдән көкрәд, чееҗ байрлул... . 4. Хавр... теег... сәәхн юмн дала. 5. Хаврин модн... үнрнь хамр... орҗ каңкнна. 6. Гертәсн һазаран һархнь герл... нарн мандлна. (К. Д.) 7. Тер хорт... диилх, теегәр зәңг тарв. 8. Өдрин сәәхнд байрлад, тоһрун шовуна дуулсн дунь энд-тенд соңсгд... .

55-гч дамшлһн. I. Эн үгмүдәс зәңгс тогтатн. Бичхләрн, нерлгч, келгч олад, татасар таттн. Үгмүдин чилгчсинь олҗ темдглтн.

1. сурһульчнр, нөкд, сән, школд, болна. 2. хөн, совхозин,

үвләс, сәәнәр, һарчана. 3. урһж, тәрән, ик, колхозд. 4. Санж, дөң, болна, Бадмд. 5. сән, дегтрәс, уга, иньг.

II. Умшад, утхинь келтн. Харар барлата үгмүдин сүүр олтн, буулһж бичәд темдглтн.

Ода Арслңгин хах селгән билә. Кемржән Арслң Хамжлла әдл хаһад, туслго деегүрнь һарчкхла, терүнә хөв. Дәкәд нег хах зөвтә. Зуг төв хадг Арслңд деегүрнь һарһна гихд маһд уга. Хамжл дотран зальврад бәәнә. Арслң улан **ширәр** будсн хорһлжта сахан эркә хумха хурһд хоорнд чимкжәһәд, **нүднднән** невчк төвлн, хаһад оркв. Цаһан цердәр төгргләд зурчксн межәһәс хойр шаһа өсрәд һарч одв. Сахнь невчк тарсн **өрцгин** өөр үлдв. Сах бәәсн ормаснь ода үлдсн арвн **шаһаг төгргәс** һарһна гидгнь амр. Хажуднь зальврад зогсчасн Хамжлын чирәнь цәәж одв. Байрлсн Арслң өрчксн шаһа тал ирв. **(Бадмин А.)**

16. СУФФИКСИН ЗОКАЛ.

Кемр суффиксмүд болн чилгчс эврәннь тогтацдан эгштә болхла, эдн эгшгүдин таарлтын зокалар хойр аацар бичгднә: ар дарана эс гиж өмн дарана эгштәһәр.

Ү л г ү р н ь: *-ач (-әч), -ур (-үр), -ул (-үл), -ас (-әс). Һардач, бичәч; чавчур, түлкүр; йовулх, бәрүлх; бууһас, үкрәс.*

Кемр үгин уңг эс гиж сүүр эгшгәр төгсн болхла, ташр ниицж ирх суффикс болн чилгч эгшгәр эклсн болхла, тер хойрин хоорнд ниилүлгч *-һ-* **хадвр немгднә.**

Ү л г ү р н ь: *зөөһәч, зооһин, тооһин, бууһар, сөөһәр, хашаһар, ямаһар.*

56-гч дамшлһн. Бичәд, харар барлата үгмүдин суффиксмүдинь татасар темдглтн. Амн үгәр суффиксин йилһлт цәәлһтн.

1. **Шүлгч** Сян-Белгин Хаср ''Ленин — хальмг'' гидг шүлг бичсмн. 2. Лениниг дүмбр мана **баһчуд** дуундан орулж **дуулна.**

3. Мана **зурачнр** эврэннь **үүдәврмүдән** һәәхүлд тәвҗ үзүлнә. 4. Мана ''Тюльпан'' гидг ансамбльд ачта нер зүүсн кесг **дуучнр, биичнр** бәәцхәнә. 5. Мана бригадын **малчнр** медрлән өөдлүлхәр курст одцхана. 6. **Бешч** уга болад, боомт болҗана. (Э. К.) 7. **Адучнр, үкрчнр, хөөчнр** — цуһар ирцхәв. 8. Колхозин **ахлач** хурган эклв. 9. Санлын ахнь эмчин **сурһуль** төгсәҗәнә. 10. Савилдсн цаңта **бүчрмүд** сарин герл халхлна.

57-гч дамшлһн. I. Эн зәңгс бичтн. Олн цегин орчд кергтә суффиксмүдинь немтн.

1. Мана дуу...ин дун доңһдхла, муурсн, зовсан цугтан мартна. 2. Мини дуута домбр күңкнхлә, мана бичкн ач... дуулх. 3. Тууҗм ардм үлдв, тuur...м өмнм үзгдв. 4. Бичкдүдин биищин ''Герл'' ансамблин бии...нр мана билг-эрдмлә олыг таньлдул... . 5. Мана отрядын кеңкрг... — Бадм. 6. Шаңһ... күүкн шилврдәд, шар атан татна.

II. Умштн. Утхинь йилһҗ келтн.

Бичә март, дү,
Та чигн, ах,
Бийән олнас онц
Һатлһхар бичә седтн.
Өрч дотрк седклтн
Оньдин цаһанар бәәхлә,
Өөртн йовсн эмтн
Негн күртлән байрлх.
Тер цагт олн
Кенәр хаалһч кехән
Таднас давуһар медх,
Үзгтн йосндан чикрх.

(Хоньна М.)

Бичәд, хань болгч келлһнә хүвс олҗ темдглтн.

17. ДАВХР ҮГМҮД.

Тал-талдан уңгта үгмүд ханьцад, цуглулгч, олн то медүлгч чинртә болхла, давхр үг гиҗ нерәддмн.

Тиим чинртә үгмүд һурвн зүсәр бүрдсмн.

1. Өөрхн чинртә хойр үг ахр татасар (дефисәр) ниилҗ тогтна. Тиигҗ тогтсн үг цуглулгч чинртә болдмн.

Ү л г ү р н ь: *үсн-тосн, идән-чигән, көвүд-күүкд, өөкн-тосн, эк-эцк, аав-ээҗ.*

2. Дам давтгдҗ давхр үг тогтхларн, бийнь давтгдад, альк үгнь болвчн хүврл уга келгднә. Тиигҗ тогтсн үгмүд ахр татасар ниилҗ бүрднә.

Ү л г ү р н ь: *кесг-кесг, олн-олн* (хуучн хальмг келнд болхла, *об-олн), хая-хая, үрвә-үрвә* (йовҗ), *келә-келә* (бәәҗ).

3. Тал үг нииләд, нег чинр авхла, бас давхр үгин тоод ордмн.

Ү л г ү р н ь: *хот уудг гер, унтдг гер, эм хулддг гер.*

күч-көлсн	**элвг-делвг**

58-гч дамшлһн. Давхр үгмүдиг олҗ, чинринь цәәлһҗ, буулһҗ бичтн.

1. Бууһин чавгиг татчксн эзн, хулсн-зегсн дотр җимәр җивәд, чикән өгәд, арһул энд-тендән хәләһәд йовна. (Б. Т.) 2. Чидл-гүүдлм сән, гем-зовлң угав. Ямаранчн түрү-зүдүд нуһршгов. (Б. Т.) 3. Көвүд дундас негнь немшәһәр баһ-саһар меддг бәәҗ. (Б. Т.) 4. Бата удл уга өөр шидрә, әл-хошан көвүдлә таньл-үзл, таарта иньг-амрг болв. (Э. К.) 5. Ода энтн угатя күч-көлсчнрин Улана йосн гидг эн. (Э. К.) 6. Тадна эк-эцкнр хургарн шиидҗ, энд школ бүрдәлә. (Э. К.)

59-гч дамшлһн. Давхр үгмүд чинрәрнь болн тогтлһарнь йилһәд, бийстн немәд бичтн.

Үмсн-тоосн, гер-мал, заһсн-маһсн, кезән-кезәнә, тоб-тоб (ишкәд).

18. ДАВХР ХАСГДСН ҮГМҮД.

Давхр хасгдсн үгмүд олн зүсәр тогтна.

1. Эклц үзгәр тогтсн давхр хасгдсн үгмүд: ***ООН, ЕС, ГРЭС.***

2. Эклц үзгәр тогтҗ хасгдсн үгмүд, зуг келсн цагт ямаран кевәр үгиг нерәднәвидн, тер кевәрнь алфавитин дараһар келдг кевтнь келнәвидн: ***РФ (эр эф), РК (эр ка).***

Кемр үгмүд эклц үзгәр тогтсн болхла, үзгүдин дунднь цег тәвдмн биш.

3. Зәрм тиим хасгдҗ тогтсн үгмүд үгмүдин эклц хүвәс тогтна: *колхоз, совхоз, цагмер.*

60-гч дамшлһн. Умштн, зәңгсәс давхр хасгдсн үгмүд олтн. Тедн ю темдглҗәхинь келтн.

1. Күч-көлснд дурта, шунлтта, седвәртә баһчуд орн-нутган делгрүллһнд нилчән күргнә. 2. Колхозин эдл-ахун күцәмҗсин һәәхүлд олзта-туста хамгнь үзүлгднә. 3. Драмтеатрт бичкдүдт нерәдсн наадд тәвгднә. 4. Бичәч Бадмин Алексей ”Ревдольган” гидг роман бичв. 5. Телеүзгдләр кесг соньн соңсхврмуд өггднә. 6. Хальмг республикд спорт болн физкультур өргн делгрлт авчана. 7. Селәнә сойлын герт драмкружок көдлнә.

61-гч дамшлһн. Эн давхр хасгдсн үгмүд олзлад, зәңгс тогтатн.

Автоһаңнлһн, КГУ, школ-интернат, ЭВМ, БАМ.

19. КЕЛЛҺНӘ ХҮВ.

Хальмг келнд арвн келлһнә хүв бәәнә. Зурһань онцта келлһнә хүв болна.

1. Бәәлһнә нерн ***(көдлмшч, дегтр, модн, класс, стул, һар, үкр, хөн).***

2. Чинрлгч нерн ***(көк, ноһан, хар, цаһан, улан, шин, бор, дулан, өндр, төгрг, чилгр).***

3. Тоолгч нерн ***(хөрн, хойрдгч, һурвулн, дөчтә, хөрәд, арвхн, өрәл).***

4. Орч нерн ***(би, бидн, чи, та, тадн, тер, эдн, мана).***

5. Үүлдәгч *(ирх, бичх, келх, келлә, одла, йовла, көдлҗәнә, ирҗәнә).*

6. Нареч *(муућар, шулуућар, деврәр, сәәнәр, дор).*

Келлћнә хүв зәңгд орхларн, зәңгин һол болн нөкцл мөчмүд болдг мөн.

Хөөт үг *(өмн, ард, өөд, деер)*; **холва** *(болн, болв)*; **междометь** *(хард-хард, таш-таш, күр-күр)*; **хүвс** *(уга, бичә, мөн (-мн), чигн, биз)* **хань болгч келлһнә хүвс болдмн. Эдн зәңгд орхларн, зәңгин мөч болхш.**

62-гч дамшлһн. І. Текст умштн, ямаран келлһнә хүвәр зәңгин мөчмүд келгдҗәхинь амн үгәр цәәлһтн.

Белоруссин ө-шууһу модн заагур Ухлясть гидг һол цегән усан арһул урсхаҗ, уха туңһаҗах күүнә чирәшң, тиньгр мелмәнә. Тиигәд чигн үүг һатлхар ирсн цергчнр, үүнә тагчгиг эвдлго арһул һатлдг бәәсмн.

Мана партизанмуд кесг хонгтан дәәллдчкәд, эн һолын көвә көөҗ амрдг билә. Тедү чиңгә ә-чимән уга, тиньгр. Эн һолын хойр көвәһәр бәәсн селәд дөчн негдгч җилд болсн хойр цергин ноолданд җе гитлән һарутсмн. Эннь шатад унсн гермүдин ова нүүрсн заагас хольврад нурсн бешин трубасар ил медгднә. Ода бидн үүнә көвәд немшнрин бүслврт 14 хончксн бәәнәвидн. Өдрин дуусн дән. (Хоньна М.)

II. Бичтн. Хань болгч келлһнә хүвс олҗ темдглтн.

Мана отряд немшин цааҗллһна ротыг көөҗ һарһчкад, шатчасн гермүдиг унтраҗ, әмтиг үкләснь гетлүлҗ, моднур йовулҗана. Мана көвүд улан нүүрсиг авс-авсарн хаҗугшан шивәд, герин пол дорас кесг үксн цогц илдкәд, деегшән һарһв. Погребин харңһу шуһуд ухан-сегәһән геећәд, хойр көлнь моднд даргдсн, әрә киитә кевтсн көвүг отрядын старшина Пётр Козлов манур авч ирв.

Долан хонгин дунд көвүн эдгәд, эвтәкн бичкн кер мөрн деер, хадчксн мет, мини өөр йовдг болв. (Хоньна М.)

БӘӘЛҺНӘ НЕРН.

20. БӘӘЛҺНӘ НЕРНӘ ТУСК МЕДВР.

1. Ямаран нег юм темдглҗәх болн э н ю м б и ? эс гиҗ э н к е м б и? гидг сурврт хәрү өггч үгиг бәәлһнә нерн гиҗ нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *аю, парт, класс, ширә, терз, суудл, укр, мөрн, көвун, күүкн, күн.*

Кемр бәәлһнә нерн кү, күүнә нер, элг-сад нерәдҗ келгдхләрн, к е н?, э н к е м б и? гидг сурврт хәрү өгнә.

Цуг наадк бәәлһнә нерд ю н?, э н ю м б и? гидг сурврт хәрү өгнә.

Ү л г ү р н ь: **э н к е м б и?** — *Бадм, сурһульч, колхозник, укрч, хөөч;* **ю н?, ю м б и?** — *дегтр, үсн, тосн, җирһл, байр, темән, хулһн, мис.*

2. Бәәлһнә нерн киисквтрмүдәр хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *Бадм, Бадмас, Бадмар.*

3. Бәәлһнә нерн ш и ш л ң нерн болн э в р ә нерн хойрт хувагдна. Эврә нериг ик үзгәр, шишлң нериг бичкн үзгәр бичдг мөн.

Ү л г ү р н ь: шишлң бәәлһнә нерн — *хотн, һол, мал, хаалһ, хамр, үвл, намр;* эврә нерн — *Ленин, Пушкин, Баку, Элст, Бемб, Бамб, Һалзн.*

63-гч дамшлһн. Зәңгс умшад, бәәлһнә нерд олтн. Сурврмуд тәвтн.

Машин дарунь көндрв. Цасн деерәсн орн, шуурад бәәнә. Ора болхла, киитн улм чаңһрв. Салькн өмнкәсн догшдҗ одв. Хаалһиг цасн зөвәр зузанар бүркв. Машин дотр дулан. Өмн гүүҗ йовсн оон әмтнә ду соңсчкад, доран таг зогсв. Зо деер һарад, Элстә һолын ташуһар дорагшан орҗ йовнавидн. Ардксн энн меджәнә гисн кевтә, мел нег җимәр цувлдад зогсцхав. Болв удсн уга, цаһан оон уралан гүүв. Ода гөрәсд урдкасн улм хурдар гүүлдв.

64-гч дамшлһн. Умшад, эн зәңгсәс шишлң бәәлһнә нерд олҗ автн. Сурврмуд тәвтн.

Шидрт хош уга. Тәрәнә болн хадлһна һазр. Мал ардк ташу

һатц үвлзнә. Цасн өвдгцә. Зүн үзгәс үләсн догшн салькн күүг авад шивчксн гисн болна. Сөөһин хаалһ ахрхн бийнь, хойр холван ут болҗ медгднә. Салькнд цокгдад, цаснд булхад, көл тушата мет болна. Һазак шуурһн улм догшрад бәәнә. Олн хулсн бүшкүрмүд негдүләд, нег айсар татҗ бәәхәр шуугад одна. Өр цәәтл унтҗ болш уга.

65-гч дамшлһн. I. Бичәд, эврә нерн үгмүдиг темдглтн.

Аслг Корва хойран йовулчкад, Бокта хуучн бүтн суулһ авад, худгас ус авч ирв. Гер дуладв, усн буслв. Мини эцкм угатя күн билә. Би ууһн көвүнь биләв. Хавр эклснәс авн эцкм Җуург, Хомбад, Зегстин күүтр, Әмтә селәд эргәд байн орсмудт көдлмш кедмн. Би арвн негтәһәсн авн мана хотнд бәәсн Урлаһа Мууда гидг байна хө хәрүлләв. Олн зүсн көдлмш келәв. Зул сарин хуучар сельсоветд олна кергәр Элстәс хойр церглә ч ирҗ. Тер хойр күүг давулҗ, Баһ Чонст күргүв. Эн өвгн Цергт һолын белчрт бәәдг, хө өскдг совхозин ах хөөч Колана Нусха гидг күн.

II. Бичтн. Бәәлһнә нерд ямаран мөчмүд болҗ йовхинь темдглтн.

Сурһульчнр школын өөр сад тәрхәр шиидв. Школын өөр сад тәрх һазран хашалад авв. Багш Санҗ эн көдлмшиг һардв. Санҗин зааврар Бембин бригад һазр малтв. Бембин бригад Басңгин, Бадмин бригадла дөрлдҗ көдлҗәнә. Эн зер-земш урһдг модд тәрхәр бәәнә.

Модан тәрснәнн хөөн сәәнәр хәләх, асрхин төлә дөрлдв. Хаврин дундурт модд цецгәлдг болв. Сад дотр йир сән: цевр, сенр аһар. Чи, өрг, альмн урһдг болв. Көвүд-күүкд икәр байрлв.

21. КИИСКЛЬНӘ ТУСК МЕДВР.

Бәәлһнә нерн зәңгд орхларн, тер зәңгин утхин эркәр хүврәд, олн зүсн чилгч авдмн. Чилгч авсна хөөн ямаран мөч болҗ зәңгд орҗ йовхинь медҗ болхмн.

Ү л г ү р н ь: *Школын саңгас Санҗ шин дегтр авв. Санҗин бичкн дү Санл дегтрин зургуд хәләв. Дегтрән цаасар оратха гиҗ, экнь Санҗд келв.*

Эн зәңгст *Санҗ* **гидг бәәлһнә нерн талдан олн үглә ниицҗ олн зүсн кевәр хүврнә.**

Тиигҗ киискврмүдәр хүврлһиг киисклһн гиҗ нерәддмн.

66-гч дамшлһн. Умшад, *моһа, нуһсн* гидг бәәлһнә нерд ямаран кевәр хүврдгинь хәләтн.

Өндгән дарҗ бәәсн нуһсн тал ирәд, моһа үүртнь орад, нуһсиг зууна. Нуһсн зулҗ һарад, усн деер сууна. Моһа ардаснь мөлкв. Нуһсн моһаһас әәһәд, уснас һарв. Нуһсиг шорһлҗн үзәд:

— Яһҗахмч? Юунас әәсмч? — гинә.

— Моһаһас әәһәд, яһҗ әмән авч һархан меддәхшив? — гиҗ хәрү өгв.

Шорһлҗд хурад, моһаг олҗ авад, эн-тендәснь зууһад һарна. Моһан бийнь һал асад бәәҗ ядад келв:

— Би танд му кесн угав. Әрлтн нанас!

— Нуһсн чамд ямаран му келә? — гиҗ шорһлҗд моһад келнә. Тиигәд моһа боогдад, дун уга болна. Шорһлҗд моһаг улм чаңһар хазад көөв.

22. БӘӘЛҺНӘ НЕРНӘ КИИСКЛҺН.

Өдгә цагин хальмг келнә бәәлһнә нерн дөрвн киисклһтә болдг: амр киисклһн, эврә киисклһн, бий киисклһн, давхр киисклһн.

Эн дөрвн киисклһн дотр амр киисклһн — һол киисклһн болдг. Тер юңгад гихлә, амр киисклһнә чилгчсин дару туслң хүвс немгдҗ, талдан киисклһн тогтна.

Амр киисклһн һурвн баг киисклһнд хувагдна:

Н е г д г ч к и и с к л һ н д — *н* гидг хадврар төгссн бәәлһнә нерд орна.

Ү л г ү р н ь: *тергн, мөрн, модн, белкүсн, яман, темән, хөн.*

Х о й р д г ч к и и с к л һ н д — наадк хадврмудар төгссн бәәлһнә нерд орна.

Ү л г ү р н ь: *һар, терз, гем, мал, колхоз, беш, өрк, туурһ, эмч, церг.*

Һ у р в д г ч к и и с к л һ н д — эгшгәр төгссн бәәлһнә нерд орна.

Ү л г ү р н ь: *то, сө, бу, дү, зо, дөрә, көрә, ноха, зара, серә, цаяха, харада.*

67-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс бәәлһнә нерд олад, киисклһнә багарнь йилһтн.

I

Алтн өңгтә шарһ мөр унсн баахн көвүн ирҗ зогсв. Мини зүркн улм догдлҗ цокв. Цаг өөрдәд ирв. Улан дарцгиг һартан таг кеҗ атхув. Маңнаһасм киитн көлсн һарв. Мөрд дор ормасн, негл бууһин сумн мет, гүүлдәд һарв. Эдн түрүн эргц эргәд һарад ирв. Әмтнә шууган ниргәд бәәнә.

Чинртә Улан туган чихтхүләд деерән делсүлий. Алдр мана Ленин ачан манд күрглә. Хаврин чилгр теңгрт халун нарн өндр.

II

1. Магталта җирһлин нарн мана теегт алтрна. 2. Намрин номһн асхар өргн тенгс нәәхлнә. 3. Ильичин герлтә шам ик холас чирмлднә. 4. Уульнцин хойр талар уласд нәәхлнә. 5. Дөгәтә альвн салькн көвң мет үүлиг көөһәд өмнән түлкнә. 6. Көл хурин хөөн көк ноһан уняртна. 7. Нәрхн торһн бүс нарт орчлңгиг бүслнә. 8. Хаврин амрлһнд һарад, Харцх Элстд ирв. 9. Тәрән деегүр хойр тоһрун тег темцәд нисв. 10. Хаалһин хойр талаһар хөд теегәр дүүрнә. 11. Чонмуд уульҗасн һазрт — чолун гермүд дүңгәнә.

НЕГДГЧ КИИСКЛҺН.

Нерәдгч	һосн	мөрн	темән	□
Төргч	һосн**а**	мөрн**ә**	темән**ә**	**-а — -ә**
Өггч	һосн**д**	мөрн**д**	темән**д**	**-д**
Гемнгч	һос**иг**, һос	мөр**иг**, мөр	тем**әг**, темә	**-иг — -г,** □
Бүрдәгч	һос**ар**	мөр**әр**	темә**һәр**	**-ар — -әр**
Ниилүлгч	һосн**ла**	мөрн**лә**	темән**лә**	**-ла — -лә**
Хамцулгч	һос**та**	мөр**тә**	темә**тә**	**-та — -тә**
Һаргч	һосн**ас**	мөрн**әс**	темән**әс**	**-ас — -әс**
Залгч	һосн**ур**	мөрн**үр**	темән**үр**	**-ур — -үр**

Негдгч баг киисклһнә бәәлһнә нерд гемнгч, бүрдәгч, хамцулгч киискврмүдт *-н-* хадвран геенә.

68-гч дамшлһн. Эн бәәлһнә нердиг гемнгч, бүрдәгч, хамцулгч киискврмүдт тәвтн. Һурвад зәңг тогтатн.

Уласн, һасн, тергн, гесн, модн, ноосн.

69-гч дамшлһн. Хаврлтд бичәтә бәәлһнә нердиг зәңгсин эркәр хүврүләд бичтн. Тер бәәлһнә нердинь киисквринь йилһәҗ, чилгчсинь темдглтн.

1. Уласн герлин (утан) үдсн парн сууҗала. 2. Кесг (бәрлдән) шууган күүкнә (дун) соңсгдв. 3. Баатрмуд (күүкн) ду соңсч, бийснь бийән эс таньв. 4. Цегәхн (усн) цевр бәрцтә, цаһан мөңгнәс герлтә седклтә. (К. Д.) 5. Хөөнә (ноосн) орн-нутгт ик олз орна. Торһн (ноосн) мел үн уга. Тиим (ноосн) бостон эд кенә. Иим (ноосн) эд ик сән эд гиҗ санхмн. (Ноосн) икәр кирһтн. 6. Модн герин аһар йир сән. (Модн) басл икл ору орна. (Модн) гер бәрнә, (модн) тагт кенә, (модн) керм кенә. Үүрмүд, (модн) сән гидгәр оньган өгтн. (Модн) һазрас сәәхн һазр уга! 7. Мөрн нег цагт "эрднь" нертә бәәсмн. Мана хальмг күн (мөрн) даву көлгн уга гиҗ сандг биләә. Ода машин (мөрн) давҗ. Ода цагт (мөрн) күн йовһн мет. Болв (мөрн) йовад оркхла, одачн сән болх.

70-гч дамшлһн. Эн келвриг умштн. Негдгч киисклһнд орҗах бәәлһнә нердтә зәңгс түүҗ бичтн. Киисквринь йилһәҗ темдглтн.

ЛЕНИНСК СНЕГИРЬ.

"Түрүн пионер кен бәәсн болхв? Әмтин түрүн?"— гиҗ көвүд ухалв. Сурад, медә йовҗ, аштнь олҗ авцхав. Эрк биш Коля Емельянов. Ленин Разливд хортнас бултҗахд көдлмшч Емельяновин арвн һурвта Коля көвүн энүнлә хамдан харшмд бәәсиг меднт? Һал шатаһад, цә чанхднь Коля Ильичд нөкд болҗасмн. Хамдан заһс бәрдмн. Болв һоллгчдан, Лениниг хортнас эн хәләҗ харҗав. Гетәчнр бултад ирҗ йовдг болвзго гиһәд, эргндән харвҗ хәләдмн. Кемр таньдго күн үзгдҗ ирхлә, Коля цоклурин ду һарһдмн, тиигхлә Ленин хаҗ эс гихлә маажур авад, хадлһна бәәрнүр темцдмн. Емельяновихн Лениниг өвс хадҗах көдлмшч гидг биләә.

Кемр эврә улс ирхлә, сергмҗтә снегирь кевтә ишкрдмн, тиигхлә Ленин адһҗ үүрмүдән тосдг биләә.

Эцкнь баахн харулчан шоглад, ленинск снегирь гиҗ келдг биләә. Коля улан галстук зүүдго биләә: тиигхд пионермүд уга бәәсмн. Болв снегирьмүд — улан чееҗтә шовуд. Тегәд Ленинә баахн нөкдиг түрүн пионер гиҗ юңгад эс нерәдҗ болҗахмби? (Н. Богданов)

ХОЙРДГЧ КИИСКЛҺН.

Нерәдгч	мал	ач	беш	аң	—
Төргч	мал**ын**	ач**ин**	беш**ин**	аң**гин**	**-ын— -ин**
Өггч	мал**д**	ач**д**	беш**т**	аң**д**	**-д— -т**
Гемнгч	мал**ыг**, мал	ач**иг**, ач	беш**иг**, беш	аң**гиг**, аң	**-ыг— -иг,**☐
Бүрдәгч	мал**ар**	ач**ар**	беш**әр**	аң**гар**	**-ар — -әр**
Ниилүлгч	мал**ла**	ач**ла**	беш**лә**	аң**ла**	**-ла — -лә**
Хамцулгч	мал**та**	ач**та**	беш**тә**	аң**та**	**-та — -тә**
Һаргч	мал**ас**	ач**ас**	беш**әс**	аң**гас**	**-ас — -әс**
Залгч	мал**ур**	ач**ур**	беш**үр**	аң**гур**	**-ур — -үр**

Кемр бәәлһнә нерн *-ң* гидг хадврар төгсхлә, төргч, гемнгч, бүрдәгч, һаргч, залгч киисквრмүдт *-г* гидг немр авна.

71-гч дамшлһн. Эн бәәлһнә нердәс хойр-һурвинь нег тоодпь киисктн. Бәәлһнә нердиг гемнгч киисквєрт тәвәд, зәңгс тогтатн.

Һар, дал, терз, үкр, сег, бүс, көдлмш, хун, бөкүн.

Я н з н ь. Сурһульчнр кабинетин терз секв. Эдн кичәлмүд чилснә хөөн терзсиг хааҗ оркна.

72-гч дамшлһн. Хавсрлтд бичгдсн бәәлһнә нердиг кергтә киисквртнь бичтн.

1. Цагин сәәхн (тууль) цевр ухаһарн күцнәв. 2. Җилмүд мини өмн (җирһл) хөв делгв. 3. Туурсн баатрмуд дууна айст (тууж) орулсн үнән медв. 4. Өргн (һол) усн үрвҗ гүүсн болна, сарин цаһан (герл) сәәхнәр налаҗ дүңгәнә. 5. (Теңгр) түмн одд төвшүн холд герлтнә. 6. Цаһан (көөс) дольган цальгрҗ элс цокна. 7. Товмуд зүн көвәһәс төвәр (хорт) күүчв. 8. Салькн (тег) наадад, сүртә дууһан дуулна. 9. Цегәхн (Днепр) усн цальгрҗ көвәһән цокна. (К. Д.) 10. (Терз) нарн тусчана. 11. Ода (шүүвр) эклв. 12. Би (шүүвр) белдвр кех зураһан ухалнав.

* * *

Хальмг олн-әмтнь
Хөв, җирһлән олвл.
Хатушг урдк бәәдлнь
Холҗад, хоцрад одвл. **(И. Л.)**

73-гч дамшлһн. Бичсн цагтан цегмүдин орчд тəвх чилгчинь бичтн. Киисклһинь болн киискврinь йилһтн.

Салькн, салькн, салькн өдр... дуусн аздлв. Сөөднь салькн беш... хоолд биивəн татад геглзв. Буһун баг хотнд, бригад... нег орнд, салькн... хорта дуун... Шуурһчин нөөрнь хатв. Əлəҗин Шуурһч... орнь, өвр мет, хатхв. Зөөвүр... Шуурһчин зүркиг зүүһəр һоҗһнад бəəнə. (Калян С.)

Сурһуль... оч йовх көвүд амрсар тергн деер суухш. Хаалһ... хаҗуһар көөлдəд дөгəд йовцхана. Асхн бүрүл... гегə дахад, хурл... орад ирцхəв. Көвүд күргҗ йовх теглг нурһ... маштг хар өвгн ут шавр гер... һаза ирҗ, тергəн зогсав. Ирсн көвүд одх гермүдəн темцв. Оч йовх гертəн нурһлҗ белг... йовцхана. Зəрмснь хəəлсн шар тос..., хатасн мах..., хальмг цəəтə. (Эрнҗəнə К.)

Алёшк эн үкр... хойрдгч җилдəн көдлҗəнə. Нəəмн класс чилəһəд, Нарн... һар... ирлə. Алёшк... эцкнь Дорҗ совхоз... кузньд көдлнə. Көвүһəн дадмг күүн... һар... өгч, мал... эрдм дасхҗана. (Нармин М.)

утцн		судцн

ҺУРВДГЧ КИИСКЛҺН.

Нерəдгч	така	дөрə	бу	—
Төргч	**такан**	**дөрəн**	**бууһин**	**-н— -ин**
Өггч	**такад**	**дөрəд**	**бууд**	**-д**
Гемнгч	**такаг, така**	дөрəг, дөрə	**бууг, бу**	**-г, ☐**
Бүрдəгч	**такаһар**	дөрəһəр	**бууһар**	**-ар— -əр**
Ниилүлгч	**такала**	дөрəлə	**буула**	**-ла— -лə**
Хамцулгч	**таката**	дөрəтə	**буута**	**-та— -тə**
Һаргч	**такаһас**	дөрəһəс	**бууһас**	**-ас— -əс**
Залгч	**такаһур**	дөрəһүр	**бууһур**	**-ур— -үр**

Һурвдгч киисклһн бүрдəгч, һаргч, залгч һурвн киисквртəн уңг чилгч хойрин хоорнд ниилүлгч *-һ-* хадвр авна.

74-гч дамшлһн. Эн бəəлһнə нердиг төргч, һаргч, залгч киискврмүдт тəвтн. 2—3 үг олзлад, зəңгс тогтатн.

Харада, цаяха, серə, керə, көвə, лу.

Я н з н ь: Харада — харадан, харадаһас, харадаһур.

Харадан үр бичә көндә. Урһа моднд харадаһас тус дала. Мадн харадаһур өөрдхлә, эн үргәд нисч одв.

75-гч дамшлһн. Умшад, бичх цагтан хавсрлтд бәәх үгмүдиг зәңгин эркәр хүврүлтн. Киисклһинь болн киисквринь йилһтн. Чилгчсинь темдглтн.

1. Совхозмудт, колхозмудт (һаха) икл орута болна. (**Һаха**) махн, өөкн әмтнд сәәнәр эдлгднә. 2. Хаврин цагт (**харада**) үр дала болҗ одна. (Харада) олз бас дала: бөкүн, батхн, хорха хамгиг уга кенә. 3. Манца арвдгч (класс) сурчах күүкн. (**Үвл**) нааран эднә класс агрономическ сурһуль даса. 4. Селәнә эдлахун (**сурһуль**) специалистнр һардҗ сурһна. (**Н. М.**) 5. Днеприн (**көвә**) усн уга теегүр капалмуд малтгдх. 6. **Һазр** дораһур тәвгдсн төмр хаалһиг метро гиҗ нерәднә. (**Метро**) поездмүд йовна. **Әмтн** (метро) суухин төлә давшурар һазр дор орна. 7. **Үвл** болхла, туула цаһаҗ одна. (**Туула**) дүңгә хурдн аң уга гилтә. (**Туула**) гөрәсн хурдн. Мана тег (**туула**) элвг. Альд болвчн (**туула**) дәәсн дала.

76-гч дамшлһн. Цегин орчд кергтә чилгчинь олад, күцәҗ бичтн. Бүрдәгч, һаргч киискврмүдин чилгч цәәлһтн.

1. "Ноха... төмр үлү" гидг хальмг үлгүр бәәнә. Ноха... саг адусн уга. Тер төләднь ноха... күн бийдән нөкд кехәр хадһлна. 2. Цаяха заһсн мет уснд бәәнә. Цаяха... бәәдг һазрнь — усна нүкн. Цаяха... живр уга, цаяха... йовдл чигн уга. 3. Така — һарт бәәдг шовун. Така... күүнә үздг олзнь: өндгн, өрүлг, махн. Така... тегәд күн өскнә. Така... олн зүсн тохмта. 4. Элә көгшн богшурһа... үзәд, сумнвң дорагшан бууҗ ирв. Богшурһа... ордг нүкн дала, түүнүр үкс орад одна. Бурһсн дорас богшурһа... күүкд шуугатаһар һарч ирәд, хаалһ деегүр һарч һәрәдцхәв. 5. Харада — күүнә иньг гиҗ келнә. Харада... үр гер алднд бәәнә. Харада... үүрән яссн цагт күн үргәхш. Харада... хаврин зәңг авч ирв гинә. Харада... өкәр, хурдн шовун ховр. Харада... хамдан үкр хар нисч ирнә. 6. Модн заагт бәәсн күн көрә уга бәәҗ чадш уга.

77-гч дамшлһн. Умштн. Зулын тускар ю меддгән, дәкәд текстәс ю медҗ авсан тодрхаһар келтн.

Зулыг зул сарин 25-д хальмгаһар темдглдмн. Энүг хальмг әмтн шин җил орлһн гиҗ тоолна. Тегәд күн болһн неҗәд нас немҗ авна. Зул өдрин өрүн гер болһнур көгшдиг дуудна. Көгшд цәәһәр түрүн йөрәл тәвнә.

Цә-чигән элвг-делвг болҗ,
Буур җил һарч, ботхн җил орҗ,
Күүкд-көвүдин авчах насн ут болҗ,
Кишгнь бат болҗ,
Һазр-уснаннь өлзәд багтҗ,
Җирһх болтха!

Дарунь ''Һалын Окн Теңгр евәҗ өршәтхә'' гидг. Цуг Деед олн бурхдт идән-чигәнә ур дееҗ бәрҗ, ут нас, бат кишг евәҗ өршәтхә гиҗ, зальврҗ шүтҗ йөрәдг.

Идән-чигән элвг-делвг болҗ,
Шин орҗах җилин өлзә-кишг хальдҗ,
Күүкд ут наста, бат кишгтә болҗ,
Өсч өргҗтхә!

Зул өдрлә гертән боорцг кеҗ, күңшү һарһдмн. (''Хальмг үнн'' газетәс)

Өггдсн хойр йөрәл чееҗәр дастн.

78-гч дамшлһн. Умшад, хаврлтд бичәтә үгмүдиг зәңгин утхин эркәр хүврүлтн.

1. Аңһуч бу авад, аңһучлхар һарв. Эн аңһуч (бу) сумндан йир тов. 2. Маниг кеер йовтл, (оһтрһу) дун икәр һарв. Бидн цуһар (оһтрһу) дуунас әәһәд һарад гүүлдүвидн. 3. Тиигәд гүүһә йовҗ, (ла) орад, муурад бәәввидн. Мана үүрмүд маниг (ла) татҗ авв.

23. ЭВРӘ КИИСКЛҺН.

Эврә хүвс *-ннь, -ан (-ән), -н, -рн* **болна. Эдн амр киисклһнә киизң киискврмүдин чилгчсин дару немгдҗ, эврә киисклһ тогтана. Хүвснь тиим олн зүсн болв чигн, цугтан ''нерлгчин эврәнь юмн'' гисн нег чинртә болна.**

Ү л г ү р н ь: *Болха һанзиг* ***цегдгиннь*** *хавтхд дүрв. Шовуд цандгт орчкад,* ***җиврәрн*** *деерән ус цацна.*

АМР КИИСКЛҺ ЭВРӘ КИИСКЛҺ ХОЙРИГ ДҮҢЦҮЛТН.

Киисквр	Амр киисклһн		Сурврнь	Эврә киисклһн	
Нерәдгч	көвүн	ах	—	—	—
Төргч	көвүнә	ахин	кенәннь?	көвүн**әннь**	ах**иннь**
Өггч	көвүнд	ахд	кендән?	көвүн**дән**	ах**дан**
Гемнгч	көвүг	ахиг	кенән?	көвү**һән**	ах**ан**
Бүрдәгч	көвүһәр	ахар	кенәрн?	көвү**һәрн**	ах**арн**
Ниилүлгч	көвүнлә	ахла	кенләрн?	көвүн**ләрн**	ах**ларн**
Хамцулгч	көвүтә	ахта	кентәһән?	көвү**тәһән**	ах**таһан**
Һаргч	көвүнәс	ахас	кенәсн?	көвүн**әсн**	ах**асн**
Залгч	көвүнүр	ахур	кенүрн?	көвүн**үрн**	ах**урн**

79-гч дамшлһн. Эн текст умшад, учр-утхинь тодлҗ келтн.

Зулын дару, үвлин дунд сард, нег онц темдглдг өдр бәәнә. Эн өдриг җилин нойн гиҗ нерәднә. Учрнь юмби гихлә, иим. Деедин олн бурхд, Делкән Цаһан авһа — цуһар нүүҗ үвлзңдән орна гиҗ келдг. Һурвн өдр дарандан нүүдг. Эн һурвн өдр гертәсн хот-хол, үмс һарһдмн биш. Холд һарч йовдго, цугтан зальврдг болҗана. Җилин нойн өдр Зулын хөөн цөн өдр давхла, күцәгдх учрта. Туслң өдр заагдҗахш. ("Хальмг үнн" газетәс)

Эврә киисклһнд бәәх бәәлһнә нерд олтн, киисквринь йилһтн.

80-гч дамшлһн. Бичтн. Эврә киисклһнә бәәлһнә нерд олҗ темдглтн.

1. Хурин хөөтк нарн хурц толярн мандлв. 2. Цацг хамтхасан делгҗ, цецгүд кееһән үзүлв. 3. Һал ассн мөрнь һазр туруһарн чавчв. 4. Мандлсн нарта өдрәр Бембә Альма хойр мануртсн теегүрн һарв. 5. Алвтыннь өргн аһуд ахнр-дүүнртәһән амулңменд бәәҗ. (К. Д.)

81-гч дамшлһн. Эн текст умшад, утхинь келҗ өгтн. Эврә хүвстә киисклһнд бәәх бәәлһнә нерд олҗ бичҗ автн.

Өрүн һарсн нарн удан боллго альмн әдл улаҗ, хәрү сүүрлнә. Ар үзгин киитн салькн үләнә. Цандгуд эрәтрнә, мөстнә. Богшурһас тагчград номһрна. Җиврмүдтән, өрүлгтән наалдад көрсн дусалмудасн сулдхар седнә. Нисч өөдлхәр эдн гүҗрнә.

Бор богшурһас нисч өөдлҗ чадлго, даарсн көлмүдәрн хату цасн деегүр өсрлдҗ гүүлднә. Харслт хәәнә.

Киитн сар болсн бийнь усна дусал дусч, хавринәр җиңннә. Һаза хурсн цандгудт нарна толян тусна. Киртә чееҗтә бор богшурһас энд-тендәс нисч ирнә. Герләр болн усар байр-бахмҗан кеҗ, эдн шуугҗ өөмнә.

Эврә киисклһнә зокал.

1. *-ннь* **гидг эврә хүв төргч киискврин чилгчсин дару немгднә.**

Ү л г ү р н ь: *Элсти***ннь**, *чирә***ннь**, *янзи***ннь**, *күүкнә***ннь**.

2. *-ан (-ән)* **гидг эврә хүв өггч, гемнгч, хамцулгч киискврмүдин чилгчсин дару немгднә.**

Ү л г ү р н ь: *авһд — авһд***ан**, *авһиг — авһ***ан**, *авһта — авһтаһ***ан**.

3. *-н* **гидг эврә хүв бүрдәгч, һаргч, залгч киискврмүдин чилгчсин дару немгднә.**

Ү л г ү р н ь: *авһар — авһар***н**, *авһас — авһас***н**.

4. *-рн* **гидг эврә хүв ниилүлгч киискврин чилгчин дару немгднә.**

Ү л г ү р н ь: *авһла — авһла***рн**.

82-гч дамшлһн. Бичәд, эврә киисклһнә үгмүд олҗ автн, теднән татасар таттн. Киискврин нь йилһтн.

1. Күүнд заргдад, ик болв, баһ болв олвран олх кергтә. 2. Сурһульдан одад, сурһулян сәәнәр сурх кергтә. 3. Тошурхсн арвтнран дахад, үзг-чиг уга бичә йовад бә. 4. Оньдинд Муузран чикнд өдр болһн хоңх уята бәәв. 5. Хашан хаҗуд үкрән уяд үлдәв. 6. Сурһулюрн гүүх цаг өөрдхлә, арһ уга болв. 7. Муузра Басң хойр нег пар царан татад, хәрү одак үвлзңгән темцәд һарв. 8. Муузра һуйрасн Басңдан хуһлҗ өгәд, наадкинь Батадан өгв. 9. Бататаһан үкрмүдән хураһад авв. 10. Бата бәәдләрн урдкасн сән. (Э. К.) 11. Ноһан босад, көвүнәннь көк мөсн болсн халхинь арһул үмсчкәд, хойр хар нүдән ханцарн арчад һарв. 12. Хар күүкн альчуриннь үзүрәр нүдән арчад йовна. (Б. Б.)

83-гч дамшлһн. Умшад, Муузра ямаран күүһинь келтн, амр киисклһнә болн эврә киисклһнә бәәлһнә нерд бичҗ автн. Альк

киисквртән йовхинь йилһтн. Эцүстән -н хадврта үгмүд олтн. Эдниг альк багин үгмүд гинәвидн?

Ик-баһасн авн Ноонин хө хәрүлә. Муузра хөөһән хәрүләд, үкрән хәләһәд йовдг билә. Муузра кезә болвчн малмудасн юм алдад, геедһәд йир уга. Муузран дүңгә малан хәләдг күн уга. Һарарн бәрәд, нүдәрн үзәд йовдг күн. Өрүн өрлә гертәсн һарн, малын ард йовдг күн гиҗ келнә. Малтаһан хамдан йова йовж, әмнь ниилҗ одсн күн. Малан хәләсн цагтан ахан, дүүһән мартҗ оркна. Ахурн, герүрн одна гидг санан мел уга. Ахларн, дүүнрләрн харһхларн, малан келҗ авад һарна. Хавр болад оркхла, гертән, көвүндән ирнә гидг зац мел уга. Сурһульдан одсн көвүндән бичг бичх санан уга. Һарасн көтлүләд, әрә гиҗ гертән ирдг күн. (Эрнҗәнә К.)

84-гч дамшлһн. Умшад, цегмүдин орчд бичх зөвтә амр киисклһнә чилгчс, эврә киислһнә хүвс олад бичҗ автн. Эцүстән хадврта бәәлһнә нерд олтн. Эдниг альк киисклһнә үгмүд гинәвидн?

Кезәнә мал... сәәнәр үвлзүлчкәд, авад ирхлә, хөөчин, малчин нилч биш гидг билә. Ода болхла, хөө... әмд авч ирнә гидгиг хөөчин нилч гинәвидн.

Хөөд... зөвәр тедүкнд һурвн мөрн тергн йовна. Хөө... арһул тууҗ йовна. Эн хөө... сәәнәр һарһад, авч йовхнь — Адучин Эрднь. Ода Адучин Эрднь хөө... Хар һазр... үвлзүләд, хәрҗ аашна. Эрднь нохас... өөрән дахулад, биинь дуулад йовна. Эн ноха чонас әәхш. Эрднь нохас... хотынь йир сәәнәр өгнә. Теег... йовн йовҗ, энд-тендән хәләһәд, һәәхәд йовна. Ичән... һарсн зурмд нег-негнәнь менд медлдсн мет гүүлднә. Эрднь сәәхн кер күлгин... җолаг нигт торһн дел деернь хайҗ. (Калян С.)

85-гч дамшлһн. Умшад, цегмүдин орчд кергтә чилгчс болн хүвс немҗ бичтн. Алңтрулгч хадврмудта үгмүд олтн. Зокалмудынь келтн.

1. Өрүн өрлә босад, тадн һар... уһатн. 2. Мана школын багш көвү... сурһҗана. 3. Көвүд сурһул... дасад, амрхар бәәнә. 4. Манӓ колхозин залус мөр... тергнд йовдг дасчана. 5. Үкс гиҗ үкр... саатн. Үкр... хот өгтн. 6. Сурһульчнр, шулун дегтр...

умштн. 7. Теег... мал... һарһҗ идшлүлтн. 8. Өвс... хадад, үвл... бийән сәәнәр белдтн. 9. Үвлин киитнәс һархин төләд, дулан хувц... белдтн. 10. Ном... сәәнәр сурхин төләд, болһамҗтаһар багш... соңсч бә.

24. БИЙ КИИСКЛҺН.

Бий киисклһн амр киисклһнә чилгчсин дару нүр орч нернә бийлгч хүвс немҗ авад тогтна.

Ү л г ү р н ь: *Бадмин ханцна**нь** товчиг эгчнь батлҗ үйҗ өгв. Шоһнч үтхар һазрин көрсин**ь** эвдлго малтад, эдн шаһасан бүлцхав.*

Төргч киисквртбәәх нүр орч нерд хасгдад, бийлгч хүвс тогтана:

	нег тоодан	олн тоодан
1-гч нүр	би — мини — **-м**	мадн — мадна — **-мдн**
2-гч нүр	чи — чини — **-чн**	тадн — тадна — **-тн**
3-гч нүр	эн — үүнә	эдн — эднә
	тер — түүнә — **-нь**	тедн — теднә — **-нь**

Ү л г ү р н ь:
Мини гер гихин орчд *герм* гиҗ келнә.
Мадна гер гихин орчд *гермдн* гиҗ келнә.
Чини гер гихин орчд *герчн* гиҗ келнә.
Түүнә, теднә гер гихин орчд *герн*ь гиҗ келнә.

86-гч дамшлһн. Дор барлгдсн бәәлһнә нердиг бий киисклһнд хүврүлтн. Зәрминь олзлад, зәңгс тогтатн.

Наһцх, эцк, һар, школ, орн-нутг, түлкүр, меҗә, харул, санан.

Я н з н ь: наһцхм, наһцхмдн, наһцхчн, наһцхтн, наһцхнь.

87-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, бий киисклһнд бәәх бәәлһнә нердин киисквринь болн ямаран хүв авсинь келтн. Удан эгшгтә үгмүд олтн. Зокальнь келтн.

1. Ивтркә ухата ахнран иткҗ, седклинь тевчит. 2. Ухарльг тана бәәдл ухаһим нарна герләр дүүргнә. 3. Нүднәм хәләцд ода

насны түүнә баһрна. **4.** Арнзлмудын делссн сүүлмүд агчмд нүдндм торлзв. **5.** Кемр чини җирһличн кемҗәлҗ арһичн толад, һанцхн нег эрдм һартчн бәрүлсн болхла, түрү гиҗ, чи түүнәсн бичә хаһц. **(К. Д.) 6.** Серҗңнҗ көдлсн серүн салькнд күүкнә альчуриннь үзүрнь наадсн болҗ медгднә.

88-гч дамшлһн. Умшад, текстин утхинь келтн. 8—10 бәәлһнә нерд олтн, теднән бий киисклһнд хуврүлҗ бичтн.

Сибирин алдр Енисей һол дорд үзгәснь ар үзгүр цуг Сибириг һатлҗ урсад, киитн Карск теңгсүр гүүҗ орна. Баатр Енисей һол сәәхн, мана орн-нутгт хамгин дүүрң элвг уста, ут һолмудын негнь!

Зууһад җилмүдт урһҗах модн шуугна, чагчм эргәс хад чолуд көлврҗ уснд унна. Күчтә Енисейин гүүдл хурдн. Энүг зогсадг күчн уга болҗ медгдҗәнә.

Болв Красноярск балһсна өөр Енисей һолыг плотин боов. Уласн авн ора күртлән эн зун метр өндр. Иим өндр плотин тосххд күнд билә. Хурдн урсхулта Енисейиг плотин ээрч зогсав. Усна кемҗән немгдәд өөдлә йовҗ, плотинә өмн ик теңгс болҗ цуглрв. (Г. Ганейзер)

БИЙ КИИСКЛҺНӘ БӘӘДЛ.

Киисквр	1-гч нүүртән		2-гч нүүртән		3-гч нүүртән
Нерәдгч	мөрм	мөрмдн	мөрнчн	мөрнтн	мөрнь
Төргч	мөрнәм	мөрнәмдн	мөрнәнчн	мөрнәнтн	мөрнәнь
Өггч	мөрндм	мөрндмдн	мөрндчн	мөрндтн	мөрнднь
Гемнгч	мөрим	мөримдн	мөричн	мөритн	мөринь
Бүрдәгч	мөрәрм	мөрәрмдн	мөрәрчн	мөрәртн	мөрәрнь
Ниилүлгч	мөрнләм	мөрнләмдн	мөрнләчн	мөрнләтн	мөрнләнь
Хамцулгч	мөртәм	мөртәмдн	мөртәчн	мөртәтн	мөртәнь
Һаргч	мөрнәсм	мөрнәсмдн	мөрнәсчн	мөрнәстн	мөрнәснь
Залгч	мөрнүрм	мөрнүрмдн	мөрнүрчн	мөрнүртн	мөрнүрнь

1. Негдгч киисклһнә бәәлһнә нерд нерәдгч киисквртән *-м, -мдн, -нь* **гидг бийлгч хүвсин өмн** *-н* **гидг төгсгч хадвран геенә.**

Ү л г ү р н ь:

көвүн — *көвү***м**, *көвү***мдн**, *көвү***нь**;

мөрн — *мөр***м**, *мөр***мдн**, *мөр***нь**.

2. Төргч киисквртән *-чн, -тн* **гидг хойрдгч нүүрин хүвсин өмн эрк биш** *-н* **гидг немр авна.**

Ү л г ү р н ь:

көвүнә — *көвүнән***чн**, *көвүнән***тн**;

мөрнә — *мөрнән***чн**, *мөрнән***тн**.

3. Амр киисклһнә гемнгч киискврин *-г* **гидг чилгч бий хүвстә киисклһнд** *-һ* **болҗ хүврнә, ташр деернь** *-и* **гидг немр эгшг авна.**

Ү л г ү р н ь: *көвүг* — *көвүһи***м**, *көвүһи***мдн**, *көвүһи***чн**, *көвүһи***тн**, *көвүһи***нь**.

БИЙ КИИСКЛҺН.

Киисквр	1-гч нүүртән		2-гч нүүртән		3-гч нүүртән
Нерәдгч	герм	гермдн	герчн	гертн	гернь
Төргч	геримм	гериммдн	геринчн	геринтн	гериннь
Өггч	гертм	гертмдн	гертчн	герттн	гертнь
Гемнгч	герим	геримдн	геричн	геритн	геринь
Бүрдәгч	герәрм	герәрмдн	герәрчн	герәртн	герәрнь
Ниилүлгч	герләм	герләмдн	герләчн	герләтн	герләнь
Хамцулгч	гертәм	гертәмдн	гертәчн	гертәтн	гертәнь
Һаргч	герәсм	герәсмдн	герәсчн	герәстн	герәснь
Залгч	герүрм	герүрмдн	герүрчн	герүртн	герүрнь

1. Амр киисклһнә төргч киискврин *-ин* **гидг чилгчтә бәәлһнә нерд** *-м, -мдн* **гидг негдгч нүүрин бийлгч хүвсин өмн** *-им, -ым* **болҗ хүврнә.**

Ү л г ү р н ь:

терзин — терзимм, терзиммдн;

малын — малымм, малыммдн.

2. Амр киисклһнә гемнгч киискврин *-иг* **гидг чилгч бийлгч хүвсин өмн хасгдад, шуд -***и* **болҗ үлднә.**

Ү л г ү р н ь:

терзиг — терзим, терзимдн; терзичн, терзитн; терзинь.

89-гч дамшлһн. Умштн. Санҗин самһа йовдлын тускар келтн. Тадн яһҗ дегтрмүдән хадһлнат? Бий киисклһнд йовх бәәлһнә нертә зәңгс девтртән буулһҗ бичтн. Хүвсинь темдглтн.

САМҺА ЙОВДЛ.

Школын библиотекәс Санҗ
Шин дегтр авв.
Бәрлдән, дәәнә тускар
Болһаҗ шүтәд умшв.

Хойр наста дүнь,
Хоран нег булнд,
Дөрвлҗн кубиксәр
Делдҗ босхад наадв.

Санҗин бичкн дү
Санл боркрад уульв.
Дегтрин зургуд үзүлҗ,
Дүүһән уульдгинь уурулв.

Санҗ шил һатцас
Соньн һәәхмҗ үзв:
Ноха мис хойр
Ноолдснур тагчгрҗ шилтв.

Болв нег ә
Болһасн Санҗиг эргүлв.
Хәләхлә: Санл дегтринњ
Халхс шуулҗаснь үзгдв.

Санҗ асхн күртл
Саналдҗ үрүдәд зовв,
Көдлмшәсн ирсн эцкнь
Көвүһән керлдҗ шоодв.

Шуулгдсн халхс диглҗ,
Шар зусар наав.
Дегтр яһҗ төрдгинь
Дараһарнь үрндән келв.

Тер өдрәс Санҗ
Талданар бийән бәрв.
Дегтрмүдән цаасар ораҗ,
Дигтнь тәвдг болв.

(Көглтин Д.)

90-гч дамшлһн. I. Бий киисклһндән йовх бәәлһнә нердин киисквр йилһҗ темдглтн. Харар барлата үгмүд шинҗлтн. Ямаран зокалын үгмүдв. Зокалынь ухалҗ келтн.

1. Байрин дууһим дуулсн баһчуд билгәрн асв. **2.** Олна седкллә ниилсн ончта дуучм өсв. **3.** Эңкр теегм эндән дүрклнә. **4.** Тавн зүснь малнь тооһан холвҗ нигтрнә. **5.** Шухмр алтн **буудянь** шар нарнла наадна. **6.** Хаана йоснь хольв тусла, көдлмшч улсмдн көөсән күцлә. **7.** Сохр нүдн гегә үзлә, **сурһуль-эрдм** герл болла. **8.** Дәәнд әгрсн үүрмүдм дәкнәс зүүдндм орна. **(К. Д.)** **9.** Мөрнә күзүг илхлә, көлиннь бульчң чичрв. Эмгнә зүн чикнәнњ ашкт зүүлһәтә төөлг сиикнь дууһинь дахч нәәхлв.

II. Айслулж умштн. Чеежәр тодлтн. Бий киисклһнд бәәх үгмүд буулһж бичтн.

ЭВРӘ҆ ҺАЗР — ЭЭҖ.

Таньл, иньг болхар
Тана һазрууртн ирләв.
Хәр һазртн таасгдв,
Хәәртә үүрмүдчн олдв.

Зуг Хальмгм — ээжм
Зүүдндм орж үзгднә.
Теегән сансн гәрәсншң
Таңһчурн зүркм күгдлнә.

(Шавалин Д.)

91-гч дамшлһн. Эн зәңгст цегин орчд бий киисклһнә хүвс немж бичтн.

Ода модн нүцкрәд,
Омг... шантрсн бәәнә,
Хоосн бүчр... шовалдад,
Хоома седкл үүдәнә.

(Бембин Т.)

Хойр чик... дарна,
Хамр деерм торна,
Хойр нүд... амрна,
Харань улм ясрна.

(Козлдур.)

Гес... цадсн күүкиг
Гекүләд, нөр диилнә.
Ээж... орнд... орулад,
Элкндән шахад унтулна.

(Бадмин С.)

Іжлин бахлур, теңгсин экн,
Иньглж өссн эңкр теег... —
Эн эргндән басл дуртав.
Эн эргн — Төрск... лавта.

(Бембин Т.)

Киисклһнә тускар давтх дамшлһс.

92-гч дамшлһн. Өгч болн гемнгч киисквртән йовх бәәлһнә нерд салһж бичтн. Альк киисклһндән йовхинь йилһтн. Шуд келлһтә зәңг олад, түдлһнә темдгинь цәәлһтн. Эврә бәәлһнә нерд яһж бичгддгинь келтн.

”Хамаран одх биләч?! Хәрү эн герт орж ирхч. Өнчн олн көвүд-күүкдт өңгәр хотынь, хувцинь өгч, кен асрх болһнач?” — гиж Эрднь Нүүдлә тал хәләж келчкәд, суусн ормасн нүүхлзәд, бүрксн әрмгән илв.

Санҗ тергнә хаҗуд дахад гүүсн көк теегүр хәләчкәд: ''Чамас салхд нанд хату... мини зүркнд мөңкинд бәәхч, дурта мини тег...''

Санҗ өмнк күләҗәх хөвдән байрлад, кесгтән унтл уга, хойр һаран толһа доран авад, теңгрин олн оддыг хәләһәд кевтнә. Өрүн өрлә көвүд-күүкд босад, цәәһән уучкад, дөрвн темән тергәр Әәдрхнәс ирсн хойр залуг дахад йовцхав. (Боркан С.)

93-гч дамшлһн. Бичәд, бәәлһнә нерд ямаран киисквртән, альк киисклһндән йовхинь йилһҗ темдглтн. Келц үгмүд олҗ келтн.

Гертән санамр дегтр умшч суусн цагла радиоһар генткн: ''Мана Советск Союзин межәһүр немшин фашистнрин церг дәврәд, дә эклчкв'',— гисиг соңсчкад, зүркнь өрчднь хатурад, араһан зууһад, нудрман атхад, гертәс гүүҗ һарчкад: ''Э, чамас, хойр көлтә аң, өшәһән авхв'',— гисн бәәдлтәһәр толһаһан өргәд, деед үзгүр хәләв.

''Мини Хальмгм Советин йосна нилчәр оңдан болҗ хүврлә. Өргн көк теегәр трактормуд болн комбайнс шуугла. Өмннь чон эзлҗәсн көндә һазрт мини дурта Элст балһсн тосхгдла. Баһчудт школын болн институтын үүдн өргнәр секгдсмн. Эн һарарн бәрәд тосхсн җирһлиг хортн кедү һалзурад дәврвчн, мөлтлҗ чаддмн биш'',— гиҗ дотран санув. (Боркан С.)

94-гч дамшлһн. Бүрдәгч һаргч хойр киискврт бәәх бәәлһнә нерд альк киисклһндән йовхинь йилһҗ бичҗ автн. Җөөлн темдгтә үгмүд олтн, терүнә зокал келтн.

1. ''Ода мана одх һазр холый?''— гиҗ хаҗудан суусн залуһас сурв. 2. Наадк сумдынь тоолл уга, хортнур шулуһар өөрдх ухаһар, танкиг бәәсн хурдарнь эрлзүлв. 3. Та юн кергәр нааран ирвт? 4. Түүнә хөөн хойр көлтә аңгиг нүкн талнь көөҗ йовад, Санҗ күндәр шавтв. 5. Нүүдлә Эрднәс тавн насн дү. 6. Хөөнә арсар кесн чиигтә хуучн махлаг Санҗ дарҗ өмсв. 7. Нег дәкҗ Лазерь Хахарович өмнкәсн үлүһәр Темировиг үг келүлхәр таалмҗин зүсн-зүүл үгәр генүлв. 8. Һалзн цар өмнк кевәрн бочкта тергиг бальчгта хаалһар күгдләд татв. 9. Һартан бәрҗәсн ташмгарн далар дәврүләд, хойр дәкҗ цокв.

95-гч дамшлһн. Бичәд, бәәлһнә нердиг киискврәр хүврәтн.

Уул, энду, тоһстн, һол.

96-гч дамшлһн. Бичəд, бəəлһнə нерд олҗ авад, ямаран киисквртəн йовхинь йилһтн. Алцтрулгч эгшгүдтə үгмүд олтн, деернь немҗ келтн. Удан эгшгтə үгмүд темдглтн.

Теңгр харңһурв. Шуурһн иим дала цас хамаһас авад ирəд бəəдгнь медгдхш. Өвснд одсн һурвн залу одачн уга. Өвс ачсн һазрнь хашаһас зурһан зун метр. Шуурһн шуура. Хөөчнр цасиг хойр талан селн шивв. Өвстə цанмуд үзгддгəн уурв. Өдр чилв. Залус цаснла дəəлдə бəəҗ, сөөг өңгрүлəд, өр цəəлһв. Зовлң əəмшг хойр хоолца болв. Хувцан батлҗ өмсəд, хот-хоолан авад, хөөчнр цанта өвсəн цаснас малтҗ авад, хөөдəн ардан цувулад һарцхав. Күн шуурһн хойр үктлəн ноолдв. Күн шуурһиг диилв. Күн бийəн харсн, малан шуурһнас менд авч һарв. (Хоньна М.)

25. БƏƏЛҺНƏ НЕРНƏ ТО.

Бəəлһнə нерн олн юмна тускар медүлхин төлə *-д, -муд (-мүд), -уд (-үд), -чуд (-чүд), -с, -нр* **гидг олн тооһин суффиксмүд немҗ авна.**

Нег тоодан нерəдгч киисквртəн бəəх бəəлһнə нерд деерəн немгдх зөвтə суффиксмүд авад, олн то тогтана.

Ү л г ү р н ь: *мөрн — мөр**д**, хөн — хө**д**, темəн — темə**д**; чон — чон**муд**, туһл — туһл**муд**, үкр — үкр**мүд**; хург — хург**уд**; ноха —ноха**с**, хаша — хаша**с**; ах — ах**нр**, эцк — эцк**нр**.*

Негдгч киисклһнə бəəлһнə нерд *н* **гидг хадвран эрк биш гееҗ, деерəн** *-д* **гидг суффикс авад, олн то бүрдəнə.**

Ү л г ү р н ь: *көвүн — көвү**д**, чолун — чолу**д**, модн — мод**д**, темəн — темə**д**, нуһсн — нуһс**д**.*

97-гч дамшлһн. Умштн. Бəəлһнə нердин олн тооһин суффиксмүд олтн.

1. Хөд торһн ноосн девлдəн халурхад, уста царңгин көвəһəс толһаһан һазрас өндəлһлго, баглрҗ шооһна. 2. Дуунд дуулгдад уга, келврин һоллгч героймуд болад уга, күч-көлсч күңкл улсар мана тег өнр. 3. Көдлмшəрн баһчудла дөрлдҗ, көгшд совхозд көдлв. (К. Д.) 4. Өвс колхозд белдхəр кесг машид һарад йовҗ одв. 5. Ода мөрн тергд эдл-ахун көдлмшт икəр олзлгдхш. 6. Эн җил совхозин хөд, ямад, темəд Хар һазрт үвлзх зəңгтə.

98-гч дамшлһн. Эн бәәлһнә нердиг олн тоод буулһтн.

Шовун, мөсн, наадн, зaһсн, чолун, нүдн, судцн, хувцн, модн, арсн, зорхн, деесн.

> **Һурвдгч киисклһнә бәәлһнә нерд** *-с* **гидг суффикс авад, олн то бүрдәнә.**
>
> Ү л г ү р н ь: *толһа — толһас, така — такас, харада — харадас, бү — бүс, зара — зарас, туула — туулас.*

99-гч дамшлһн. Эн бәәлһнә нердиг олн тоод буулһҗ бичтн. Харар барлата үгмүд олзлад, зәңгә бичтн.

Дала, дөрә, керә, мөрә, **хала, зала,** хаша, таава, **харада, шаазһа.**

100-гч дамшлһн. Олн тооһин чинртә үгмүд олҗ, суффиксмүдинь темдглтн. Бәәлһнә нернә һурвн киисклһнә үгмүд олн тоодан ямаран суффиксмүд авна, шинҗлтн.

1. Олн зүсн цецгүд тәрсн клумбин өөр күүкд хурв. 2. Цасн гермүдин орасиг, урһа моддыг көвкр цаһан көнжләр бүркв. 3. Орн-нутгин меҗә маначнрт нохас ик дөңгән күргнә. 4. Хальмг Таңһчд такас өскдг эдл-ахус бас бәәнә. 5. Үвлд зарас, мекләс, аюс ичәндән орна. 6. Модн заагур йовҗ йовсн аңһуч цасн деер тууласин мөр үзв. 7. Харадас нисч ирәд, хаврин зәңг авч ирв.

> **Күмн-әмтнә, элгн-садна, үүлдвр-көдлмшин туск чинртә үгмүд олн тооһин** *-нр* **гидг суффикс авч тогтна.**
>
> Ү л г ү р н ь: *ач — ач**нр**, авһ — авһ**нр**, аав — аав**нр**, дү — дү**нр**, сурһульч — сурһульч**нр**, малч — малч**нр**, көдлмшч — көдлмшч**нр**, эмч — эмч**нр**.*

101-гч дамшлһн. Эн зәңгә бичәд, *-нр* гидг суффикстә бәәлһнә нерд темдглтн. Иим суффикстә бәәлһнә нерд ю темдглдгинь келтн.

1. Мана республикин билгтә урн эрдмчнр Москвад эврә билг-эрдмән үзулв. 2. Зоотехник эдл-ахун малчнрт тусан күргҗ көдлхәр зүткв. 3. Һазадын өшәтнрәс Төрскән харсхмн.

4. Москвад багшнрин хург болв. 5. Сурһулян сәәнәр төгсәсн сурһульчнр Хар теңгс орҗ амрв. 6. Элстд хөөчнр, үкрчнр хурад, малын өслтин тускар күүндвр кев. 7. Адучнр бас орлцв.

Бәәлһнә нерн *л, р, с, ш, з* **хадврмудар төгсхләрн,** *-муд (-мүд)* **гидг суффикс авч, олн то бүрдәнә.**

Ү л г ү р н ь: *һол — һолмуд, мал — малмуд, стол — столмуд, үкр — үкрмүд, һар — һармуд, кевс — кевсмүд, беш — бешмүд, күрз — күрзмүд.*

102-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс олн тоод бәәх бәәлһнә нерд салһҗ бичтн.

1. Башмгудан тәәләд, һартан бәрҗ авчкад, тооста хаалһар шиигәд йовнавидн. 2. Зуни сармуд урһв. 3. Зүн бийдк орн деер давхр девлмүдәр хучата күн кевтнә. 4. Бичкдүд хурһн зузан әәрстә көлмүдәрн хотна хомһлыг бүргүләд, тарвалдад, гүүлдәд һарв. 5. Хальмг тохмта үкрмүд асрҗ хәләх керг нүүрлгч малчнрт даалһгдв. 6. Мини бичкндк цаг дәәнә күнд җилмүдлә харһв. 7. Шин җилин урһцла эңкр үүрмүдән йөрәнәв.

103-гч дамшлһн. Эн бәәлһнә нердт *-муд (-мүд)* гидг суффиксмүд немәд, олн то бүрдәтн. 4—5 үг орулад, зәңгс тогтатн.

туг — тугмуд	цар —
беш —	шил —
гер —	цаг —
көл —	җил —
серкш —	үкр хар —
хәләвр —	баг —

Бәәлһнә нерд *г, һ, ң, к* **хадврмудар төгссн болхла, олн тоодан** *-уд (-үд), -чуд (-чүд)* **гидг суффиксмүд авна.**

Ү л г ү р н ь: *хург — хургуд, зург — зургуд, аң — аңгуд, заң — заңгуд, колхозник — колхозникуд, баһ — баһчуд.*

Болв нег цөөкн үг эн зокалла ирлцхш.

Ү л г ү р н ь: *туг — тугмуд, уг — угмуд.*

104-гч дамшлһн. Умштн. Олн тооһин бәәлһнә нерд олад, яһҗ тогтсинь цәәлһтн.

Хальмгуд дундас нертә дәәч Городовиков һарла. Городови-

ков кесн үүлдврәрн мартгдш уга күн. Орсмуд, хальмгуд, хазгуд Городовиковин һарт йовҗ дәәллдҗ йовсн болдг. Кесг баһчуд чигн Городовиковиг дахҗ дәәллдлә. Баячуд түүнә дивизәс икәр әәҗ зулдг бәәсмн.

105-гч дамшлһн. Ямаран суффиксмүд олзлад, олн тооһин бәәлһнә нерд эн үгмүдәс бүрдәхән санад бичтн.

Аң, арслң, хург, хазг, белг, тулг, зург, бәәшң, темдг, үзг, байн, цацг.

106-гч дамшлһн. Бичәд, олн тоод йовх бәәлһнә нерд темдглтн. Бәәлһнә нердин олн то яһҗ тогтсинь цәәлһтн.

1. Кесг җилин хөөн эндр асхн кеерәгшән тег кедҗ һарад, теңгрин сәәх һәәхләв. 2. Олн җилин туршарт орчлңгин аһу шинҗлв. 3. Царңгудт өвснә искрдс цаңтсн ораһарн цәәлднә. 4. Герлтә апрель сарла гермүдин үүдн секгднә. 5. Олн җил хооран орчлңгин нег захд арвн хойр ахта Альма күүкн билә. 6. Ахнр-дүүнр цуһар асхар оларн хурҗ, ард-өмнкән тоолна. (К. Д.) 7. Цөн минут давв, урлданд орлцсн Мергн кесг сурһульчиг ардан үлдәһәд, түрүн болҗ ирв. 8. Дааҗ чадшго ханлт таднадан хөөчнр илгәсиг соңстн!

* * *

Төрскм Улан площадь деегүр
Төвкнүн хаврин майяр урсна.
Көгҗмәр дүүрң көк теңгрәр
Көглҗрһн шовуд үүрлҗ нисңә.

(Н. В.)

26. БӘӘЛҺНӘ НЕРНӘ БҮРДӘМҖ.

Бәәлһнә нернәс бәәлһнә нернә бүрдәмҗ.

Бәәлһнә нерн суффикс авад, талдан чинртә бәәлһнә нерн болҗ бүрднә.

Суффикс *-ч* авад, бәәлһнә нернәс күүнә эрдм үзүлгч бәәлһнә нерн бүрднә.

Ү л г ү р н ь:

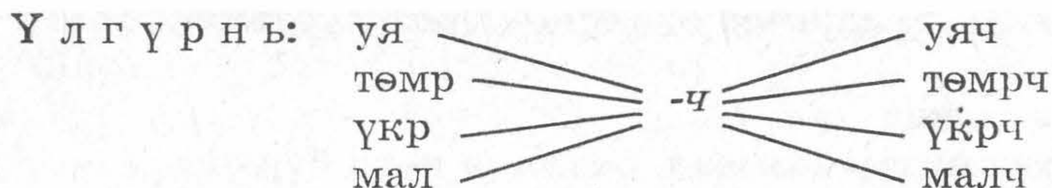

Кемр үг *н* хадврар төгсн болхла, терүгән *-ч* гидг суффиксин өмн геенә.

Ү л г ү р н ь: ***яман — ямач, модн — модч.***

107-гч дамшлһн. I. Эн үгмүд орулад, зәңгс тогтатн.

Темән — темәч; ял — ялч; үкр — үкрч; хөн — хөөч; мал — малч; һазр — һазрч; арсм — арсмч; заһсн — заһсч.

II. Дор барлгдсн бәәлһнә нердт *-ч* гидг суффикс немәд, күүнә эрдм үзүлгч бәәлһнә нерд бүрдәтн.

Агроном, эм, көдлмш, сурһуль, тууҗ, түлкүр, төрән, һосн, беш, түлән, шог, би, дун, харул, урн, җола.

***-вч* суффикс авад, бас бәәлһнә нерн бүрднә. Тер цагт тиигәд бүрдсн бәәлһнә нернә чинр оңдарҗ одна.**

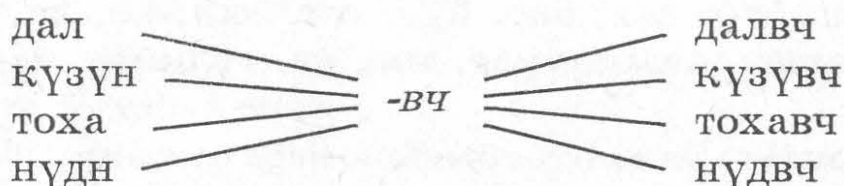

Тер мет *-тн* гидг суффиксәр дамҗад, цуглулгч чинртә бәәлһнә нерн бүрднә.

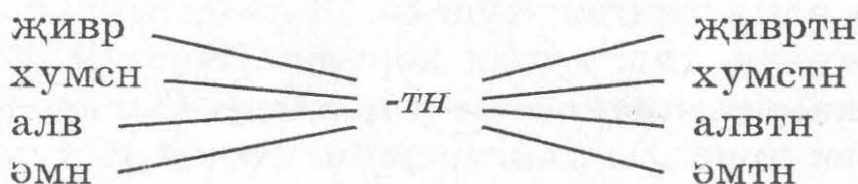

108-гч дамшлһн. Дор барлгдсн үгмүдәс *-вч, -тн* гидг суффиксмүд немәд, бәәлһнә нерд бүрдәһәд, эн үгмүдән олзлад, зәңгс тогтатн.

Хурһн, нүдн, амн, хавсн, тоха, күзүн, әмн, хумсн.

Үүлдәгчәс бәәлһнә нернә бүрдәмҗ.

Үүлдәгчәс *-ач (-әч), -ул (-үл), -ур (-үр), -ц* **гидг суффиксмүдәр дамҗад, бәәлһнә нерд бүрднә.**

109-гч дамшлһн. I. Эн үгмүд орулад, зәңгс тогтатн.

Бичәч, йовач, хааһул, нүдүр, хадур.

II. *-ач (-әч), -ул (-үл), -ур (-үр), -ц* суффиксмүдәр дамҗулад, бәәлһнә нерд бүрдәтн.

Бәәр, умш, зур, зал, бәр, бүл, гет, экл, ке, ха, орһ, хәлә, өргҗ, хад, бүрдә, чимк, үүлд, тәв, ав, түлк.

110-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс бәәлһнә нерд олҗ авад, яһҗ бүрдсинь йилһтн.

Хаврт мал төлән авна. Тер цагт малыг өдр сө уга хәләнә. Малчнрт ик нөкд кергтә болна. Студентнр, селәнә ах классин сурһульчнр эднд дөңгән күргнә. Дара-дараһарн эдн манач болцхана, өдртнь хөд, хурһд хәрүлнә. Зәрмнь малын хапа-хаацинь ясна, девскринь сольҗ цеврлнә. Игәрән көдләчнрт хот, хувц авч ирнә. Эн хамгар эдниг теткдгнь хулдач болна.

Бәәлһнә нернә морфологическ йилһлт.

1. Келлһнә хүв.
2. Эклц кев-янзнь (нерәдгч киисквртб, нег тоод).

3. Шишлң эс гиҗ эврә бәәлһнә нерн.
4. Киисклһнә баг (1-гч, 2-гч, 3-гч).
5. То.
6. Киисквр.
7. Киисклһн. Бий киисклһнд болхла, ямаран нүүрт.

Үлгүрнь:
Церн үүрмүдән күндлнә.

Үүрмүдән, эклц кев-янзнь — *үр,* шишлң бәәлһнә нерн, олн тоод, гемнгч киисквртә, эврә киисклһнд бәәнә.

111-гч дамшлһн. Умштн, харар барлата үгмүдин морфологическ йилһлт кетн.

1. **Хаалһдан** таанр төөрхн угат. Халта җивртн цуцрхн уга. 2. Олна алдр **диилвриг** омлһу шүлгч соңсхла. 3. Сәәхн туурмҗнь йова, салютын һаларн аса. 4. Шофёр, **трактористнр,** машидән ястн, шамдҗ, зөөврт орлдцхатн. 5. Тадна көдлмшин ашар парвлян туслң шиидвр һарһв. 6. Өвкин халта авцар цалмдад татнав, кергин зальд келсндән күрдг залу болнав. 7. Бүүрин түлкүр олхин төлә, түрүн десант бүтү модна бәрәнд орна. 8. Октябрин омлһу йовц — оңдан цагин эклц. 9. Ноһан девскрәр **теегм** бүркгдв.

112-гч дамшлһн. Эн үгмүдәс бәәлһнә нерд бүрдәтн. Теднән олзлад, зәңгс тогтаһад бичтн.

Шуур, бул, сан, җирһ, сер, кил, хә, ид, за, хан, дөң, тес, ха, харш, хад, тәәл, сур, серг, болһа, хон, таш, түш, шах, тул, таас, тача, яс, һунд, тогта, даалһ, шиид, үзгд.

ЧИНРЛГЧ НЕРН.

113-гч дамшлһн. Бичтн. Ямаран? гидг сурврт хәрү өгчәх үгмүдиг гөрвксн татасар темдглтн.

I. Кезәнә бәәҗ. Муусин нутгт һурвн көвүтә угатя эмгн өвгн хойр бәәҗ. Тер өвгн ик көвүһән мууст һурвн җиләр илвтә

күүнд сурһульд өгнә. Эдү-тедү болсн цагт өвгнә көвүн сурһулян төгсәнә.

II. Өңгтә сәәхн зеерд күлгтә Сурмзл бумб хан бәәж. Көк девән өвснд, киитн булгин уснд күлгүдән амраһад, авч һарсн агтсарн хот кеһәд хонцхав. Күрң хар өргәг, бөкн өвсиг бөклзүлл уга, нәрн өвсиг нәәхүлл уга, барун өвдг деерән барун җолаһан дарад, зөв эргәд, сайг җораһарн ирж, шар цоохр тугин дор буув. Маңһдуртнь Мергн түшмл зун сәәнь көвүдән дахулад, марһанд иржд орв.

27. ЧИНРЛГЧ НЕРНӘ ТУСК МЕДВР.

Юмна темдг болн чинр медүлгч, я м а р а н? эс гиж к е н ә?, ю у н а? гидг сурврмудт хәрү өггч үгмүдиг чинрлгч нерн гиж нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *Цаһан* цасн орж. *Ик* гер бәрҗәнә. *Әәдрхнә* чолун шивә. *Булгин* усн.

Чинрлгч нерн оньдин болн тогтагч гиж хувагдна.

Ү л г ү р н ь: *Улан* (альчур), *цоохр* (мөрн), *җөөлкн* (цасн), *бат* (деесн), *хату* (модн) — оньдин чинрлгч нерд; *герин* (ора), *аратын* (арсн), *ниднәк* (хавр), *урһмл* (модн), *гүрмр* (хувцн) — тогтагч чинрлгч нерд.

Зәңгд чинрлгч нерд бәәлһнә нердлә нииცнә, цәәлһлт болн келгч мөч болна.

Ү л г ү р н ь: *Гиигн* машин *өргн тиньгр* хаалһар җирлзәд йовна (гиигн, өргн, тиньгр — цәәлһлтс). Мана классин өрә *ик, у, сарул* (ик, у, сарул — келгчс).

114-гч дамшлһн. Чинрлгч нердиг цәәлһүлҗәх үгмүдтәһинь бичж автн.

Үвлин ут асхн ирв. Киитн салькн номһрв. Бөркр үүлд нүүһәд, теңгр чилгрлв. Герлтә одд гилвкцхәв. Эңдән дүң-дүлә, тагчг. Генткн ө-шуһу модн дотр юмн уульсн ә һарв. Эн дуунас әәмтхә туула әәһәд, көвкр цаһан цасар бүркәтә модн доран орж бултв. Өөрхн селәдин нохас хуцлдв. Эн гейүрж дуулсн дууг нохас алдл уга таньлдцхана. Эн өлн чонмуд бийдән хот хәәж һарч йовна.

Чинрлгч нерн кииск вр мүдәр хүврхш.

Нерәдгч	*ик* гер	Бүрдәгч	*ик* герәр
Төргч	*ик* герин	Ниилүлгч	*ик* герлә
Өггч	*ик* герт	Хамцулгч	*ик* гертә
Гемнгч	*ик* гериг	Һаргч	*ик* герәс
		Залгч	*ик* герүр

115-гч дамшлһн. Бичтн, бәәлһнә нернә чинр авсн чинрлгч нер олҗ темдглтн. Ямаран чинрлгч нерд бәәлһнә нернә чинр авч?

1. Байн Күңкән Алтн Чееҗнь Күнд Һарта Саврин Күүкн Күрң Һалзнар күрәд ирв. 2. Алдр богд Җаңһрин Арнзл зеерд йовх болҗ һарв. Дөрвн көлдән шар уста Алтн Чееҗин күлг дүүвр агсг Улан йовх болҗ һарв. 3. Зан Тәәҗ хан уулын чинән оһтр Шар Цоохран тохулад, түмн бодңган дахулад мордв. 4. Олн һазрин бетк хазгсн, олн һолын ус уугсн, агсг Уланан түрүлүлтн гисн, авһин келсн үг эс билү гиһәд, агсг Уланар йовв. (Җ.) 5. Теңгин адун дундас төөлтә кееряг тохла. (С. А.) 6. Сайг сәәхн саарлын сәәр деернь өсләв. 7. Колхозин хар кер мөрн урлданд түрүн орм эзлв.

116-гч дамшлһн. Бичтн, оньдин болн тогтагч чинрлгч нерд темдглтн, ямаран мөч болҗ йовхинь келтн. Ямаран хойр әңгд эн текстиг хуваҗ болх. Әңг болһнднь нер өгтн.

МОДД.

Мана Элстиг ирсн әмтн — көк балһсн гинә. Иим үнллһн мел чик. Балһсна уульнцсин хаҗуһар, парксар олн зүсн кеерүлин модд урһна. Цугтаһаснь өндр уласн делгүдән урһна. Лир модд хаврт цаһан цецгүдән шавшулҗ каңкнна. Эн үүрмг хамтхаста модд мана теегт сәәнәр үндслҗ урһна. Боодгудын көвәһәр, усна тогталмуд эргҗ, сәәхн удн урһна. Оньдин көк өңгтә һацур, җөөлн цаһан, җөкн энд-тенд үзгднә. Агч, зирк, күүрсн, цаһан хусм уста һазрт үзҗ болхмн.

Городовиковск, Яшалтинск район дт зер-земшин модд икәр урһна. Улан әмтәхн альмна, кедмнә модд әмтн икәр тәрнә. Хар өргин болн шар өргин модд сән урһц өгнә. Зуслңст чи, тоорин модд болн җимсин за бас урһна: бөөлҗрһн, бөөрлзһн, сувсрһн.

28. ОНЬДИН ЧИНРЛГЧ НЕРН.

Оньдин чинрлгч нерн юмна шишлң темдгин, чинрин ик-баһинь медүлнә.

Оньдин чинрлгч нерн бәәлһнә нернә олн зүсн чинр темдглнә.

Чинринь: *хату* цаасн, *күүрг* чолун, *җөөлн* көвң.

Темдгинь: *төөлтә* туһл, *сарул* өдр, *үүрмг* хур, *хагсу* һазр.

Юмна болн малын зүсинь: *цаһан* утцн, *шар* нарн, *көк* теңгр, *кер* мөрн — *кеегч* гүн, *улан* цар — *улагч* үкр, *зеерд* мөрн — *зеегч* гүн.

Юмна аһу, ик-баһинь: *ик* гер, *бичкн* дегтр, *өндр* модн, *машгт* күн, *ут* хаалһ, *өөрхн* иньг.

Юмна бәәдл, кев-янзинь: *хавтха* һуйр, *төгрг* таава, *мәәһг* көл, *монтхр* толһа, *зузан* ул.

117-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг бичәд, чинрлгч нерд олҗ авад, чинрәрнь йилһтн. Давхр зәңг олтн, һол мөчмүдинь темдглтн.

Элвг хальмг теегт сән хавр болв. Хамань болв чигн байрин шин айсмуд соңсгдсн болна. Хөөчнрин дун һарна, олн зүсн шовуд җиргглднә, теегин гексмүд теңгрт нисч дүүврдсн болна, ичәнәс һарсн зурмд нег-негнәнь менд медлдсн болҗ гүүлднә. Нарна наад бийәр көвкр цаһан үүлд салькнд көөгдҗ нүүлднә. Хаврин ноһан делгүдән көкрәд һарчкҗ.

Генткн ик зан эзән соңсдган уурад, энд-тендән хәләһәд, ут чикән саҗад, му ду һарад хәәкрәд бәәв. Эзнь зан деерән һарчкад, нәрхн модна ацар цокад, йовх докъя өгв.

118-гч дамшлһн. Аһу, чинр, темдг, зүс медүлгч нерд орулад, зәңгс тогтатн. Чинрлгч нердинь темдглтн.

119-гч дамшлһн. Умштн, оньдин чинрлгч нерд олтн. Харар барлата үгмүдин морфологическ йилһлт кетн.

1. Цаһан цаасн хар **барарн** цагин киилһ соңсулна. **2. У**ульнцс сәәхн зургудар дүүрәд, улан тугмудар делсв. **3.** Му ухата күүнәс седклән саглыч. **4. Сәәхн Төрскндән** туслх седкл — җирһлд байр. **5.** Харңһу хурта сөөд хөөһән чонас маньыч. **6.** Хөвтә **цагин** шууганд хортан бичә мартыч. **7.** Җөөлн герләрн сар җигтә орчлң кеерүлнә. **8.** Цаһан мөңгн мет, цевр сәәхн

теңгрт һурвн марл чирмлднә. 9. Цагин сәәхн туулиг цевр ухаһарн күцнәв. 10. Арвдгч класс ард, алтн җилмүд өмн. 11. Күрисн модд холд көк ацмударн харлна. (К. Д.)

120-гч дамшлһн. Эн үгмүд орулад, зәңгс тогтатн.

Зеерд, бор, хоңһр, халтр, хар, улан, булг, буурл, өргн, күнд, һо.

Я н з н ь: Мана хар кер мөрн колхоздан уга хурдн.

121-гч дамшлһн. Бичтн, мальн зүс медүлгч чинрлгч нерд олҗ темдглтн.

... Хотнас уужад одсн Хоҗан һалзн мөриг услад, иртхә гиһәд зарв. (С.-Б. Х).

Ардан унһан дахулсн зеергч гү көлглсн, нег бичкн көвү сундлсн, идр наста хар улан герген ирв. Нәрхн күрң мөрән Нарма мордад һарла. (И. Л.)

Хальмг үкрин тохм — улан һалзн үкр болдмн. Тер саамла Санҗ улан һалзн цард татсн бочкта тергиг худгин өөр зогсачкад, арһмҗин үзүрт батлад боосн ик хар суулһар гүн худгин уснас утхад, бочкд экләд кев. (Б. С.)

Оньдин чинрлгч нернә дүңцүлгч темдг.

1. Кемр чинрлгч нерн нег юмна шишлң темдгинь медүлхлә, түүг йирин оньдин чинрлгч нерн гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *өндр* модн, *байрта* күүкн, *хурдн* салькн, *цаһан* цаасн, *улан* туг, *бат* цогц-махмуд.

2. Кемр чинрлгч нерн хойр юмна чинрнь нег-негнәснь үлүһинь эс гиҗ дутуһинь темдглхлә, түүг дүңцүлгч оньдин чинрлгч нерн гиҗ нерәднә.

Ү л г ү р н ь: *цуһараһаснь байрта* күүкн, *сальккнас хурдн* санан, *цаһавр* үүлн, *улавтр* өңг, *батцр* эд.

3. Кемр чинрлгч нерн ямр нег юмна чинр цуг наадк юмна чинрәс үлүһинь медүлхлә, түүг күчлгч оньдин чинрлгч нерн гиҗ нерәддмн. Тер цагт йирин оньдин чинрлгч нернә өмн *зөвәр, берк, мел, хамгин, йир, маш, цав* **нань чигн чинр икдүлгч үгмүд керглгднә.**

Ү л г ү р н ь: *йир өндр* күн, *маш байрта* өдр, *берк хурдн* мөрн, *цав цаһан* эд, *зөвәр бат* күн.

122-гч дамшлһн. I. Эн зәңгсин чинрлгч нердиг дүңцүлгч темдгүдәрнь йилһтн.

1. Мана орн-нутгт зөвәр гүн һолмуд бәәнә: Ижл, Печора, Обь нань чигн. 2. Байкал — моһлцг һазр деер бәәсн нуурмудас хамгин гүн нур. 3. Урһмл модн йир ик һазрт урһна. 4. Колхозин садт урһсн альмдын ик гиснь өрәл килограмм татна. 5. Мел цугтаһаснь ут үстәнь мана класст — Кермн. 6. Зан аюһас зөвәр ик. 7. Кедмнә модн герәс өндр. 8. Чини альчурас улавр зүстә торһн хулдгдҗана.

Зөвәр улан, йир догшн салькн, хамгин өргн, мел цугтаһаснь хурдн гидг үгмүд орулад, бичкн келвр бичтн.

II. Умштн. Утхинь сәәнәр тодлҗ, тодрхаһар келтн. Тадн шовудт туста ямаран көдлмш кенәт?

СУРҺСН БОГШУРҺА.

Эврә гериннь һаза терзин нег булңд би харһан тасрха хадув. Терүн деер буудя, өдмгин үүрмг цацув. Түрүн өдр нег атх буудя асхув. Удлго көквш[1] шовуд нисч ирәд, буудя чоңкв. Генткн ик бор богшурһа[2] нисч ирәд, көквш шовудыг көөв. Энд бәәсн буудяг ут хоңшарарн чоңкад авв. Эн энд-тендән хәләв. Эргнднь талдан шовуд уга. Дала буудя авчкад, кедмнә моднур нисч ирв. Модна көндәд бәәсн цасиг көләрн тарав. Хоңшартан бәрҗәсн буудяһан тенд асхв. Мини асхсн буудя цугтаһинь иигҗ зөөв. Тер буудяһан модна көндәд хадһлв.

Дәкәд бор богшурһа нисч ирәд, буудя цацхиг күләв. Тер цагла олн көквш шовуд кедмнә моднур нисч ирәд, энүнә бултулсн буудяг цугинь гилтә чоңкчкв.

Терүг үзсн би инәдән бәрҗ ядад бәәвв. Болв бор богшурһаг хармнад, энүнд буудя цацув. Буудяг урдк кевәрн чоңкад, моднур авч ирв. Болв моднд хадһлҗасн буудя угаһинь медәд, эн ормаҗ хәләв. Удсн уга тендәс нисч одв. Нанас авсн хотан талдан һазрт бултулхар йовна гиҗ, би дотран ухалув. Тиигҗ көквш шовуд поползень шовуг сурһв. ("Хальмг үнн" газетәс)

---

[1] К ө к в ш — синица.
[2] И к б о р б о г ш у р һ а — поползень.

29. ТОГТАГЧ ЧИНРЛГЧ НЕРН.

Тогтагч чинрлгч нерн талдан келлһнә хүвсәс олн зүсн суффиксмүдәр дамҗҗ бүрднә.

Ү л г ү р н ь: *бичмр* көдлмш, *оруд* күн, *ардк* гер, *алтн* билцг.

Тогтагч чинрлгч нерн юмна орм, цаг эзлгч чинр заана.

Ү л г ү р н ь: *маңһдурк* өдр, *ниднәк* хавр, *деерк* этаж, *эндрк* газет, *намрин* өдр, *ямана* бул, *аавин* зург, *шеемг* альчур, *модн* гер.

123-гч дамшлһн. Бичҗ, тогтагч чинрлгч нерд олҗ, ямаран келлһнә хүвәс яһҗ бүрдсинь йилһҗ келтн.

1. Шин һарч йовх нарна толян өвснә бүчр деер унҗ эрәтрнә. (Н. М.) 2. Угатя хальмгин бүлд, утата ишкә герин һулмтын көвәд һарсн Эрднин Пүрвә эврәннь туслң өмнк хаалһан мөрдв. (Д. Б.) 3. Өцклдүрк өдрлә. әдл нарта, сер-сер гисн салькта, таалмҗта өдрмүд бас болх. 4. Агт мөрм хааһан шүүрнә, алтн дөрәднь күрхм гинә. (Н. В.) 5. Хаврин дулан нарна герлд тег тинив. 6. Ода Элстд олн давхр чолун гермүд бәргднә. 7. Магазинд дала өлгмр хувцн орҗ. 8. Школын сурһульчнр күүкд улсин сән өдрлә экнртән, ээҗнртән, багшнртан йөрәлин бичг бичхәр шиидв. 9. Мана авһ ухарльг күн болдмн. 10. Үвлин киитн шуурһнла, намрин хурта, салькта цагла Булһн хөөдән йир ик килмҗтәһәр хәләҗ асрна.

124-гч дамшлһн. Эн тогтагч чинрлгч нерд олзлад, зәңгс бүрдәҗ бичтн.

Үдин хот, алтн сиик, хальмг тег, цаһан мөңгн билцг, болд зүркн, торһн бүшмүд, модн ухр.

125-гч дамшлһн. Бичәд, тогтагч чинрлгч нерд гөрвксн татасар таттн. Яһҗ тогтсинь йилһҗ келтн.

1. Күүкнә толһа деер йовсн көк шеемг альчур өмнәснь үләсн салькнд оңһцин җилк мет делсәд йовв. (Э. К.) 2. Олн сөөни зүүдм,ончта өдрин күцлм. 3. Ардк Иҗлин урсхул асхрад,

телтрән услна. **4.** Харалта цаг өңгрв, холдк зүүдн болв. **(С.-Б. Х.) 5.** Нарн асхн гү тәвх кем болҗ йовна. **(Э. К.) 6.** Балта эрәтә альчур — Бадмин өгсн белг. **(С.-Б. Х.) 7.** Болд күлгиг унад, бөөргтә һазр хаһлна. 8. Өрүн өрлә хойр йовһн күн балһснас һарад, ар үзг темцәд йовҗ одцхав.

30. ЧИНРЛГЧ НЕРНӘ БҮРДӘМҖ.

Бәәлһнә нернәс чинрлгч нернә бүрдәмҗ.

Бәәлһнә нерн *н* хадврар төгсн болхла, түүгән чинрлгч нер бүрдәгч суффиксмүдин өмн геенә.

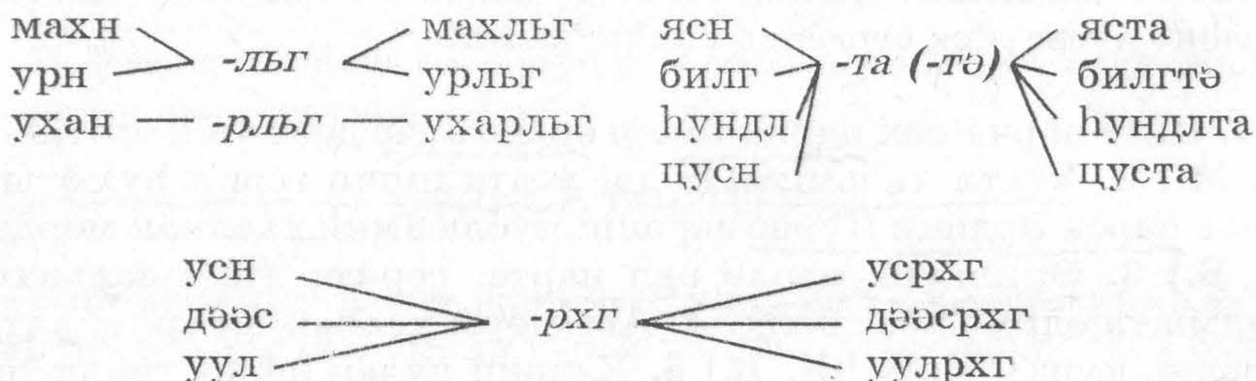

тохнята | хурнята | холята

126-гч дамшлһн. Бичтн, чинрлгч нерд яһҗ бүрдсинь амн үгәр цәәлһтн.

1. Үд болҗ йовх цагт борңху өңгтә үүлн һарад, ик гидг хур орв. **2.** Үүлн һатцас нарн шарңху болҗ үзгдв. **3.** Лавкд көвкр, улавр өңгтә эд орҗ хулдгдв. **4.** Көвүд цасар моһлцг хамрта, ик нүдтә, бавһр махлата, ут һарта кү кецхәҗ. **5.** Көркхн цогц, көдлмшин зөргитн кезәдч хальмг тег хадһлна. **6.** Заглюн ээҗ Нәәмш захин бернд биилҗәнә. **(Л. Ц.) 7.** Эн зөвәр ухарльг күн болх бәәдлтә.

127-гч дамшлһн. Өггдҗәх бәәлһнә нердәс чинрлгч нерд бүрдәһәд, зәңгс тогтатн.

Махн, ухан, будн, күчн, заль, хәәрн, нерн.

128-гч дамшлһн. Умштн. Җилин ямаран цаг бичәч үзүлҗәнә? Намрт урһмл, әмтә юмн яһна? Эврәнн тодлврасн келтн. **Бичәд,** чинрлгч нердиг цәәлһүлҗ йовх үгмүдтәһинь темдглтн. Давхр үгмүд олтн, яһҗ бүрдсинь келтн.

Намр. Хаһрха көртхр девлин сүүһәр киитн хар салькн үләһәд бәәв. Деер бархлзсн задын хар үүлн, наадҗ йовх күүкд мет, нег-негән көөлдәд, авлдан-тоодш болад йовна. Хая-хая хур ширдәд орна, хамг әмтә-тоот ээвр хәәдг болв. Теегин бор богшурһа теңгрт хадҗ зогсч җиргдгән кезәнә хаяд, өвсн заагур җивәд гүүдг болв.

Теңгр сәәхн көк өңгән геең һәд, өсвкәд, өлн бәәдл һарад бәәв. Намр, төгәлң намр. (Б. Б.)

Чинрлгч нернәс чинрлгч нернә бүрдәмҗ.

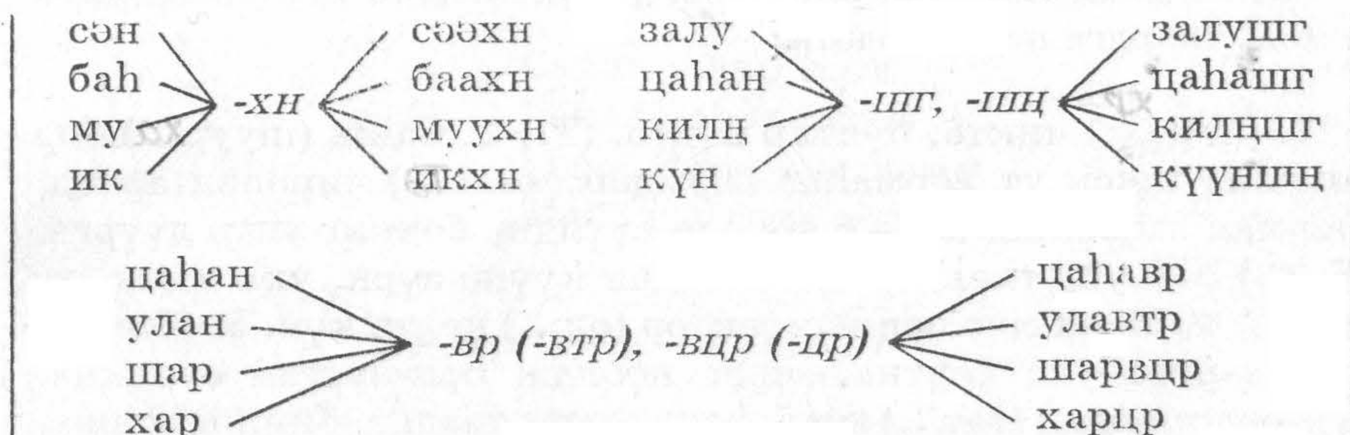

129-гч дамшлһн. I. Иим чинрлгч нерд олзлад, зәңгс тогтатн.

Сәәхн, икрхг, баһцр, улавр, көркхн, харңһу, шарвцр.

II. Умштн. Чинрлгч нернә чинр цәәлһтн.

1. Харңһу сөөд хань болшго, хар буданд жать болшго. (Ү.) 2. Нарн суухларн, улавр өңг һарна. 3. Хальмг тохмта малмуд күрңцр зүстә болна. 4. Цаһашг нуурин көвәд, цах шовун хурна. 5. Намр болад ирхлә, мана хальмг тег шарвр зүстә болҗ одна. 6. Нәрхн харһа модн ораһарн нәәхлнә. 7. Нәрхн маляг хуһслҗ бәрсн хар улан залу борхн мөрнәс бууҗ ирв. 8. Хаврин түрүһәр мал эццәвр болна. 9. Өндр нарн мандлна, өнр тег саҗлрна.

Үүлдәгчәс чинрлгч нернә бүрдәмҗ.

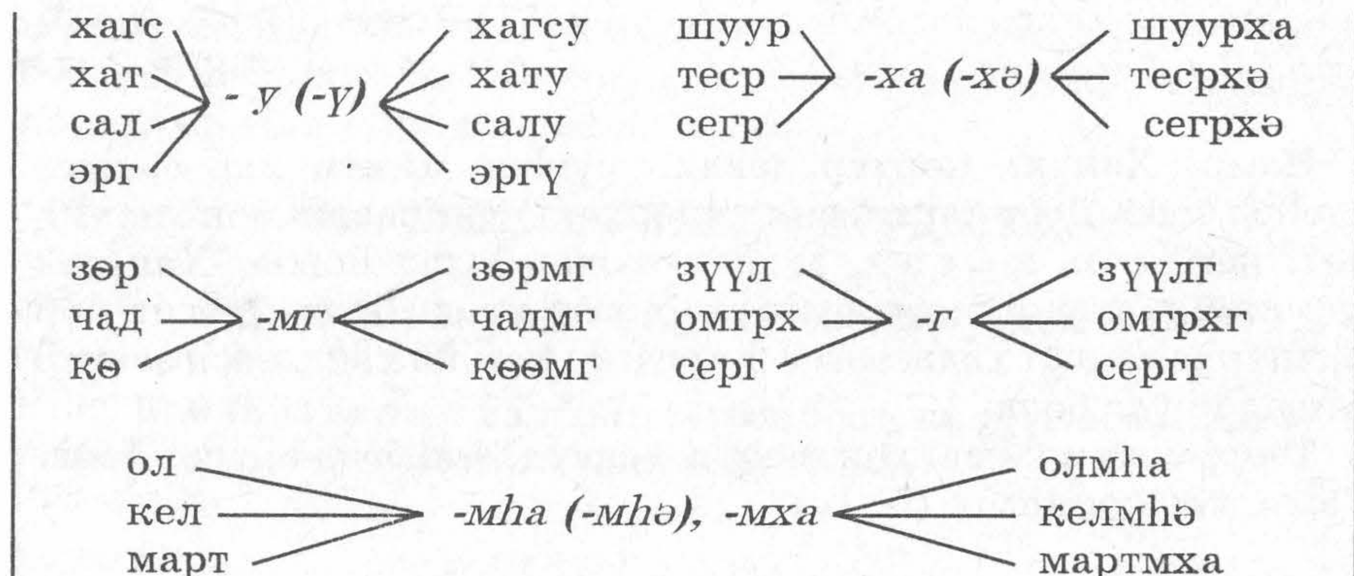

130-гч дамшлһн. Хавсрлтд бәәх үгмүдт кергтә суффиксмүдинь немәд, чинрлгч нерд бүрдәтн.

1. (Серт...) чиктә, бүлтхр нүдтә. (Т.) 2. Санҗ (шуур...) бор девлин унҗсн ут хормаһар зәрмдән (көлс...) чирәһән арчад, хая-хая амрчаһад кеһә бәәҗ аш сүүлднь бочкиг усар дүүргв. (Б. С.) 3. Хүрц (кел...) күн кезәдчн күүнә зүрк, уха авлҗ, үг келнә. 4. Мана совхозин директор (ол...) келтә күн. 5. (Әәм...) уга, зөргтә улс хортна өмнәс ноолдҗ орн-нутган сулдхна. 6. Хозлг тергнд (тат...) мөрн толһаһарн наадад, бииләд йовна. 7. (Урһ...) һазрт үвләр бас малын идг сән болна. 8. (Хар...) теңгр эңдән хаврин герл усншң хәәлҗ талваһад сәәхрв. (К. Д.)

131-гч дамшлһн. Иим үүлдәгчәс чинрлгч нерд бүрдәтн.

Тасвр, март, буур, ә, ол, бич, урһ, йов, келк, бөгди, шун, дүүр, урһ.

132-гч дамшлһн. Бичтн, чинрлгч нердин суффиксмүд темдглтн.

1. Артезианск худгудас миңһәд суулһ усн ордг бочкта машиһәр күн мал уга зөөҗ теткгднә. (Т. А.) 2. Шин драматическ театр балһснд бәргдв. 3. Мана тракторн бригадт арвн хойр күн бәәнә. 4. Харалта дәәнә көлд хальмг теегм өнчрлә. (Б. Т.) 5. Зөрмг космонавт, нерчн зөвтә кевәр дүрклх. (Б. Т.)

Чинрлгч нернә тускар давтх дамшлһс.

133-гч дамшлһн. Умштн. Харар барлата үгмүдт ирлцх чинрлгч нерд немҗ бичтн. Хавсрлтд авсн үгмүдиг онц бичәд, синонимс олҗ бичтн.

Өргн тег талваһад, унятртҗ кевтнә. Теңгрин олн одд чирмлднә. **Серҗңнсн** салькн улм (күч) авад ирв. Ахрхн көк карандашар ут цаһан цаасн деер гүүлгҗ, дөң болҗах улсин нердиг Очр бичв. (Н. М.) Зер-бор бетк энд-тенд савилднә. Цаһан өвсн толһалчксн, **номһн сальк** дахҗ, шаһа-чимгндән геклднә. Алёша, әрә арвн дола күрсн шовһр (хар) көвүн, ахлач тал өөрдәд ирв. Нарна бригад җил болһн (түрүн) орм эзлнә. Салькн уга номһн хур үсәрәд орҗана.

* * *

Сарин өңгтә герл
Санана аһуд тусна,
Мана Ильичин шамс
Мандлсн очар асна.

(С.-Б. Х.)

134-гч дамшлһн. Бичтн, чинрлгч нердиг цәәлһүлҗ бәәх үгтәһинь олтн, морфологическ йилһлт кетн.

Ленинградас барун хооран цегән, мөңгтрсн певр уста ''Разлив'' гидг нур бәәнә. Өндр-өндр шар харһас, мөңгн уласд, җөөлн цаһан, хусм, бурһсн семрү, өндр модд заагур дала болсн нилх шагшг бас нигтәр урһҗ.

Хажуһас ирсн хәрин улст харлад, күриһәд, шуугад, ик әәмшгтә болҗ медгднә.

Царңгин нег захднь хоһн өвсәр бүрксн харшмг бәәнә. Иим харшмгиг, кезәнә болхла, кеер өвс хаддг улс эс гиҗ тәрәтемснә мод мандг улс хур, нарн, салькнас хорһдҗ бәәхәр бәрдг бәәсмн.

Ода эн харшмг болхла, кев-кецәрн мел тиим кезәнк харшмг. Зуг энүнә тууҗнь барҗ келҗ болш уга ик. Күмнд уга күңкл

ухата, кишгтә хүвлһән мет хәәртә, олн-әмтнә төвкнүн сәәхн җирһлин төлә ухан, седкл, зүркән өгч, әмән әрвлл уга көдлҗ йовсн алдр багш Ленин хур, салькн, халунас, хаана хәәһәчнр, элчнрәс бултҗ, хорһдҗ йовсн ик берк туужта, ирх цагин шин улст бумб болҗ үлдсн хәәртә харшмг. (Эрнҗәнә К.)

135-гч дамшлһн. Эн үгмүдиг олзлад, зәңгс бичтн.

Цецгүд, туг, харшмг, салькн, модн, орн-нутг, дегтр, цаасн.

136-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг иим дараһар бичтн: түрүләд аһу темдглҗ бәәх чинрлгч нертә зәңгс, дарунь чинр, дәкәд зүс болн темдг медүлҗ бәәх.

1. Киртә хар картузта, көөтә чирәтә "кочегар" Константин Петрович кесг-кесг гетүлчнрин өөгүр кенднь чигн таньгдл уга межә һатлад, Финляндьд одсн болдг. 2. Буурл үстә, баахн теглг нурһта күн орҗ ирәд, өңгнь хүврәд бәәсн көк һадрта цаас барун һарарн болһаҗ секв. 3. Емельяновин гернь — цеб гисн эвтәкн финск модн гер. 4. Бичкн өндр цаһан өрәд Делә хөөч суунa. 5. Намрин хар салькн шуурха бор өрмгиг ивтлҗ, цогцин махнд күрч, бичкн көвү чичрүлв. (Н. М.) 6. Теңгрт үүлн уга, делгүд көк цеңкр аһар. 7. Барана өмн буурл үстә, бөгдһр нурһта көгшн эмгн бичкн көвү наадулад суунa. 8. Өңгтә сарин герл үсәр хур орулҗ үсәрәд, төгәлңдән герлтҗ җуңһарна. 9. Бичкн кер мөрнь биилн бәәҗ тарһлна. (Т.)

Чинрлгч нернә морфологическ йилһлт.

1. Келлһнә хүв.
2. Оньдин эс гиҗ тогтагч чинрлгч нерн.
3. Оньдин чинрлгч нернә дүңцүлгч темдгнь.

Ү л г ү р н ь: *Дулан өдр. Үвлин салькн. Зөвәр гүн һол.*

Дулан, үвлин, гүн — чинрлгч нерд.

Дулан, зөвәр гүн — оньдин чинрлгч нерд. Дулан — йирин дүңцүлдән. Зөвәр гүн — күчлгч дүңцүлдән. Үвлин — тогтагч чинрлгч нерн.

ТООЛГЧ НЕРН.

31. ТООЛГЧ НЕРНӘ ТУСК МЕДВР.

Юмна диг-дара, тооһинь болн нас медүлгч келлһнә хүвиг тоолгч нерн гиҗ нерәддмн.

1. Тоолгч нерн к е д ү? гидг сурврт хәрү өгхлә, үндсн тоолгч нерн гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *негн, хойр, хөрн, тәвн, зун.*

2. Тоолгч нерн к е д ү д г ч? гидг сурврт хәрү өгхлә, дара тоолгч нерн гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *негдгч, хойрдгч, тавдгч, хөрдгч, зуудгч.*

3. Нас медүлгч тоолгч нерн к е д ү т ә? гидг сурврт хәрү өгнә.

Ү л г ү р н ь: *хойрта, һурвта, дөрвтә, тавта, арвта, тәвтә, җиртә.*

4. Цуглулгч тоолгч нерн к е д ү л н? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г ү р н ь: *һурвулн, дөрвүлн, тавулн, нәәмүлн, йисүлн, арвулн.*

5. Хувагч тоолгч нерн к е д ү һ ә д? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г ү р н ь: *нежәд, хошад, һурвад, дөрвәд, тавад, зурһад, долад.*

6. Хасгч тоолгч нерн к е д ү х н? гидг сурврт хәрү өгдмн.

Ү л г ү р н ь: *негхн, хойрхн, һурвхн, дөрвхн, тавхн.*

7. Хув медүлгч тоолгч нерн бәәдмн.

Ү л г ү р н ь: 1/3 — *һурвна негн эс гиҗ һурвна кесн нег хув.*

137-гч дамшлһн. Эн текстиг умшад, тоолгч нердинь олҗ авад, сурврмуд тәвәд йилһтн.

1917 җилин август сарин 8 Ленинә бәәдлинь саак кевтнь соляд, Иванов Константин Петрович гидг күүнә нерн деер паспорт һарһҗ өгәд, ЦК-н итклтә Шотман, Рахья, Емельянов һурвн нег сө, 293-гч паровозин машинист, итквртә коммунист Г. Э. Ялава гидг күүнд кочегар болһҗ, Лениниг нуувчинәр паровозд суулһсмн.

Хөөннь тер җилин октябрь сарин 7 ЦК-н дуудврар Владимир Ильич Лениниг 293-гч паровозин машинист Ялава хәрү Петроградт авч ирҗ буулһсмн. Лениниг ирхинь күләҗәсн Әрәсә, хаана йосиг хольвлад, Октябрьск революцин өмн өргнд бәәнә. (Эрнҗәнә К.)

138-гч дамшлһн. Түрүләд үндсн, дарунь дара медүлгч, дарунь цуглулгч тоолгч нердтә зәңгс буулһҗ бичтн.

1. Ах-дү дөрвн нег махлата. 2. Аадаг арвулн мордулҗ. 3. Һучн-дөчн шүдтә, һундл уга хувцта. 4. Таш харңһу герт тавн залу орҗ. 5. Колхозин мөрн негдгч болҗ ирҗ. 6. Ах-дү тавулн бичг авч. 7. Миңһн йисн зун арвн доладгч җил Советск йосн тогтла.

139-гч дамшлһн. Тоолгч нерд орулад, зәңгс тогтатн. Зәңгсән амн үгәр мөч-мөчәрнь йилһтн.

140-гч дамшлһн. Умштн, бичтн, тоолгч нердиг олҗ автн, тедниг татасар таттн, ю медүлҗәхинь амн үгәр цәәлһтн.

1. Хоома күн хойр көдлмштә. 2. Һурвдгч термин ниилүлгч күртл көк көшг татата бәәнә. 3. Арвс гидг шовун арвн хойр өндгтә. 4. Арвт бийнь һурвн зун җирн дегдәмлтә. 5. Нәмдгч классин көвүд-күүкд сәәнәр сурһуль сурна. 6. Өвсн деер Дорҗ Бадм хойрхн үлдсн бәәҗ. 7. Церн, Санҗ, Цаһан, Һәрә дөрвүлн зунаһа совхозд көдлцхәв. 8. Сурһульчнрт библиотекәс гертән умшхин төлә хошаһад дегтр өгв. 9. Класст бәәсн сурһульчнрин өрәлнь мастерскойд көдлв, өрәлнь школын аһу цеврлв.

32. ҮНДСН ТООЛГЧ НЕРН.

Үндсн тоолгч нерн юмна тооһинь медүлсн деерән, эклц сүүр болдмн. Наадк тоолгч нерд энүнәс бүрднә.

Үндсн тоолгч нерн бәәлһнә нерн мет киискгднә.

Үндсн тоолгч нерн к е д ү? гидг сурврт хәрү өгнә.

ҮНДСН ТООЛГЧ НЕРДИН КИИСКЛЬН.

Киискврмүд	Киискгдҗәх тоолгч нерд				Чилгчсн
Нерәдгч	негн	хойр	дөрвн	зурһан	□
Төргч	негнә	хойрин	дөрвнә	зурһана	**-а—-ә—-ин**
Өггч	негнд	хойрт	дөрвнд	зурһанд	**-т—-д**
Гемнгч	негиг	хойриг	дөрвиг	зурһаг	**-иг—-г**
Бүрдәгч	негәр	хойрар	дөрвәр	зурһаһар	**-ар—-әр**
Ниилүлгч	негнлә	хойрла	дөрвнлә	зурһанла	**-ла—-лә**
Хамцулгч	негтә	хойрта	дөрвтә	зурһата	**-та—-тә**
Һаргч	негнәс	хойрас	дөрвнәс	зурһанас	**-ас—-әс**
Залгч	негнүр	хойрур	дөрвнүр	зурһанур	**-ур—-үр**

1. Гемнгч, бүрдәгч болн хамцулгч киискврмүдтән үндсн тоолгч нерд төгсгч *н* хадвран геенә.

Ү л г ү р н ь: *тавиг, тавар, тавта.*

2. Тоолгч нерд бәәлһнә нердтә хамдан киискгдсн цагтан киискврмүдәр хүврхш.

Нерәдгч	нег күн	арвн үкр
Төргч	нег күүнә	арвн үкрин
Өггч	нег күүнд	арвн үкрт
Гемнгч	нег күүг	арвн үкриг
Бүрдәгч	нег күүһәр	арвн үкрәр
Ниилүлгч	нег күүнлә	арвн үкрлә
Хамцулгч	нег күүтә	арвн үкртә
Һаргч	нег күүнәс	арвн үкрәс
Залгч	нег күүнүр	арвн үкрүр

***Негн* гидг тоолгч нерн бәәлһнә нернлә хамдан бичгдсн цагтан *н* гидг хадвран геенә.**

Ү л г ү р н ь: *нег темән, нег күн.*

141-гч дамшлһн. Эн тоолгч нерд деер бәәлһнә нерд немҗ бичтн. Харар барлгдсн тоолгч нердиг немгдсн бәәлһнә нердтәһинь киискврәр хүврәтн.

Хөрн, долан, **тавн,** нәәмн, зун, һучн, йисн, миңһн, негн, һурвн.

142-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг бичтн, тоолгч нерд олтн, тедниг татасар таттн. Үндсн тоолгч нердин киисквринь йилһтн.

1941 җил мана орн-нутг нег дууһар босч, ''Төрскән харсхмн!'' гисн күчтә дуудвр тодрха соңсцхала. Тер дуудврар ик баһ уга Төрскән харсгч ноолданд хортна өмнәс сөрҗ босцхала. Теднә зергләнд арвн нәәмтә Ара көвүн андһаран өгч, эврә сән дурар йовла.

Өрүн өрлә, 4—5 часин алднд, Ара эврәннь нөкднртәһән берк даалһвр авад, Тең һол һатлцхав. Һолын тендк көвәд күрхин алднд немшин автомат теднә өмнәс тарҗңнулад хав. Аврлт уга немшин автоматын нег сумн Аран толһад тусв...

Ара манаһас һарад йовҗаһад: ''Ода арв хонад, арвн йиис орхв'',— гилә. Көөрк, тер арвн хонгтан күрч чадсн уга.

''Күндтә эцк! Тана көвүнтн күмн-әмтнә җирһлин төлә баатр зөрмг кевәр өңгрв. Та тиим алдр зөрмг, олнд үлгүр болм көвү өсксндән байрлтн, бахттн! Араг оршахдан бидн цогц деернь иигҗ андһаран өгләвидн: ''Эврә Төрскнәнь төлә әмән әрвлхн угавидн!'' (Эрнҗәнә К.)

143-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг бичәд, тоолгч нердинь темдглтн, үгин тогтацин йилһлт кетн.

Хаалһин хойр амар чиндһн цаһан гермүд нег-негән көөлдсәр зерглдҗ бәргдсн дүңгәлднә. (Б. Т.)

Байрлчксн Җирһлин өмн чолун сүүртә, цеңкр ширтә, олн зүсн шиләр зүүцлсн тольмудта, хаҗудан дөрвн терзтә ик цаһан гер бәргдәд, дүңгәсн болад одв. (Э. К.) Күндәр шавтсн, әрә әмтә Хахлына Тамараг подвалас һарһв. Дәкәд подвалас һар пулемёт, дөрвн автомат, сум тәвҗәсн хойр сул яршг, нег бу һарһв. Бууһин хундгт арв дәкҗ татасар темдглсн темдг бәәҗ.

144-гч дамшлһн. Бичҗ автн, тоолгч нердинь үгәр бичтн.

1000 цоклһта, 1500 цоклһта, хурин усн хүвлһтә, 200 цоклһта. Ирх 9 җилә юм тааҗ меддг Күңкән Алтн Чееҗ. 30 өдр, 30 сө зогсл уга йовад, кесг зун дууна һазр йовһар кемҗәлсн 11 күн ә уга цувад йовад йовна. (К. С.) Шарин 6012 күлгәс ирҗ шинҗлснд алдр богд Җаңһрин Арнзл зеерд йовх болҗ һарв. Эн 3 күлгиг хашр мөңгн үүднд авч ирәд, болдын

сәәнәр боһчад, төмрин сәәнәр тушад, шуһл мөңгн цулвраснь **50** сәәни көвүдәр бәрүлҗ тохв. **(Ж.)** Арвһр-сарвһр модн **12** ацта, ац болһнь **30** бүчртә. **(Т.)**

33. ДАРА ТООЛГЧ НЕРН.

Юмна диг-дара медүлҗ, к е д ү д г ч? гидг сурврт хәрү өгсн тоог дара тоолгч нерн гиҗ нерәддмн.

Дара тоолгч нерн *-д, -гч* **гидг суффиксмүдәр дамҗҗ бүрднә.**

Ү л г ү р н ь: *негн — негдгч, зурһан — зурһадгч, зун — зуудгч, хөрн тавн — хөрн тавдгч, зун һучн һурвн — зун һучн һурвдгч.*

Дара тоолгч нерд бәәлһнә нердлә әдл киискврмүдәр хүврнә. Давхр дара тоолгч нерд киискгдсн цагт сүүлин үгнь киисквмүдәр хүврнә.

Киисквр-мүд	Киискгдҗәх тоолгч нерд			Чилгчснь
Нерәдгч	хойрдгч	арвн тавдгч	зун тәвн нәәмдгч	□
Төргч	хойрдгчин	арвн тавдгчин	зун тәвн нәәмдгчин	**-ин**
Өггч	хойрдгчт	арвн тавдгчт	зун тәвн нәәмдгчт	**-т**
Гемнгч	хойрдгчиг	арвн тавдгчиг	зун тәвн нәәмдгчиг	**-иг**
Бүрдәгч	хойрдгчар	арвн тавдгчар	зун тәвн нәәмдгчәр	**-ар—әр**
Ниилүлгч	хойрдгчла	арвн тавдгчла	зун тәвн нәәмдгчлә	**-ла—лә**
Хамцулгч	хойрдгчта	арвн тавдгчта	зун тәвн нәәмдгчтә	**-та—тә**
Һаргч	хойрдгчас	арвн тавдгчас	зун тәвн нәәмдгчәс	**-ас—әс**
Залгч	хойрдгчур	арвн тавдгчур	зун тәвн нәәмдгчүр	**-ур—үр**

145-гч дамшлһн. Бичтн, дара тоолгч нердиг олтн. Теднә суффиксмүдинь татасар темдглтн, киисквмүдинь йилһтн, зәңгин ямаран мөч болҗ йовхинь темдглтн.

1942 җил, октябрь сарин **12-т** Ольдан Санҗ **55**-гч номертә партизанск отрядт андһаран өгч, даалһвр авв. **Цергә насн иртл,** Санҗ партизанск отрядт йовла. **1944** җил хәрү Әәдрхнүр ирәд, Советск цергт мордв.

Бадм ик күнд толһата, тоомсрта күн болад, трактор зүүцүлдгт

көдләд, механическ цехин моторист болад, 1931 җил Коммунистическ партин членд орв. 1941 җиләс авн ик дән чилтл, Бадм баатр кевәр ноолдв. Аһарар нисәд хадг дасхдг 18-гч школын комиссар болв. (Эрнҗәнә К.)

146-гч дамшлһн. Эн тоолгч нердиг киисктн, киискврмүдин чилгчсинь татасар таттн.

Доладгч, һурвдгч, дөчдгч, зун хөрн доладгч, миңһн йисн зун арвн дөрвдгч.

147-гч дамшлһн. Умштн, дара медүлгч тоолгч нердиг үгәр бичтн.

Төрскән харслһна Алдр дән 1941 җил эклхд Косин Володя 15 күрсн наста билә. Сурһульдан тер йир шамдһа, хурц ухата болдг билә. Володя Элст балһсна 2-гч номертә школд сурла.

Элст балһсна комсомольцнр дәәнә эрдм дасв. Тер отрядт Володя түрүн болҗ, дурлҗ орлцв. 1942 җилин август сард фашистск цергин өмнәс Улан Цергин 58-гч әәрмин полк ноолдв. Володя өдрин туршарт болсн дәәнд уйдл, сүрдл уга орлцв.

148-гч дамшлһн. Дара тоолгч нерд орулад, зәңгс тогтатн.

34. ЦУГЛУЛГЧ ТООЛГЧ НЕРН.

Цуглулгч чинртә тоолгч нерн к е д ү л н? гидг сурврт хәрү өгнә. Цуглулгч тоолгч нерн *-урн, -улн (-үлн), -лулн* гидг суффиксмүдәр дамҗҗ бүрднә. Цуглулгч тоолгч нерн бас киискврмүдәр хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *тавн — тавулн, нәәмн — нәәмүлн, долан — долалулн.*

Элст болх хургт Бадм Цернтә хоюрн одхмн. Нина, Вера, Галя, Зоя дөрвләднь бичг ирҗ. Долан күүкн долалулн цүврлдәд ирнә. (Б. А.)

149-гч дамшлһн. Бичәд, цуглулгч тоолгч нерд яһҗ тогтсинь цәәлһтн.

1. Чон, туула, арат һурвулн нәәҗлдҗ. 2. Арат, чон, барс,

темән дөрвүлн үүрлҗ. 3. Эрднь, Мергн, Баатр һурвүлн түрүн болҗ ирцхәв. 4. Җирһл Мегмр хоюрн Москвад болҗах эсвин марһанд одхмн.

150-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, цуглулгч тоолгч нерд татасар таттн. Харар барлата үгмүдин бүрдәцин цуцлвр кетн.

Хоюрн чирәнь байрар дүүрсн, һартан Күндллһнә һашг бәрсн орҗ ирцхәв. Эн күүтр деер залунь Лари Корниенко Григорий орста **хоюрн** Күрлт селәнә орс **баягчудын** мал хәрүлдг болв. (С.-Б. Х.) Балһсна школмудын билг-эрдмин хәләврт Бадм, Санал, Мегмр, Деләш дөрвүлн орлцв. Эдн **дөрвүлн** түрүн орм эзлцхәв. Школын директор ду-бииһин художественн һардачта хоюрн **сурһульчнриг** байртаһар тосв.

Майин Нег шинд нерәдсн нәәрт зурһадгч классин арвн көвүд-күүкд белдвр кев. Эдн **арвулн** белдврән сәәнәр үзүлҗ чадв.

35. НАС ТООЛГЧ НЕРН.

Нас медүлсн деерән кедүтә? гидг сурврт хәрү өгчәх тоолгч нериг нас тоолгч нерн гиҗ нерәддмн. Нас тоолгч нерн *-та(-тә)* гидг суффиксмүдтә, зәңгд орхларн, зәңгин ямаранчн мөч болдмн.

Үлгүрнь: *зурһан — зурһата, долан — долата, нәәмн — нәәмтә, хойр — хойрта.*

Хальмг келнд *һунн, дөнн* гисн үгмүд малын нас медүлҗәнә.

Үлгүрнь: *һунн — һурвн наста, дөнн — дөрвн наста, туулң — тавн наста.*

НАС ТООЛГЧ НЕРД КИИСКЛҺН.

Киисквр	Киискгдҗәх тоолгч нерд		Чилгчснь
Нерәдгч	дөрвтә	зурһата	□
Төргч	дөрвтән	зурһатан	**-н**
Өггч	дөрвтәд	зурһатад	**-д**
Гемнгч	дөрвтәг	зурһатаг	**-г**
Бүрдәгч	дөрвтәһәр	зурһатаһар	**-әр—-ар**
Ниилүлгч	дөрвтәлә	зурһатала	**-лә—-ла**
Хамцулгч	дөрвтәтә	зурһатата	**-та—-тә**
Һаргч	дөрвтәһәс	зурһатаһас	**-ас—-әс**
Залгч	дөрвтәһүр	зурһатаһур	**-ур—-үр**

1. Нас тоолгч нерд һурвдгч киисклһнә бәәлһнә нернлә әдләр киискгднә.

2. *н* гидг хадврар төгссн нас тоолгч нерд киискгдсн цагтан гемнгч, бүрдәгч, хамцулгч киискврмүдтән *н* хадвран геенә.

Ү л г ү р н ь: *һунн — һуныг, һунар, һунта; дөнҗн — дөнҗиг, дөнҗәр, дөнҗтә.*

151-гч дамшлһн. Дор өггдсн нас тоолгч нерд киисквръәр хүврүлтн.

Нәәмтә, хөртә, арвн йистә.

152-гч дамшлһн. Нас тоолгч нердиг олҗ, теднә йилһвринь келтн.

Мана совхоз малан йилһәд, Хар һазр орулхар белдҗ бәәнә. Бүрү, туһл хамгинь үлдәҗ авчана. Һунн, һунҗн, дөнн, дөнҗн хамгнь Хар һазр орҗ бәәнә. Мини ахм хөөнд бәәнә. Хурһн хамгиг салһҗ оркв. Йистә, арвта хөн көгшн хөөнә тоод ордг бәәҗ.

"Мана авһ җиртә",— гиҗ нег сурһульч келв. "Мини ахм хойр холван дү бәәҗ билтәл",— гиҗ үүрнь келв. "Һучта насн — залу насн",— гиҗ күүндв.

153-гч дамшлһн. Бичәд, нас медүлгч тоолгч нердин суффиксмүдинь темдглтн.

1. Далн дөрвтә насндан дал-әәмм бүтн. (Ш. Д.) 2. Долатадан дордын долан ориг дөрәцүлҗ, дуутын Җаңһр нерән дуудулгсн болдг. (Ж.) 3. Үкл уга мөңкин орта, үрглҗдән хөрн тавн насар бәәдг орн гинә. 4. Зовлң үзәд, Яшкл эмгн җирн нас күртлән җирһлин ардас ноолдв. 5. Зөвәр олн җил болад, Яшкл эмгн найта цагтан гертә-малта, үртә-садта хойр көвүһән дахулад, хәрү Элстдән ирв. (С.-Б. Х.)

* * *

Дәәни олн хувцинь өмскәд,
Зер-зевинь агсад,
Һунн царин арсар һоллгсн,
Дөнн царин арсар девллгсн,

Махн болдар альхлсн,
Төмр болдар товчлгсн,
Залу торһин салдрһта,
Әәрстин хар елдңгиг
Барун һартнь бәрүлж,
Һурвн бичкн баатриг
Нааран-цааран йовулн,
Шарин зурһан миңһн
Арвн хойр бийәрн шинжлгсн бәәдг.

("Җаңһрас")

154-гч дамшлһн. Өггдсн сурврмудт хәрү өгтн. Хәрүһән буулһж бичтн. Ямаран тоолгч нерд зәңгстән олзлсан келтн, суффиксмүдинь темдглтн.

1. Чи кедүтәдән школд эклж орлач?
2. Чи кедүтәдән арвн негдгч класс чиләхич?
3. Көвүд, кедүтәдән цергт мордхмт?
4. Аав-ээжчн кедүтә?
5. Эк-эцкчн кедүтә?

Я н з н ь: Би долатадан школд эклж орлав.

36. ХУВАГЧ ТООЛГЧ НЕРН.

Хувагч чинртә тоолгч нерн к е д ү д?, к е д ү һ ә д? гидг сурврт хәрү өгнә, *-ад (-әд)* **гидг суффиксмүдәр бүрднә. Хувагч тоолгч нерд зәңгд нөкцл мөч болдмн (цәәлһлт, ургш).**

Ү л г ү р н ь:

зурһан — зурһад — зурһаһад
долан — долад — долаһад
йисн — йисәд — йисәһәд
арвн — арвад — арваһад

Звено болһнд нәәмәһәд кун бәәнә. Теднэнд-тенд йисәд-арвад мод суулһж.

ХУВАГЧ ТООЛГЧ НЕРД КИИСКЛҺН.

Киисквр	Киискгдҗәх тоолгч нерд				Чилгчс
Нерәдгч	хошад	дөрвәд	зурһад	хөрәд	□
Төргч	хошадын	дөрвәдин	зурһадын	хөрәдин	**-ын—-ин**
Өггч	хошадт	дөрвәдт	зурһадт	хөрәдт	**-т**
Гемнгч	хошадыг	дөрвәдиг	зурһадыг	хөрәдиг	**-ыг—-иг**
Бүрдәгч	хошадар	дөрвәдәр	зурһадар	хөрәдәр	**-ар—-әр**
Ниилүлгч	хошадла	дөрвәдлә	зурһадла	хөрәдлә	**-ла—-лә**
Хамцулгч	хошадта	дөрвәдтә	зурһадта	хөрәдтә	**-та—-тә**
Һаргч	хошадас	дөрвәдәс	зурһадас	хөрәдәс	**-ас—-әс**
Залгч	хошадур	дөрвәдүр	зурһадур	хөрәдүр	**-ур—-үр**

Хувагч тоолгч нерн нерәдгч, бүрдәгч, һаргч һурвн киисквр олзлгдна.

Үлгүрнь: *Кесг күн арвадар, хөрәдәр йовҗ одв. Авч ирсн белгән хошадар, дөрвәдәр төгәһәд өгчкв.*

155-гч дамшлһн. Бичәд, хувагч тоолгч нердин суффиксмүд, киискврин чилгчсиг темдглтн.

1. Көвүчлгдсн көвүн Вася эврә көвүн Ваня хойрнь хөрәд нас зүүв. (С.-Б. Х.) 2. Заядар эңнгсн зүркнд әмсхл негтә нииицв; сүртә Ленинә ни партьдан миңһәдәр орҗ өргҗүлв. (К. С.) 3. Хальмгин өргн теегт саяһад то күрч малмуднь идшлнә. 4. Мана Хальмг таңһчас хөрәһәд, һучаһад баһчуд ах-дү Моңһл орн-нутгт оч гиичлнә. 5. Хальмг республикин эдл-ахус зууһад миңһн тонн буудя хураҗ авна. 6. Урһц хуралһна цагт теегин кермс-комбайнс хошадар, һурвадар зерглҗ тәрә хадна. 7. Өдр болһн арваһад, хөрәһәд самолётмуд аэропортур нисч ирҗәнә.

156-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг умшад, хувагч тоолгч нерн зәңгд ямаран мөч болҗ бәәхинь медтн.

Намр болад оркхла, олн зүсн шовуд зууһадар зеллҗ нисиә. Хошад, һурвад шовун мел үзгдхш. Хальмг теегин гөрәсн урдн миңһәдәр сүрглҗ йовдг бәәсмн. Ода эднә тонь цөөкрәд йовна. Тиигәд эдниг сәәнәр харҗ хәләхмн. Гөрәсн — мана теегин кеермҗ болн зөөр.

157-гч дамшлһн. Эн үгмүд орулад, зәңгс тогтатн.

Дөрвәд, зурһад, нәәмәд, арвад.

37. ХАСГЧ ТООЛГЧ НЕРН.

-хн **гидг суффиксәр дамҗҗ бүрдсн тоолгч нериг хасгч тоолгч нерн гиҗ нерәддмн.**

Үлгүрнь: *зурһан — зурһахн, долан — долахн, нәәмн — нәәмхн, йисн — йисхн, арвн — арвхн, зун — зуухн.*

158-гч дамшлһн. Бичәд, хасгч тоолгч нерд олҗ, келц үгмүдтәһинь темдглтн.

1. Магазинд одад, хулд кеснә хөөн Баатрт һурвхн арслң үлдҗ. 2. Мергн аңһучлад, хойрхн нуһс хаҗ авч. 3. Мана школын баһ наста футболистнр спортивн марһанд орлцад, тавн меечг цокҗ орулад, негхн меечг эврәннь үүднүр орулв. 4. Революцин өмн хальмгин һазрт арвхн школ секгдсмн. 5. Тер школмудт дөчхн хальмг көвүд сурдг бәәҗ. 6. Эдниг хойрхн багш сурһдг билә. 7. Өдгә цага хурдн самолётар Элстәс Москва күртл хойрхн частан нисәд күрч болна. 8. Мана хотл балһснас Манц һол далхн дууна. 9. Мана классин сурһульчнрас "Чичрдг" биилдгнь тавхн күн.

159-гч дамшлһн. Хасгч тоолгч нерд орулад, зәңгс тогтаһад бичтн, хасгч тоолгч нердиг татасар таттн.

Нәәмхн, арвн негхн, һучхн, йисхн, далхн, хөрн тавхн.

38. ХҮВ МЕДҮЛГЧ ТООЛГЧ НЕРН.

Кемр нег бүкл юмна хүвинь тооһар зааҗ келхлә, тиим тоог хүв медүлгч тоолгч нерн гиҗ нерәддмн.

Үлгүрнь: *өрәл, дөрвнә, нәәмнә, арвна зурһан.*

1/3 — һурвна негн эс гиҗ һурвна кесн нег хүв.

2/3 — һурвна хойр эс гиҗ һурвна кесн хойр хүв.

1/4 — дөрвнә негн эс гиҗ дөрвнә кесн нег хүв.

Хойрас негинь келхләрн, өрәсн гидг үгәр келдмн.

Үлгүрнь: *өрәсн һосн, өрәсн беелә, өрәсн нүдн.*

Хүв медүлгч тоолгч нерн зәңгд орхларн, һол болн нөкцл мөчмүд болдмн.

Үлгүрнь: *Амулң өрәл килограмм яңһг хулдҗ авв* (өрәл — цәәлһлт). *Аяна Алтман хойр альмиг өрәләр хуваҗ идв* (өрәләр — үүлдвр уршг).

Дорҗд күртснь — дөрвнә болв (келгч).

Цаһанд нәәмнә күртв (нәәмнә — нерлгч).

160-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичтн, хүв медүлгч тоолгч нерд темдглтн, зәңгин ямаран мөч болҗахинь заатн.

1. Экнь бичкн күүкндән бүшмүд уйхар магазинәс күсдундур метр эд хулдҗ авв. 2. Киштә эмгн цәәһин өрәл хулдҗ авв. 3. Колхоз ахр цагин эргцд зураннь һурвна кесн хойр хүвинь күцәчкв. 4. Икрәс үлдсн өрәсн хурһн экән хәәҗ мәәлв. 5. Моһлцг һазрин һурвна кесн хойр хүвинь усн эзлнә. 6. Савр кичәлин хөөн өрәл частан соньн дегтр умшв. 7. Эдл-ахун һазрин дөрвнә кесн нег хүвинь хар һуйрин буудян торән эзлнә.

161-гч дамшлһн. Иим тоолгч нерд орулад, зәңгс тогтатн.

Өрәл, өрәсн, нәәмнә, һурвна кесн хойр хүвнь, тавна кесн хойр хүвнь, һурвна.

162-гч дамшлһн. Бичтн, тоолгч нердиг татасар таттн, ямаран тоолгч неринь амн үгәр цәәлһтн.

Хальмг педагогическ институт түрүн болҗ Әәдрхнд 1939 җилин сентябрин нег шинд секгдсмн. 1978 җилин июль сарин 19-д алдр советск шүлгч Владимир Маяковский төрҗ һарсна 85-гч насни өөн темдглгдв. Блиндажас нег-негнәнь ардас арвн дөрвн күн һарч ирв: күүкд улс, бичкн күүкд халаста хувцта, киртә, хот-хол угаһар бән гиҗ шананъ дотран орҗ. Зулҗ йовсн улс киислдв. Тиигн гилһнләнь, хойр курсант хошад-һурвад гранат хайчкад, киисәд автоматар хаҗ сөргв. Зулсн улсиг босхад, Дамбаев дәврлһнд авч орв. Өмн һурвн давхр ик цаһан гер бәәнә, үнәрнь келхд, гер биш, герин хамхрха, деерчн, терзчн уга, һанцхн эрснь. Нагаев Гончаров хойр үкс гүүһәд, хойрдгч этаж тал һарсн шат эзлҗ авв.

163-гч дамшлһн. Умштн, утхинь тодлҗ автн. Дор өггдсн сурврмудт хәрү өгтн. Тоолгч нердин морфологическ йилһлт кетн. Харар барлата зәңгсиг мөчмүдәрнь йилһтн.

Кеду зав уга болвчн, курсантнр комиссаран хайҗахш. 2 күн өргәд, хоораи авад һарч йовна. Калдан 2 шавтсн, ухан-сегән уга.

Халҗ одсн улс зогсч өгчәхмн уга. Курсантнр хортыг көөһәд

салаһаснь һарһад, Ельшанк хәләһәд һарв, 2-гч бүсллһн — траншейинь авад, самолёт кедг завод бәәсн гермүдт өөрдәд ирцхәв. **Манахс баг-багар салад, фашистнриг таслад-таслад авад, бүслҗ дотрнь цокад, уга кеһәд йовцхана.**

Дамбаев өөрән нег цөөкн курсантнр дахулсн хамхрха герин орм деер хурдлад һарад ирв. Герин ормин ца, 2 алхд фашистнр кевтҗ. 2 үр яахан медҗ чадад алмацлдв. Болв курсантнр түргәр хәәкрв: ''Хенде хох! Һаран өргтн!'' Немшнр тал автоматан зөрүлв. Тедн бослдҗ, һаран өргцхәв. **Тиигәд 7 улан цергчнр 52 кү бәрҗ авв.**

1. Цергчнр шавтсн комиссаран яһв? 2. Курсантнр хортыг альдаран көөв? 3. Дамбаев курсантнрта ямаран йовдлла харһв?

164-гч дамшлһн. Бичтн, тоолгч нердин суффиксмүдинь темдглтн.

Дөрвн зүсн малыг
Дөчн җилдән хәрүлсн,
Дөрлдән болһнд диилдг
Дүмбр хөөч Бадм.

Җир күрсн насндан
Җирһлин хаалһан санҗ.
Җивр урһагч дегтрин
Җигтә күчинь медлә.

Тәвн җил хооран
Тас медгддго үзгүд
''Төрскн келнә'' халхднь
Товчта үгмүд умшулна.

Бичдг, умшдгиг дасад,
Билгән Бадм медв,
Бичкндән эс сурсиг
Бахтаһар шунҗ дасв.

Җиртә хөөчин седклнь
Җивртә болҗ өснә,
Җил ирвәс батрҗ,
Җирһл дахҗ нисне.

(Җимбин Б.)

165-гч дамшлһн. Диктант бичхдән белдтн.

Хомутников Василий теңгин угатя хальмг күүнә өрк-бүлд 1891 җилд төрсмн. Василь бичкндән өнчрв. Тегәд арвн негтәһәсн авн баячудт заргдв. Школд сурһуль сурдг арһ уга. Бичкн Василь кулакудын хөд, үкрмүд хәрүлв. Баячудт арвн йис күртлән заргдв. Эн җилмүдт Василь ик зовлң үзәд, баячудт икәр дурго болв.

1912 җилд эн хаана цергт мордв. Хомутников теңгин хазга

полкд церглв. Тер цагт хаана цергт цергллһн ик зовлңта бәәсмн. Цергчнр дунд Василь зөргтә, үннч, һавшун билә. Цергчнр Василиг күндлдг бәәсмн.

Хальмг өнчн көвүн 1917 җил Коммуна партин зергләнд орна. Партьд орхднь Алдр Октябрьск революц өөрдҗәсн цаг билә. Тиигхд Хомутников Петроградт цергләҗәҗ. Зимний Дворец булаҗ авхд, Хомутников хальмгуд дундас түрүн болҗ орлцсмн. (Сусен А.)

Тоолгч нернә морфологическ йилһлт.

1. Келлһнә хүв.
2. Эклц кев-янзнь (нерәдгч киисквр, нег тоод).
3. Ямаран тоолгч нерн.
4. Киисквр.
5. Киисклһн.

Үлгүрнь: *Далн дөрвтәдән дал-ээмнь бүтн.* Далн дөрвтәдән — тоолгч нерн, эклц кев-янзнь — далн дөрвтә, нас медүлгч, өггч киисквр, эврә киисклһнд бәәх тоолгч нерн.

ОРЧ НЕРН.

39. ОРЧ НЕРНӘ ЧИНР БОЛН ГРАММАТИЧЕСК ТЕМДГ.

1. Ямаран чигн нернә орчд олзлгддг, теднә тускар заагч эс гиҗ сургч үгмүдиг орч нерн гиҗ нерәддмн.

Үлгүрнь: *Бемб ик чолун герт бәәнә. Эн багшин сурһуль төгсәв. Бемб Мергн хойр школд көдлнә. Эднә кеҗәх көдлмш тоомсрта. Кен ирв? Ямаран дегтр авч? Герәс школ күртл кедү дууна?*

2. Орч нерн бәәлһнә нерн мет киискгднә.

Үлгүрнь: *би — мини, нанд, намаг; чи — чини, чамд, чамаг.*

3. Орч нерн зәңгд ямаранчн мөч болна.

Үлгүрнь: *Бидн хамдан көдлҗ бәәнәвидн. Би бас сәәнәр көдлҗ йовлав.* (Бидн, би — нерлгч.) *Бадмас танд бичг ирҗ гинә. Савр маднд менд келүлҗ.* (Танд, маднд — немлт.) *Тиим күн мана колхозд хуурмг күн болҗ тоолгднә.* (Тиим — цәәлһлт.) *Бидн ода танавидн.* (Танавидн — келгч.)

166-гч дамшлһн. I. Эн зәңгсәс орч нерд салһҗ бичҗ автн.

1. Чинән угаг ноолдҗ дииләд, чи бичә бахт. 2. Батрхин ормд чини чидлчн баһрҗ хәрү хәрх. 3. ''Кен эн модыг кезә суулһсмби?'' — гиҗ суулһсн күүһинь седкләрн олхар зүткнәв. 4. Кен медх, болв кеер көкрсн модн ханлт теднд өргүлҗ, хальмг тег кеерүлв.

Буудян экн хаһрҗ,
Бийнь бийән хоражҗ,
Бүчртән дәкнәс бийән
Бүрдәҗ давтна гидг.

Төрлһни түрүн бәәдләсн
Талдан хаалһар һарна,
Оңдан үлмән закаһар
Ончта сәәхнүр зүткнә.

(Көглтин Д.)

II. **Умштн. Утхинь келтн.** Орч нертә зәңгсинь буулһҗ бичтн. Орч нердт сурвр тәвтн.

Би аңһучлчкад, садын аллей дотраһур хәрҗ аашлав. Мини өмн нохам гүүҗ йовла.

Генткн тер тогтнад, өөрхн-өөрхн ишкәд, юм гетҗ йовх бәәдл һарһв.

Аллей кедәд хәләхләм: өмнм хоңшар эргндкнь шар, толһа деерән өрүлгтә богшурһан бичкн һуужмул сууна. Тер үүрәсн унад, бичкн җиврмүдән сарсалһад сууна.

Мини ноха терүнүр арһул өөрдәд ирҗ йовтл, генткн өөрхн бәәсн хар чееҗтә ик богшурһа модн деерәс чолун мет, нохан өмн унчкад, цуг өрүлгән сарсалһад, җиврмүдән деләд, әәмшгтә бәәдл һарад, му ду һарһад, ноха тал хойр-һурв һәрәдәд оркв. Эн эврәнь һууҗмулан бийәрн халхлад, харсхар дәврв... Энүнә әәчксн бичкн цогцнь дагҗад, дунь зерлгшәд, сөөлңктәд, үкхән мартад, әмән әрвлл уга эн дәврв. (И. Тургенев)

167-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, орч нердинь олад, зәңгин ямаран мөч болҗахинь йилһтн.

I

Хальмг теегт нанла
Харһад күүндҗәсн хөөч
Ишкрәд, мөрән көндәһәд,
Инәҗ өмәрән довтлла.
Хәврһшән һарһсн хуциг
Хөөнүр эргүлҗ орулла.

Хөөч көдлмшинь халунд,
Хәләһәд шинҗлсн нанд
Теегин эзн болҗ,
Тиигхд өмнм үзгдлә.
Эврән бийән би
Энд үлүһән медләв.

(Көглтин Д.)

II

1. Би эднә настадан буута дәәнд йовлав. 2. Дарунь бас талданар дүүвр насан давуллав. Эврәннь цаган би эднә цагла дүңцүлләв. (К. Д.) 3. Чини келсн үгчн чидл нанд өгнә. 4. Мана сәәхн җирһл — мөңк Ленинә нилч. (И. Л.) 5. Хамг олн төрмүднь батрад, бүрдәд бәәнәл. (И. Л.) 6. Бамба 1946 җиләс авн мана совхозд эндр өдр күртл трактористи көдләд, түрүн зергләнд йовад, җил болһн Күндтә һашг болн үнтә белгәр мөрәлгднә. 7. Тедн насни турштмел манла бәәх. (Э. К.) 8. Тана көвүнтн тенд Төрскән харсч, туурмҗта сәәхн менд йовна. 9. Тенд теегәр деләд, төмр һәрд нисне. 10. Таниһән дуундан магтнав, тавта җирһл угтнав. (С.-Б. Х.)

168-гч дамшлһн. Бичәд, бәәлһнә нернәс, чинрлгч нернәс болн орч нернәс тогтсн келц үгмүд темдглтн.

I. Би бөкүнв, нәрхн җивртәв, ут хоңшартав, керсү ухатав. Әмтн нанас әәнә, цуһараһинь би әәлһнәв.

Цуг әмтә юмна цугтаннь цусинь шимнәв. "Бөкүн, бийән бичә бууль, чамаг меклән бийнь бәрәд идчкнә",— гиҗ келв.

II. Би терүнд үнн седклән тәвҗ көдлнәв. Теднә бичсн көдлмшнь нанд ик өврмҗ болв. Терүнәс нааран җил болҗ йовна, дәкҗ Бадм бидн хойр харһад угавидн.

40. ОРЧ НЕРНӘ ЙИЛЬЛТИН ТАБЛИЦ.

Чинрәрн болн грамматическ темдгәрн орч нерд иим әңгсәр хуваһдна.

1. Н у р о р ч н е р н:

1-гч нүр — би, бидн, мадн.

2-гч нүр — чи, та, тадн, таанр.

2. З а а г ч о р ч н е р н: эн, тер, эдн, тедн, иим, тиим, эдү, тедү.

3. С у р г ч о р ч н е р н: кен?, юн?, альд?, хама?, ямаран?, альк?, кедү?

4. Й и л һ г ч о р ч н е р н: цуг, цугтан, цуһар, хамг, бүгд, ниид, талдан, оңдан, эврән, бийнь.

5. Э с й и л һ г ч о р ч н е р н: кен чигн — кенчн, юн чигн — юнчн, альд чигн — альдчн, хама чигн — хамачн, ямаран чигн — ямаранчн, альк чигн — алькчн, кедү чигн — кедүчн, зәрм.

6. Х ә р ү д о р ч н е р н: бийән.
7. Б и й о р ч н е р н: мини, мана, чини, тана, эңүнә, терүнә, эднә, теднә, эврә.

169-гч дамшлһн. I. Эн зәңгс умшад, орч нердиг йилһтн. Таблицәр һардвр кетн.

Маңһдмуд һаран уһалдв, дәкәд һаран намчлад, дөрвн үзгтән үләчкәд, ном умшцхав. Түүнәсн хоорндан эврәһәрн күүндчкәд, негнь Жилин тал эргәд, орсаһар келв:

— Чамаг Кази Мугамед бәрҗ авч,— гиһәд шар маңһд тал бийнь заав,— тегәд чамаг Абдул-Муратд өгч,— гиһәд хар маңһд тал заав.— Ода чини эзнчн Абдул-Мурат...

"Эднә аалинь йирин меджәнәв. Намаг әмдәр бәрҗ авсн цагтан авч одад, нүкн дотр бәәлһҗәһәд, маля-шилврәр гүвдхмн. Әмдәр эднд бәргдҗ өгдг болхинь",— гиҗ Жилин дотран ухалв...

II. Бичтн. Орч нердт сурвр тәвтн. Ямаран мөч болҗ йовхинь темдглтн.

Жилинә унҗ йовсн мөрнь зөвәр сән, болв теднә унҗ йовсн мөрднь түүнәһәс даву, дәкәд деернь тосад довтлҗ йовцхана. Аминь татад, хәрү эргүлхәр седхлә, халҗ одсндан күч өгл уга, теднүр авад орад йовна...

* * *

Эн күн чамаг гер талан бичг бичҗ, бийән хулдлһна мөңг авхулҗ, өглһ өг гинә. Мөңгн ирлһнлә, сулдхч гиҗ келнә... (Л. Толстой)

170-гч дамшлһн. Умштн. Утхинь тодлҗ келтн. Орч нерд олҗ, әңгсәрнь йилһтн.

Бидн дахлдад һарч ирүвидн. Мана хөөн бас әмтн орлдад, һарч ирлдәд бәәнә. Тиигә бәәҗ, цаг ора болад, нарн хурдндан орад одсн цагла, комиссин улс цуһар һаза кирлцән деер һарад ирцхәв. Тенд-энд баг-багар бурлдҗ бәәсн улс үгән зогсаһад, бослдад, ґерин үүднүр баглрлдв.

— Не, комиссин шиидврәр кенә көвүд-күүкд школд орулҗ авх болсиг соңсч авцхатн!— гиҗ чаңһар келәд, Көвлҗәнә Манҗ хөрн хойр күүнә нер дуудад умшч өгв. Тедн дунд мини нерн бас һарв.

— Школд сурһлһн кезә эклхинь зарлгдсн өдр, эднә эк-эцкнр сольх цевр хувцтаһар, дегтр дүрх түңгрцгтәһәр, хот уух ааһта, ухртаһар авч ирх зөвтә,— болҗ Манҗ үгән төгсәв. (Дорҗин Б.)

41. НҮР ОРЧ НЕРН.

Нүр орч нерд: *би, бидн, мадн; чи, та, тадн (таанр).* ***Би*** **гидг орч нерәр келҗәх күн бийән зааҗ келҗәнә;** ***чи*** **гидг орч нерәр келҗәх күн түүнлә күүндҗ бәәсн күн тал зааҗ келҗәнә.**

Хальмг келнд һурвдгч нүр гиҗ шишлң үг уга. Орч нернә һурвдгч нүүрин орчд заагч орч нер олзлнавидн.

Үлгүрнь: *эн келҗ, тер ирҗ, эдн келҗ, тедн ирҗ.*

Та **гидг нүр орч нерн бийәсн ах кү күндлҗ келх цагт кергтә болна.** *Та* **— нег то медүлҗәнә.**

Үлгүрнь: *Та, Бадм, манад иртн.*

Кезәнә *бидн, мадн* **гисн хойр нүр орч нерн икәр йилһрдг билә, болв одачн йилһрнә.** *Бидн* **гиҗ келсн цагт ода сүүрт бәәсн улс цуһар орҗ бәәнә.**

Мадн **гиҗ келсн цагт ода сүүрт эс орлцҗах улс бас заагдна.**

НҮР ОРЧ НЕРНӘ КИИСКЛҺН.

Киискврт	Негдгч нүр			Хойрдгч нүр		
Нерәдгч	би	бидн	мадн	чи	та	тадн
Төргч	мини	мана	мадна	чини	таңа	тадна
Өггч	нанд	манд	маднд	чамд	танд	таднд
Гемнгч	намаг	маниг	мадниг	чамаг	таниг	тадниг
Бүрдәгч	нанар	манар	маднар	чамар	танар	таднар
Ниилүлгч	нанла	манла	маднла	чамла	танла	таднла
Хамцулгч	нанта	манта	маднта	чамта	танта	таднта
Һаргч	нанас	манас	маднас	чамас	танас	таднас
Залгч	нанур	манур	маднур	чамур	танур	таднур

Таанр **гидг нүр орч нерн бас киискгднә. Хүврхләрн,** *тадн* **гидг нүр орч нерн мет киискгднә.**

171-гч дамшлһн. Нүр орч нерд олтн. Теднән альк киискврт бәәхинь келчкәд, бичҗ автн.

Та мөрн деер билэт, би һазр деер билэв. Та мөртэ билэт, би мөрн уга билэв.

* * *

Залу утхан бүлүднэ, гелң ирэд суудг болна. Гергн гелңд арһул келнэ: ''Мана залу тана хойр чик керчҗ авхар бээнэ. Таниг меклэд, заһс ид гиһэд авч ирлэ'',— гинэ. ''Хойраһинь биш, чамд негинь чигн өгшгов'',— гиһэд гелң чикэн атхад, хээкрэд һарад зулна.

* * *

Тер дээллдэнд Санҗ эврэннь кесг эңкр үүрмүдэсн хаһцв. Теднэ цогц деер танкистнр махлаһан авад, тагчг зогсчаһад, андһаран өгцхэв: ''Бидн тана үүрмүдвидн, тадниг кезэчн мартшговидн, тадн мана өрчдт. Тана төлэ теднэс өшэһэн авхвидн. Мадн келсн үгдэн күрхвидн, өшэтнэс өшэһэн лавта авхвидн. Таднд үгэн өгчэнэвидн'',— гиҗ келцхэв.

172-гч дамшлһн. *Би, чи, бидн, таанр* гидг орч нердиг амн үгэр киисктн.

173-гч дамшлһн. Олн цегин орчд тэвх зөвтэ нүр орч нердиг олад бичтн.

1. ... тэрсн күн ардньорҗ эс асрхла, тиигҗ урһшго бээсмн. **2.** Цолта болхнь эндр ... кинод одхмн бээҗ. **3.** ... кезэ, ямаран цагт хэрҗ ирхт? **4.** Тохмта хөд өскдг ... совхоз бүрдэд, цөн җил давҗана. **5.** ... Һалзн мөрн яһсн сээхн мөрмби? **6.** ... хойр нег-негэн хэлэлдҗ, хоорндан үг булалдҗ, үгин эмтэхнинь хармнлго магтлдҗ, өдгэ цагин болн ирх цагин зургуд зурҗ суунавидн. **7.** Хоша бээх бригад ... дөрлдэнд дуудв. **8.** ''Ноха ... эркн нөкд'',— гиҗ хэрү өгчкэд, Манҗ ирсн гиичнриг герүрн дахулад орв. **9.** Э, э, ..., Манҗ, Һоһанд садн бишвт, ... нам мартчкҗв. **10.** ''Намаг хөөч орсиг меднчи, ямаран бээнэч?''— гиҗ ... байртаһар сурв. **11.** Өвс хадхар ... кеегшэн һарувидн. **12.** Дуртав, Пётрин үрн, ... **13.** ... йоввчн ... Хальмг Таңһч сангдна.

Б и ч х о р ч н е р д: энүг, бидн, та, мана, эн, бидн, маниг, мана, та, би, чи, бидн, чамд, хама, нанд.

174-гч дамшлһн. Нүр орч нерд ямаран киискврт бәәхинь йилһтн, теднә чилгчинь темдглтн.

ЧОНАС ӘӘЛҺН.

Зунар бидн эктәһән модн дотр зуслңд бәәләвидн. Нег дәкж бидн хоюрн станцур одувидн. Ора болж йовсн цаг билә.

Йовж йовад ардан хәләхлә, мана ард нег чон йовна. Бидн эктәһән әәчкәд, чонур хәәкрүвидн. Чон манур хәләһәд зогсв. Манас әәж зулжахш. Нүднь, хойр көк һал мет, шатад бәәнә. Экм намаг һартасм авад, һарад гүүв. Чон мана ардас гүүһәд йовна.

Станц күртл гүүж ирүвидн. Захин шатжасн шамин өөр күрәд, ардан хәләхлә, мана хажуд бәәсн күүнә Волчок гидгноха бәәж. Тиигж бидн ”чонас” әәввидн.

42. ЗААГЧ ОРН НЕРН.

Эн, тер, эдн, тедн **гидг орч нерд юмна тускар заана.**

Иим, тиим **гидг орч нерд юмна чинрин тускар заана.**

Эдү, тедү **— тооһин тускар заана.**

Үлгүрнь: *Давсн долан хонгт икәр хур орв. Тер өдрмүдт серүн болв. Хавр болад, дулан өдрмүд эклжәнә. Тиим өдрмүд улм хурдар ирх зөвтә. Нанд ода зун дегтр бәәнә. Тедү дуңгә дегтр мини үүрт бәәнә.*

Заагч орч нерн зәңгд орсн цагтан нүрһлж бәәлһнә нер дахад, цәәлһлт мөч болна, киисквр мүдәр хүврхш.

Үлгүрнь: *Тер күн келлә. Тер күүнд менд кел. Тер күүг йовулж.*

Заагч орч нерн зәңгд бас нерлгч болж чадна.

Үлгүрнь: *Тертн ирсн уга. Энтн юм келсн уга.*

175-гч дамшлһн. Зәңгст бәәх нүр болн заагч орч нерд олтн.

Би үүнәсн әәмг орнав. Сурһуль сурх болхлачнь, би чамаг ода нег сарас ирәд авнав.

Эн зәңг асхн үдлә Дорҗин хотнд ирнә.

Иим нег уха тоһрун күүкнә толһад орулв.

Эдн зогсл уга гишң лугшад бииләд бәәнә.

”Тиим йосн мана һазрт тогтхм болхв?” — болж Хоңһр Яшк тал ширтж хәләв.

”Эркн биш тогтх. Эврән түүг эс дурдхла, теңгрәс унж ирхн уга”,— гиж би саннав. (Нармин М.)

ЗААГЧ ОРЧ НЕРНӘ КИИСКЛҺН.

Киисквр	Нег то				Олн то	
Нерәдгч	эн	—	тер	—	эдн	тедн
Төргч	энүнә	үүнә	терүнә	түүнә	эднә	теднә
Өггч	энүнд	үүнд	терүнд	түүнд	эднд	теднд
Гемнгч	энүг	үүг	терүг	түүг	эдниг	теднир
Бүрдәгч	энүгәр	үүгәр	терүгәр	түүгәр	эднәр	теднәр
Ниилүлгч	энүнлә	үүнлә	терүнлә	түүнлә	эднлә	теднлә
Хамцулгч	энүнтә	үүтә	терүнтә	түүтә	эднтә	теднтә
Һаргч	энүнәс	үүнәс	терүнәс	түүнәс	эднәс	теднәс
Залгч	энүнүр	үүнүр	терүнүр	түүнүр	эднүр	теднүр

Эн, тер **гидг хойр орч нерн киисксн цагт төргч киискврәс авн хошад сүүртә болж һарч киискгднә.**

176-гч дамшлһн. Заагч орч нерд олж татасар темдглтн.

1. Эн инәднь Сергейиг омгшулв. Эн санамрдв. 2. Иим хур дотр арһс овалж болхий? 3. Терүнә тускар би бас тооллав. 4. Тедниг үүдән хааһад һарлһнла, хажудк хораһас экм һарч ирв. 5. Иим эрт бийнь, һаза зөвәр халун. 6. Тер асхн би кесг дәкж өсрәд серүв. 7. Тер хойрас иим соньн зәңг соңсув. 8. Энүг хәрг көвүн гиж келж болшго. 9. Түрүн авгтан эдн Сергейиг оньгтан авсн уга. (Б. А.) 10. Тиим батта үрдүд теегтм олар үүдич. (Э. К.)

177-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс нүр болн заагч орч нерд олад, тедн зәңгин ямаран мөчмүд болж бәәхинь йилһж келтн. Харар барлата үгмүдт синоним олтн.

Аавин эн ирлһн намаг ик гүн тоолврта болһв. Өвгнә седкл тогтнулхин кергт ”дөң болнав” гиһәд келж оркв. Совхозин директор ода нанла зөвшәрж, аавд талднь отар иткж өгшго. Өвгн, көвүнәнь хәләжәсн хөөнд орад, ах хөөч болад көдлтн гихлә, керго гинә.

”Көвүтәһән нег отарт көдлш угав. Терчн йилһлго мини көвүн эзн болж һарчана, тер намаг амрахар седәд, мини

көдлмшиг гиигрүлхәр зүткәд, мини орчд көдләд йовхмн. Терүнәс юн олз бәәнә? **Уга**, би эврән талдан отарт эзн болхар седҗәнәв. Нанд талдан отар өгч үзтн",— гиҗ өвгнә уульхин нааhар сурсн сурвр мини чееҗәс **hархш.**

Парторганизацин сегләтр тал ирүв. "Би медә бәәнәв. Тесч чадх өвгн биш. Медә биләв",— гиҗ ик **байртаhар** мини келсн тоотыг соңсчкад, нанд биш, бийдән тер келв: "Сән, йир сән йовдл". "Директориг бидн үгдән орулхвидн. Йовий, директор тал одый",— гиҗ сегләтр келв. **(Балакан А.)**

178-гч дамшлhн. Бичтн, орч нерд ямаран киисквәрт бәәхинь йилhтн, теднә чилгчсинь темдглтн.

1. Түүнә дару би оңдан hазрур hарч йовад, хойр җил шаху бәәhәд, дарунь Лаганьд ирҗ буувв. **(Б. Т.) 2.** Тер цецгүд ода нанд Боряг хәләхлә, сангдна. Мини бичкн үр көвүн тер бамб цецгүдлә әдл цецгәрҗ одв. **(Бал. А.) 3.** Кедү нас наслвчн күүнә җирhлд кесг түрүн ишкдл давтгдна. **(Ш. В.) 4.** Терүг алтн одар ээҗ-Төрскнь ачлв. **(Ш. В.) 5.** Түрүн одн теңгрт төрнә, терүнлә урлдҗ шамс шатна. **6.** Маниг үүрмдн дуудв, мадн байрлад гүүлдүвидн. **7.** Бидн дөрвн час сө көшәд муурсн бийнь, болв ик сергмҗтә Смольнас тарад хәрцхәввидн. **8.** Би тотхад чиңнүв. **9.** Владимир Ильич орнасн босад, үүдиг арhул секв. Нанур өөрдв, намаг унтҗ гиҗ санад, арhул җивәд, бичг бичдг столур одв. Цуг эн хамг нанд әрә секәтә үүдәр үзгдәд бәәнә. **(В. Б.-Б.)**

43. СУРГЧ ОРЧ НЕРН.

Кен?, юн?, альк? **гидг сургч орч нерд бәәлhнә нерн мет киискгднә.**

Альд?, хама?, ямаран?, кезә?, кеду? **гидг орч нерд талданар киискгднә.**

КЕН?, ЮН?, АЛЬК? ГИДГ СУРГЧ ОРЧ НЕРНӘ КИИСКЛhН.

Нерәдгч	кен?	юн?	альк?
Төргч	кенә?	юуна?	алькин?
Өггч	кенд?	юунд?	алькд?
Гемнгч	кениг?	ю?, юуг?	алькиг?
Бүрдәгч	кенәр?	юуhар?	алькар?

Ниилүлгч	кенлә?	юунла?	алькла?
Хамцулгч	кентә?	юута?	алькта?
Һаргч	кенәс?	юунас?	алькас?
Залгч	кенүр?	юунур?	алькур?

179-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, сургч орч нерн альк киисквртән бәәхинь медтн. Амн үгәр цәәлһтн.

1. Тәрнә төлә ноолдлһнд кенд кень нөкд болна? **2.** Бадм, кенәннь уюлсн хувц авч йовнат? **3.** Кентн сурһульд йовхар седҗәнә? **4.** Кенәснь бичг ирҗ? **5.** Кенәстн дөң сурулҗ? **6.** Кенәртн нөкд авхв?

180-гч дамшлһн. *Кен?, юн?, кенд?, юунас?* гидг орч нерд орулад, зәңгс тогтатн.

> *Кен?* **гидг сургч орч нерн давхр болн эврә хүвстә киисклһнә йосар киискгднә, зуг төргч киискврәр сүүр кенә.**

Нерәдгч	—	—
Төргч	—	кенәннь?
Өггч	кенәд?	кендән?
Гемнгч	кенәг?	кенән?
Бүрдәгч	кенәһәр?	кенәрн?
Ниилүлгч	кенәлә?	кенләрн?
Хамцулгч	кенәтә?	кентәһән?
Һаргч	кенәһәс?	кенәсн?
Залгч	кенәһүр?	кенүрн?

> *Ямр?, ямаран?, кедү?, альд?, хама?* **гидг сургч орч нерд зәрм киискврмүдин чилгч авна.**
>
> Үлгүрнь: *ямр? — ямаран?, ямаранар?; кедү? — кедүнә?, кедүтә?; альд? — альдас?, альдаһур?; хама? — хамаһас?, хамаһур?*

181-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, сургч орч нерд олҗ татасар темдглтн, киискврин йилһтн.

Удан ԝиигҗ тесч сууҗ чадл уга Өлзәт босад, һарад, коридо-

рар цааран-нааран йовдҗнҗаһад, рабочкомин ахлач тал орж ирв. Орж ирн, түдвр угаһар Өлзәт үгән эклв:

— Энүнд, танд, список бәәнә гинә...

— Бәәхлә, тегәд,— гиж тернь төвшүнәр келв.

— Тер спискәс мини нериг хусад хайчкж гинә. Яһад тиигсмт? Юуһарн би әмтнәс дуту болҗахмби? Кен, кен танд тиим зөв өгсмби?— гиж рабочкомин ахлачиг үгинь күцц келүллго дууһан өөдлүлв.

— Би хуслав. Чамаг нилх күүкдтә күн гиһәд. Иигтлән икәр бурушадг болхла, үлдәж болхмн,— гиж келәд, ахлач эвтә хурһдарн, кевтә үзгүдәр, көк бекәр барлад гилтә бичәд оркв. (Дорҗин Б.)

182-гч дамшлһн. I. Сургч орч нердиг олад, ямаран киисквртән бәәхинь темдглтн.

1. Ямаран модн гер, ямаран шам? 2. Терүнәс талдан, кеду керг Цәкр Кукаевичин килмжд бәәнә? (Д. Б.) 3. ''Юмби, кемби? Альд бәәнә? Шулун кел'',— боллдад, үкс тиигәрән хурдлцхав. 4. ''Эн! Минь эн бәәсн, эн, ю хәәж энүнд бәәхмби?''— гисн ә соңсгдв. 5. ''Эн кенә адумби?''— гиж Өөд Мергн түшмл ах адучас сурв. 6. ''Хожаг менд авч һархмн. Ямр кевәр күцәй?''— гиж Биикн әәмсч келв. ''Хама бултулхм?''— эн төр күн болһниг уутьрав, цугтаннь толһад очн цәклһн мет болв. (С.-Б. Х.)

II. Умштн. Шүлгәс орч нерд олтн, ю темдглҗәхинь келтн.

Нерн гисн юмби?
Негдвәр, яһж медгдви?
Ямаран нерн сәмби?
Яһж терүг йилһдви?

''Яһлав, нерм Бемб,
Ямаран сәәхн нерн!
Нернәс нер шүүхмби?
Не, энүг сунһтн...''

Кезә нернәс нер
Кен сунһж йовла?
Туурсн сән нер
Төрүц өгдго билә...

(Калян С.)

183-гч дамшлһн. Сургч орч нерд орулад, 9—10 зәңг тогтатн. Селәнәс эс гиҗ балһснас (Сарпуляс, Элстәс, Әәдрхнәс, Аһшас) ирсн үүртән сурвр өгч болм дүңгәһәр эн зәңгсән тогтатн.

Я н з н ь: — Мергн, чи зунин амрлһндан альдаран одувч?
— Би Тебердад бәәх Элстин ”Тюльпан” гидг лагерьт одҗ амрув.
— Тер амрсн һазртан соньн ю үзүвч?

44. ЙИЛҺГЧ ОРЧ НЕРН.

Цуг, цугтан, цуһар, хамг, бүгд, ниит, талдан, оңдан, эврән, бийнь **гидг йилһгч орч нерд бәәлһнә нерн мет киискгднә.**

Нерәдгч	цуг	хамг	бийнь	бийснь
Төргч	цугин	хамгин	бийиннь	бийсиннь
Өггч	цугд	хамгд	бийднь	бийсднь
Гемнгч	цугиг	хамгиг	бийинь	бийсинь
Бүрдәгч	цуһар	хамгар	бийәрнь	бийсәрнь
Ниилүлгч	цуһарала	хамгла	бийләнь	бийсләнь
Хамцулгч	цуһарата	хамгта	бийтәнь	бийстәнь
Һаргч	цугас	хамгас	бийәснь	бийсәснь
Залгч	цугур	хамгур	бийүрнь	бийсүрнь

Зуг *цуг* гидг орч нерн бүрдәгч, ниилүлгч, хамцулгч һурвн киискврт *г* гидг уңгин хадвран хаяд, *һ* гидг хадвр авна.

Йилһгч орч нерн зәңгд нерлгч, нөкцл мөч чигн болҗ чадхмн.

Ү л г ү р н ь: *Бүгд менд болтха! Цуг нииләд келә! Цугтаднь бичг ирҗ.*

Эврән **гидг йилһгч орч нерн хүврхш.**

184-гч дамшлһн. Бичтн, йилһгч орч нерд олад, татасар таттн.

1. Цувлдад, зергләд йовна,
Цуһарн ниицәтә җирһнә. (С.-Б. Х.)

2. Хамг сәәхн орчлң
Хәәҗ олдшго кишгтә. (Т. А.)

3. Теегән делгү байжах,
Түүндән даңгин тачах,
Оңдан нанд ода
Ончта уутьрмж уга! (С.-Б. Х.)

4. Эндрк йөрәл талдан,
Талдан болхларн, талдан,
Тастан күсләрн оңдан,
Оңдан болчкад, оңдан,
Однас тодрха аштан. (С.-Б. Х.)

5. Өдгә цагт нарта орчлң төгәлж хурдн ракетмүд ниснә. 6. Орн-нутгин теңгрин аһуд реактивн самолётмуд эрвлзнә. 7. Эн хамгиг номтнр, инженермүд ухалж һарһсмн. 8. Эврән кех көдлмшән күүнд бичә даалһ. 9. Бадм бийнь сурһулян сәәнәр сурна, үүрмүдтән нөкд болна.

185-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс орч нерд олад, чинрәрнь йилһтн.

Тер күүнд Алёнушк эврәннь зовлңган келв. Түүнд эн күүкн йир таасгдв.

— Хоюрн сән бәй. Мини санан чамд тусчана. Би чамаг кезә чигн күндлхв. Эн ямана ишкичн кезә чигн хайхшив. Чи хама йовдг болнач, чамла хамдан би йовх зөвтәв...

— Эн ишкчн эврәннь дууһарн нанд җирһл өгчәхмн уга. Энүгән эрт уга ке.

— Урднь мини гергн эн ямана ишкд йир дурта билә. Ода генткн энүгән эн алж әрлһ гиһәд бәәнә, юн болжахнь нанд медгдхш.

186-гч дамшлһн. Орч нердиг салһад бичж авад, киискврinь заатн.

”...Бичкн җалвар көдлх тиим кү
Би хамаһас олхв?”— гинә,
Балда тиигхләнь келнә:
”Би чамд сәәнәр көдлнәв,
Чикәр закән кергичн күцәнәв,
Чини нанд өгх җалвчн —
Җилмһр эн маңнаһарчн
Җилд һурв индстнәв...

... Үзҗәнч тер гү?
Гүүг өргж үзлч,
Авад тер гү өргхлә,
Алвн чини болтха,
Мел дааж эс чадхла,
Мини болг алвн...”
”... Эн теңгсиг кевтнь
Эргж хоюрн урлдый,

Түрүлҗ кен ирнә —
Тернь алв автха.
Тер алвиг иртлмдн
Тенд мишгт белдтхә".
Наадлҗ Балда инәнә:
"Нам гихмн, чавас,
Әвртәл марһамб эннь,
Альднь нанла чаддмч,
Нанла марһхар седдмч,
Нанла, нерто Балдала?
Энчн мууха генн
Элчән нанур тәвсмби?
Мини бичкн дүүг
Минь үүнд күләҗә".

(А. Пушкин)

Я н з н ь: Би — нүр орч нерн, нерәдгч киисквр.

187-гч дамшлһн. Эн зәңгст орч нердиг бәәлһнә нернә орчд орулҗ бичтн. Тер мет бәәлһнә нердиг орч нердәр соляд бичтн.

Баррикадас эн зовсн нүдәр хәләв. Тенд энүнд өмтн зовад бәәхлә, эн бийнь дуулад йовна. Сумн күцәд бәәсн бийнь эн сумнас һавшунар дальтрад йовна.

Эн мел үкллә бултач нааджах мет, әәмшг шуугад ирх болһнд, көвүд дахулад шовшрад оркна.

Аш сүүлднь әмнлә наадсн сумн көвүнд тусв. Гаврош дәәвләд унв. Баррикадас зовсн шууган ниргәд одв. Чирәһәрн цусан һоожулад, Гаврош өндәһәд, хасн улс тал хәләһәд, һаран заңһн, дәкн өргәд дуулв. (В. Гюго).

188-гч дамшлһн. Орч нердиг олҗ авад йилһтн. Амн үгәр цәәлһтн.

Мана теегт чон кезәнә элвг билә. Болв чон хөөтә хотнд орхла, энд-тендәс нохас дәврәд, түүг халһдг уга билә. Тегәд чонмуд эндәһүр, тендәһүр гүүлдәд, ноха уга хотн тал оддг билә.

Тиим чоныг бәрхд чигн амр болдг билә. Бидн чоныг мөрдәд босхсн хөөн, эрк уга бәрнәвидн. Ода эдниг бәрә бәәҗ чиләҗ оркв.

45. ЭС ЙИЛЬГЧ ОРЧ НЕРН.

Эс йилһгч орч нерн сургч орч нерн деер *чигн (-чн)* гидг хүв авч тогтна.

Ү л г ү р н ь: ***кен чигн — кенчн, юн чигн — юунчн, хама чигн — хамачн, кедү чигн — кедүчн, альк чигн — алькчн, зәрм.***

ЭС ЙИЛҺГЧ ОРЧ НЕРНӘ КИИСКЛҺН.

Нерәдгч	кен чигн	кенчн	зәрм
Төргч	кенә чигн	кенәчн	зәрмин
Өггч	кенд чигн	кендчн	зәрмд
Гемнгч	кениг чигн	кенигчн	зәрмиг
Бүрдәгч	кенәр чигн	кенәрчн	зәрмәр
Ниилүлгч	кенлә чигн	кенләчн	зәрмлә
Хамцулгч	кентә чигн	кентәчн	зәрмтә
Һаргч	кенәс чигн	кенәсчн	зәрмәс
Залгч	кенүр чигн	кенүрчн	зәрмүр

189-гч дамшлһн. Бичәд, эс йилһгч орч нерд альк киисквртән йовхинь йилһтн.

1. Ямаранчн төр, күсл өмнән тәвхләрн, терүгән эрк биш күцә. 2. Эндр Бадм кенәсчн дөң сурлго герин даалһвран күцәв. 3. Хамачн иим сән тоолвр хадһлгдад бәәсмн, энүгән эртәр юңгад эс келж медүлүвч? 4. Дәәсн кедүчн мектә болн күчтә болг, терүг баатр оньдинд күү цокна. **5.** Өвгн мендин хәрү өгчкәд келв: "Юунчн юмн өсәд, өргжәд йовхла, мел седклм байрлад бәәнә". **6.** Кәвүдәс зәрмнь әәмгин хургт ирсн уга.

> **Эс йилһгч орч нерн бурушагч чинртә келгч мөчлә ниицхләрн, бурушагч чинр зүүнә.**
>
> Ү л г ү р н ь: *Юунчн маднд керго. Кенчн хәрү өгхш.*

190-гч дамшлһн. Бурушагч чинртә сургч орч нерд олад темдглтн.

1. Төрскән харсгч Алдр дән төгсәд, **25** җил болсн өөнд нерәдж тәвгдсн бумб деер "Кенчн, юунчн мартгдх зөв уга" гисн чинртә үгмүд келгдв. 2. Кезә-кезәд чигн, кенд болв чигн, эврә цусн балһсан эдлүлш уга күмб! (С.-Б. Х.) 3. Күн кен болв чигн күчтә эңкр партин, бидн дурта гвардим бичә көндә, нерән ге! (С.-Б. Х.) 4. Кенәчн һарһсн буру йовдлыг тәвж өгч болшго.

46. ХӘРҮД ОРЧ НЕРН.

> ***Бийән*** **гидг орч нериг хәрүд орч нерн гиж нерәддмн. Эн орч нерн өггч киисквәс авн хүврнә.**
>
> **Зәңгд орсн цагтан эн немлт болна.**

Өггч	бийдән	Хамцулгч	бийтәһән
Гемнгч	бийән	Һаргч	бийәсн
Бүрдәгч	бийәрн	Залгч	бийүрн
Ниилүлгч	бийләрн		

191-гч дамшлһн. Хәрүд орч нерд олад, киисквринь йилһтн.

1. Асхн болх нәәрт герән ахулад, бийән белдцхәв. 2. Бийдән даалһсн кергиг әрүн төр гиҗ тоолад, терүг сәәнәр күцәхәр йовнав. (К. С.) 3. Меньшиков бийнь бийдән таасгдҗана. 4. Эмч кедү сән болв чигн, бийдән туслдго. (Ү.) 5. Савр бийдән дегтр магазинәс хулдҗ авв. 6. Күү муурулхасн урд, бийән сәәнәр хәлә. (Ү.) 7. Бийән һурв эргүлчкәд, кү кел. (Ү.)

47. БИЙ ОРЧ НЕРН.

Мини, чини, тана, мана, энүнә, эднә, терүнә, теднә, эврә **гисн үгмүдиг бий орч нерд гидмн.**

Төргч киискврт бәәх нүр болн заагч орч нерд бийлгч чинр зүүнә.

Ү л г ү р н ь:

Нүр	Нег то		Олн то	
1-гч	би	— мини	бидн	— мана
2-гч	чи	— чини	тадн	— тана
3-гч	эн, тер	— энүнә, терүнә үүнә, түүнә	эдн, тедн	— эднә, теднә

Эврә (эврәннь) **гидг бий орч нерн нүрго болдмн.**

Бий орч нерд киискврмүдәр хүврнә.

Бий орч нерн бәәлһнә нериг цәәлһәд, терүнә өмн тәвгдхләрн, киискврмүдәр хүврхш.

Ү л г ү р н ь: *Чини җирһлд зовлң бичә харһтха. Тана дун нанд йир таасгдна. Эн ишкчн эврә(ннь) дууһарн нанд амрл өгчәхмн уга.*

БИЙ ОРЧ НЕРНӘ КИИСКЛҺН.

Киисквр	1-гч нүр	2-гч нүр	3-гч нүр	Нүрго
Нерәдгч	—	—	—	—
Төргч	мини	чини	энүнә	эврә(ннь)
Өггч	минид	чинид	энүнәд	эврәд
Гемнгч	миниг	чиниг	энүнәг	эврәг
Бүрдәгч	миниһәр	чиниһәр	энүнәһәр	эврәһәр
Ниилүлгч	минилә	чинилә	энүнәлә	эврәлә
Хамцулгч	минитә	чинитә	энүнәтә	эврәтә
Һаргч	миниһәс	чиниһәс	энүнәһәс	эврәһәс
Залгч	миниһүр	чиниһүр	энүнәһүр	эврәһүр

192-гч дамшлһн. Бичтн. Бий орч нерд олад, нүүрәрнь болн тооһарнь йилһтн.

Чамас оңдан мини келсн үгд бүтн хәрү өгдг күн уга. Эврә ээҗин келсн — ацан биш. Энүнә нүкнь гүн биш, зуг утарн хойр дууна чиңгән болна. Мини седклин зовлң медх күн уга, һанцхн хәләсн күн — чич. (Б. Б.)

Мана көдлмшт нөкд болцхатн. Эврә әрүн седклиг кевтнь чамд келнәв. Эн чини унҗ ирсн худрһ, омрувчта мөричн би таньнав. Эднә седкләрнь авад хәләхлә, хальмгуд көдлмш ахуд дурта улс гиҗ келҗ болхмн. Мана сәәхн җирһл — мөңк Ленинә нилчл. (К. С.)

Эврәһән эңкрләд, күүнәг һазалад бәәҗ болшго. Терүнә көдлмшиг нанд негхл үзхлә, болх. Тана күргсн ачитн Төрскндән күргнәв. (С.-Б. Х.)

Мана, тана, эднә, теднә **гидг бий орч нердт** *-хн* **гидг суффикс немгдхлә, цуглулгч чинр зүүнә. Зәрмдән деернь олн тооһин** *-с* **гидг суффикс немгднә.**

Ү л г ү р н ь: *манахн — манахс, танахн — танахс, эднәхн — эднәхс, теднәхн — теднәхс.*

Зәңгд орсн цагтан эн орч нерд нерлгч, келгч, цәәлһлт болн немлт болҗ һарна.

Ү л г ү р н ь: *Манахн* (нерлгч) *көдлмшәсн хәрҗ ирсн бәәнә. Манахна* (цәәлһлт) *күн ирәд, хот ууһад йовв. Кесг күн манахнд* (немлт) *ирсн бәәнә. Тенд үзгдҗ бәәх хотн — манахн* (келгч).

МАНАХН, ТАНАХН, ТЕДНƏХН, ЭДНƏХН ГИДГ ОРЧ НЕРДИН КИИСКЛҺН.

Нерәдгч	манахн	танахн	теднəхн	эднəхн
Төргч	манахна	танахна	теднəхнə	эднəхнə
Өггч	манахнд	танахнд	теднəхнд	эднəхнд
Гемнгч	манахниг	танахниг	теднəхниг	эднəхниг
Бүрдəгч	манахнар	танахнар	теднəхнəр	эднəхнəр
Ниилүлгч	манахнла	танахнла	теднəхнлə	эднəхнлə
Хамцулгч	манахнта	танахнта	теднəхнтə	эднəхнтə
Һаргч	манахнас	танахнас	теднəхнəс	эднəхнəс
Залгч	манахнур	танахнур	теднəхнүр	эднəхнүр

193-гч дамшлһн. Эн зəңгсəс орч нерд олтн. Эдн зəңгд ямаран мөч болж̧ йовхинь йилһтн. Буулһж̧ бичтн.

1. Манахн көдлмштəн ирчксн бəəнə. 2. Манахна күн Москвад болсн хургт орлцж̧. 3. Əрəсəн литературин өдрмүд болхд, манахс кесг нертə бичəчнрлə харһцхав. 4. Теднəхн библиотекдəн хальмг бичəчнрин дегтр цуглулж̧. 5. Танахн эн һазрас ямаран дүңгə холд бəəнə? 6. Энүнə ахнь Москвад сурһуль сурч йовна. 7. Чини зург миниһəс сəəхн болж̧.

48. ОРЧ НЕРНƏС ТОГТСН ХҮВС.

Орч нернəс кесг хүвс тогтна. Иим хүвс ямаран болвчн келлһнə хүвслə ниицнə.

Келгч хүвсин тогтлһн.

Нүр орч нернəс тогтсн хүвс үүлдəгчлə болн нерн үгмүдлə ниицнə. Эдниг келгч хүвс гиж̧ нерəднə.

1. ***Би*** **гидг орч нернəс туслң болгч хүвнь** *-в.*

Ү л г ү р н ь: *ирлə-в, ирж̧-в, багш-в, эмч-в — би ирлə, би ирж̧, би багш, би эмч* гиснлə əдл.

2. ***Бидн*** **гидг орч нернəс туслң болгч хүвнь** *-видн.*

Ү л г ү р н ь: *ирлə-видн, ирж̧-видн, багш-видн, эмч-видн.*

3. ***Чи*** **гидг орч нернəс туслң болгч хүвнь** *-ч.*

Ү л г ү р н ь: *ирлə-ч, ирж̧-ч, багш-ч, эмч-ч.*

4. ***Тадн*** **гидг орч нернəс туслң тогтсн хүвнь** *-т.*

Ү л г ү р н ь: *ирлə-т, ирж̧-т, багш-т, эмч-т.*

Бийлгч хүвсин тогтлһн.

Бий орч нерд хасгдад, тавн хүв тогтна. Тиигҗ тогтсн хүвс бәәлһнә нердлә болн орч нердлә ниицнә.

1. ***Мини*** **гидг орч нернәс** ***-м*** **гидг туслң хүв тогтна.**

Ү л г ү р н ь: мини дегтр — *дегтрм,* мини костюм — *костюмм,* мини төр — *төрм.*

Кемрҗән бәәлһнә нерн ***-н*** **гидг хадврар төгсн болхла, тер хадвран геенә.**

Ү л г ү р н ь: мини темән — *темәм,* мини мөрн — *мөрм.*

2. ***Мадна*** **гидг орч нернәс** ***-мдн*** **гидг туслң хүв тогтна.**

Ү л г ү р н ь: мадна дегтр — *дегтрмдн,* мадна гер — *гермдн,* мадна эн — *энмдн.*

3. ***Чини*** **гидг орч нернәс** ***-чн*** **гидг туслң хүв тогтна.**

Ү л г ү р н ь: чини гер — *герчн,* чини тер — *терчн.*

4. ***Тана*** **гидг орч нернәс** ***-тн*** **гидг туслң хүв тогтна.**

Ү л г ү р н ь: тана гер — *гертн,* тана машин — *машинтн,* тана эк — *эктн,* тана тер — *тертн.*

5. ***Энүнә, терүнә, эднә, теднә*** **бий орч нердәс туслң болгч хүвнь** ***-нь.***

Ү л г ү р н ь: терүнә үкр — *үкрнь,* теднә дегтр — *дегтрнь,* энүнә зеерд — *зеерднь,* теднә тер — *тернь.*

6. ***Эврә*** **гидг нүрго бий орч нернәс** ***-ннь, -ан (-ән), -н, -рн*** **гидг хүвс тогтна.**

Ү л г ү р н ь: эврә гер — *герән,* эврә герәр — *герәрн.*

194-гч дамшлһн. Бичхләрн, бий орч нернә хүв олҗ авад, татасар таттн.

Бидн эврәннь Төрскндән кемҗән уга дуртавидн. Бидн Төрскнәнн һазр-уснд, ө-моддт, өндр уулмудт, ик уста һолмудт, балһсдт, колхозмудт, совхозмудт кемҗән уга дуртавидн.

Удсн уга хан нег зерлг яма хаһад авчкад: ”Би талдан һазр олад, аңһучлнав. Чи энүнд үлдәд, хот келч”, — гиҗ көвүндән хан закв.

”Терүнәс шудтан хәрәд күрч ирүвидн”, — гиҗ түшмлмүд хаанд хәрү өгцхәв. Хан мусг гиһәд инәчкәд: ”Тер геринтн өөр цан, тергн бәәлү?” — гиҗ сурв. Түшмлмүд нег-негән хәләчкәд: ”Алдр хан, тер күүкнә келсн үгин учриг яһҗ медвт? Эн хаһрха хар герин өөр хамхрха цан тергн хойр кевтнә”, — гиҗ келцхәв.

''Үвл, зун гиснтн — цан тергн хойр болҗана. Тадн, мини түшмлмүд болдг болв чигн, эн үгин учриг медсн уга бәәҗт. Эн таднта күүндсн күн альд бәәхинь нанд келҗ өгтн. Би эврән оч күүнднәв'',— гиҗ хан келв.

195-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, һол мөчмүдинь түүҗ бичтн.

Манахн өмәрән нур орад нүүхлә, би хулсн заагт орад, хулсар бүшкүр кеһәд, шин айс татхв. Чи маңһдурас авн Хулхач-та хамдан Чолутас чолу зөөҗ, хаша кехмч. Та эргәд одн бәәтн. (Э. К.)

Бидн өдр болһн радиоһар республикд күцәгдҗәх кергүдин туск зәңгс соңснавидн. Тадн цуһар эн школын шин герт бәәҗ, сурһуль дасхмт. Мана эцк балһс орад, һурв хонад ирв. Чи одак умшсн соньн дегтрән авч ир, терүгичн би умшхар бәәнәв. ''Кен мана үүд цокҗана, одад тәәлҗ өг'',— гиҗ экм нанд келв.

Делсгсн һәрдин дууг
Дахҗ би өргүв,
Ман хойрин дууг
Мел цугтан соңсв.

Һәрд бидн хойр
Һәәхҗ Кавказ кедүвидн,
Һатлу эңкр тосвр
Һазр болһнас үзгдв.

(Лееҗнә Ц.)

196-гч дамшлһн. Бий орч нердин хүвс олҗ авад, тедн яһҗ тогтсинь келәд, буулһҗ бичтн.

Би дошдг цан кеҗ авад, Ленинск уулмуд орув. Бидн Ленинск уулмуд деерәс Москваг сәәнәр үзнәвидн.

Өндр уул деер һасдт хадата улан дарцгуд делсч үзгднә. Эдн лыжәр йовсн цагт хаалһ зааҗ өгнә. Тер уулын ора деернь һартан улан дарцг заңһад оркхла, лыжтә улс дорагшлад, урлдад һарна. Тедн заагт мини эцкм бас бәәнә. Намаг уулас цанар дошсн цагт мини экм лыжәр күцҗ чаддг уга билә. Би ик болад өссн цагтан эркн биш өндр уулас дошдг, һәрәддг даснав.

Би хаалһар йовсн элҗгнин мөр үзләв... Тер учрар би тер элҗгнин барун көлнь доһлҗ гиҗ санлав.

Орч нернә морфологическ йилһлт.

1. Келлһнә хүв.
2. Эклц кев-янз (нерәдгч киисквртт, нег тоод).

3. Ямаран әңгд (нүр, заагч, сургч).
4. Нүр.
5. То.
6. Киискврт.
7. Киисклһн.

Үлгүрнь: *Кәдлмшәс эрт һархла, чамур ирнәв.* Чамур — орч нерн, чи — нүр орч нерн, 2-гч нүүрт, нег тоод, залгч киискврт, амр киисклһндән.

ДАВТЛҺН.

197-гч дамшлһн. Умштн. Зәңгсин нерлгч олад, ямаран келлһнә хүвәр келгдсинь йилһтн. Негдгч әңгин зәңгсиг мөчмүдәр цуцлтн, девтртән буулһҗ бичтн.

I. Селәнәс хол биш мана колхоз өвс хадҗала. Мини эцк бас өвснә хадлһнд йовла.

Би өрүн болһн теднүр оддг биләв. Хадчксн өвсн йир сәәхн үнртә болна. Би хадчксн өвсн деер көлврәд нааддг биләв. Намаг мана Хаср гидг ноха дахдг билә.

II. Эн харшмг бәргдсн өвстә царңгиг үр Емельянов хулдҗ авв. Тер харшмгас зөвәр тедүкн, хойр шавдр харһан сүүдрт, деерк ацмудынь көрәдәд авчксн хойр модна йозурмуд зергләд бәәнә. Негнь — өндр, негнь — маштг. Ленин маштг деернь сууһад, өндр деернь цаасан делгчкәд бичдг бәәҗ. Терүгән ”эн мини көк кабинет” гиҗ хөкрлҗ келдг бәәсмн. Эн ”көк кабинетдән” кинәд, номан бичсн цагтан кедү бөкүн, батхн хазв чигн оньһдго бәәҗ. Терүнәснь зөвәр тедүкн көк ноһан бүркәд урһсн моһлцг бор чолун бәәҗ. Тер чолун деер Ленин сууҗ амрдг билә. (Эрнҗәнә К.)

198-гч дамшлһн. Бичәд, удан эгшгтә үгмүд татасар темдглтн. Терүнә зокал келтн. Шуд келлһнә түдлһнә темдгүд цәәлһтн.

Тедн гертән хәрҗ ирцхәв. ”Не, ода һазр меднәв, зулх кергтә”,— гиҗ Жилин ухалҗана. Минь эн сө эн зулхар седлә. Тиигхднь сө харңһу болдг билә. Асхлад маңһдмуд хәрү күрч

ирцхәв. Урднь болхла, ардасн мал туулһад, байрта ирцхәдг билә. Эн саамдан мал көөҗ авч ирсн уга, зуг алгдсн эврәннь шар маңһдын ахиг эмәл деер дүүҗлсн авч ирцхәв.

***

”Би холд одшгов, зуг тер уул деер һарнав: тана әмт эмнх ноһа олҗ авх кергтә, хамдан йовий? Би цевтәһән зулҗ чадш угалм. Би чамд маңһдур саадг сумтаһинь кеҗ өгнәв”,— гиҗ келҗәнәв. (Л. Толстой)

199-гч дамшлһн. Текст умшад, күүндвр кетн. Эврә болн бий киисклһнд бәәх үгмүд олад, ямаран мөч болҗ йовхинь йилһәд, буулһҗ бичтн.

Бийнь цанын хаҗуд йовад йовв. Худлахар үксн болад кевтсн арат цанын йоралд нүк һарһчкад, заһсиг экләд унһав...

Цуг хаалһ деер унһачкад, заһсдан эврәннь нүкнд зөөҗ орулчкад, арат нүкнәнь амн деер заһсан идәд кевтнә...

— Эгч, эгч, менд! Чи ю идҗәнәч?

— Заһс.

— Нег заһс болв чигн нанд өгхнч?!

— Эврән бәрҗ авад идх кергтә!

— Би заһс бәрҗ чадш угав.

— Би эврән бәрүвшв. Чи юңгад эс чадҗахмч?..

— Чини дууһичн соңсад, заһсд чини сүүлд ирәд наалдад бәәх.

200-гч дамшлһн. Бичәд, бәәлһнә нердин киисклһ болн киисквр йилһтн. Шуд келлһнә түдлһнә темдгүд цәәлһтн.

Би хәлән, ик бичкн хойр чон гүүҗ йовхинь үзүв. Мана дууг соңсчкад, кесг мөртә манахн һарад ирв. Бидн чон тал зааһад, теднд үзүлҗ, нөкд болувидн. Мини ахм бас арднь орад һарв. Зәрмнь нанд үзгдсн уга, үзгдсн болхла, мини мөрм күцх билә гилдәд бәәв. Альдйовсинь цуһар үзлә. Зуг ода арднь ирҗ көөрч бәәнә. ”Чини мөрн альднь чон күцх билә”,— гиҗ нег-негән наад бәрв. ”Ямаранчн мөрн мана мөрнәс һарш уга,— гиҗ бригадир Санҗ келв.— Хама тиим бәәнә? Кедү чигн мөрд авч ирвчн, мана колхозин кеерәс һарх уга”. (Боркан С.)

201-гч дамшлһн. Бичәд, орч нерд олад, ямаран мөч болж йовхинь йилһәд, ирлцңгү татасар темдглтн.

1. "Танахна күн көөрмтхә болҗ алдна",— гиһәд Санж Манжд келв. 2. Тиим юмн альд бәәх билә? 3. Чини дүүчн сурһуль сурчану? Тиим ик көвүн сурһуль юңгад эс сурчахм? 4. Тер селәнә колхоз нүүрлгчд йовна. 5. Тадна кесн көдлмш тохнята болна. 6. Тер көвүн Сарпульд сурхар йовжана. 7. Талдан күүнд тиим үг бичә кел. 8. Эдү наста күн көгшнә тоод ордв? 9. Кенчн күн келв чигн иткҗ болш уга билә! 10. Эн күн хамачн йовад йовна. 11. Цугтан менд йовҗ ирвт? 12. Манахна делегатнр ирчксн бәәнә.

202-гч дамшлһн. Өггдҗәх тоолгч нерд олзлад, зәңгс тогтаһад бичтн. Тоолгч нердин суффикс темдглтн.

Миңһн йисн зун дөчн тавдгч җил, дөчн тавта, арвулн, хөрхн, дөрвнә кесн нег хүвнь, һурвн зун далн тавн җил.

203-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг буулһж бичәд, удан эгшгтә болн алңтрулгч хадврта үгмүд олад, татасар темдгләд, зокалмудынь келтн.

1. Мана балһс харссн көвүд мөңкинд энд бүүрлсн бәәнә. 2. Үгдән бидн күрхвидн. 3. Теегин хальмг, чамд тууҗан бичҗ нерәднәв. 4. Дорас өсчәх бидн дегц сурһульта болхвидн. 5. Чичрсн чивһснә айсар чамаг тууҗд орулх. 6. Теегтм дуулсн дун теңгс, дала һатлна. 7. Күлг мини, күгдлич, көлән эндүрлго сайглыч. 8. Тадн маниг дахтн. 9. Хальмгм, мини Хальмгм, хәәкрәд чамд келҗәнәв! (Э. К.)

204-гч дамшлһн. Нәәрүлҗ бичтн.

ГЕРЛТӘ ЧАС.

Нег дәкҗ Чапаев цергә әңгәс оңдан нег әңгүр мөрәр йовж йовла. Энүнтә зерглҗ командирмүднь болн ординарцнрнь йовцхала. Эднтә нег улан цергч харһв. Эн доһлад йовна. Чапаев энүнлә зерглҗ ирн, мөрән тогтнулв. Цергч бас зогсв.

— Альдаран йовҗ йовнач?— гиҗ Чапаев сурв.

— Хәрү цергә әңгүрн йовҗ йовнав,— гиҗ улан цергч Чапаевүр хәләһәд, хәрү өгв. Чапаев алң болв.

— Толһаһан яһад боосмч?

— Шавтав,— гиҗ цергч хәрү өгв.

Энүнә чирәнь маңсхр бәәдлтә. Чапаевиг эс таньсндан эн келх эс келх хойрин заагур хәрү өгв.

— Кемр шавта болхла, юңгад эс эмнүлнәч,— гиҗ Чапаев дәкн сурв,— эмнүлх кергтә.

— Эмнүлх цол уга, үр. Дәәлдх кергтә,— гиҗ тернь хәрү өгв. Чапаев һартан зүүлһәтә бәәсн герлтә часан тәәлв.

— Ав, үр, зү энүг. Чапаевиг санҗ йов,— гиҗ улан цергчд часан эн өгв. Кентә күүндҗ бәәхән цергч ода ирҗ медв.

— Үр Чапаев, тавт?

Экн авгтан цергч часинь авшгоһар седв, болв Чапаев эврән бийнь энүнә һартнь зүүҗ өгв.

— Улан Цергт иим цергчнр бәәснәс көлтә цаһачудыг бидн диилҗ йовнавидн,— гиҗ Чапаев келв.

205-гч дамшлһн. Диктант.

Аав зееһән хойр сүүһәснь авад, эмәлин хойр бүүрг хоорнд суулһв. Мөрн дор ормасн хатрад һарв. Бовлдан агчмин зуур хойр зәмән хүмәд, өмәрән хавтаһад одв. Эн көвүн ажрһ унчксн нисх дурнь күрәд йовна. Зөрц селәнә ик уульнц дундаһар довтлв. Энд-тендән хәләнә. Җигтә юмн, таньдг үүрмүдәснь негчн күн үзгдхш.

Уульнц дунд йовсн такас хойр талагшан тарлдв. Нохас һарч ирв. Эдн Бовлдана мөрнә ардас гүүлдв.

Селәнә захд күрчкәд, Бовлдан мөрән эргүләд, дарук уульнцар орад ирв. Зөвәр тедүкнд меечг цокад нааджасн көвүд үзгдв. ”Хаалһ һарһ!”— гиҗ Бовлдан холас хәәкрв. (Балакан А.)

7 КЛАСС

ДАВТЛҺН.

206-гч дамшлһн. Бичтн. Бәәлһнә нерд олад, киисклһинь болн киисквpмүдинь йилһтн. Эврә бәәлһнә нерд олтн, сурврмуд тәвтн.

Удл уга цуһар шуугад, герт орад геедрв. Кесг сурһулин багшнр шин ирсн көвүд-күүкдиг сурһульд орулҗ авч таньлдв. Дубянская келв:

— Мана эцк Ленин угатя эмтнә өнчн күүкдт школ һарһҗ, сурһуль дастха гиҗ, йос һарһсн бәәнә. Тадн цуһар эн герт бәәҗ, сурһуль дасхмт,— гиҗ келәд, өөрән бәәсн Санҗин толһаг өкәрлҗ илв.

Күүнә таалвр үзәд уга Санҗд Елена Фёдоровнан илсн һар эврә эңкр экин һар болҗ медгдв.

Өнчн көвүд-күүкдин гер эднә эк-эцкинь сольҗ, җирһл үзүлв. (Боркан С.)

207-гч дамшлһн. Дассн келлһнә хүвс олад темдглтн (б. н., ч. н., т. н., о. н.).

Военкоматын өгсн хәрүд Санҗ эс хансн бәәдлтәһәр үүд секәд һархар седчкәд, хәрү эргәд: ”Танас сурҗанав, арһта болхла, намаг йовулҗ үзтн”,— гичкәд, һаза бәәсн үүрмүдинь өөр ирҗ зогсв.

Удл уга Санҗин сансн санан күцв: эврәнь таньдг кесг баһчудла хамдан Сталинградт танков училищд дасв.

Немшин фашистнрин церг Советск Әәрмәс цокгдад, икәр һарута болсн бийнь Сталинградыг эзлҗ авхар бәәсн чидләрн дәврлһ кев.

Санҗд хортнла чирәһәрн харһх цаг өөрдв... Эн полкд Санҗ церглҗәлә. Полкин командир полковник Чёрный теегт сәрвкәд делсч бәәсн полкин улан тугиг үмсчкәд, танкистнр тал хәләһәд: ”Сталинградыг харсх ик хөв ирв. Һалзурсн хортыг хогинь таслҗ, уга кех кергтә”. (Боркан С.)

208-гч дамшлһн. Бичәд, зәңгсин һол мөчмүд болн цәәлһлт олтн. Ямаран келлһнә хүвәр келгдсинь йилһж, ирлцңгү татасар темдглтн. Харар барлата үгмүдт амн үгәр антонимс олтн.

1. Санж **үвлин** ик киитнд, зуна догшн халунд, шатсн **хар** чирәтә, һәрд шовуна хәләцтә, **һо** нурһта, **өргн** ээмтә, арвн хойр наснасн зөвәр **ах** бәәдлтә **эңцн** хар көвүн. 2. Улан иштә нәәмәр гүрсн ташмгиг хуһслж атхв. (Б. С.) 3. Тавн төө сахлта, нег төө өвгн эмгтәһән хоюрн бәәж. (Т.) 4. Тавн ямата, һанцхн улагч үкртә, өвсн гертә бәәж. (Т.) 5. Дорж Санжла Москва орад йовж одж. 6. Угатя эмгн өвгн хойр улагч үкр, тавн ямаһан саав уудг бәәж. 7. Нүүдлә нигт буурл үстә, хурняста өргн маңната, уутьхн хар нүдтә, дундын урһцта шар эмгн. (Б. С.) 8. Архайг цасн деерәс арһулхнар һаңхж унна. 9. Өдртән цасн орв, өндр көрмүд босв. (К. Д.) 10. Селәнүр йовж йовх цагла машинә шамин герлд мөртә күн йилһрж үзгдв.

209-гч дамшлһн. Бичәд, цәәлһлт болж йовх орч нердиг цәәлһүлжәх үгмүдтәһинь темдглтн. Харар барлата үгмүдиг тогтацарнь цуцлтн.

1. Аюш иим цагт аһар киилж йовхдан дурта. 2. Тана хотнур би дәврүв. 3. Түүнә хөөн юн болсн болхв? 4. Эн цаас умшчкад, Аюш цань угаһар байрлв. 5. Терүг тана кесгтн сән меджәхш! 6. Тер көвүнә нернь кен билә? 7. Мини чамд келхәр ирсн үгм тер. 8. Иим олн зүсн **тоолвр** энүнә седкл зоваж йовна. 9. Чамд тиим нер өмтн өглә. 10. Ода бидн, **хальмгуд,** эврәннь хаалһан бас олх зөвтәвидн. 11. Тиим тоолврта Аюш эврәннь герән темцәд һарв. 12. ''Терүнә дольган мана теегүр ирж йовна'',— гиж Аюш **өргмжтәһәр** келв. (Б. А.)

210-гч дамшлһн. Умштн, утхинь келтн. Цуцлгддго келц үгмүд болн йирин харһдг үгмүд олж буулһж бичтн.

I

Намр болад бәәв. Санжин үүрмүд Элст, Әәдрх, Шарту орлдад, сурһульд һарад йовад бәәцхәв. Санжин эрлһнд хәрү уга. Ташр энүн деернь немр болад, зүркнь бульглж цокна. Элгн-садн бас ээрнә. Тегәд Санж гертән үлдв.

Асхн бүрүл дахад, темәнд юм теңнсн Түмд хәрж ирнә. Нигт

зогдрта иңгниг кевтүлҗ оркад, Түмд ацаһинь герт орулв. Чансн цә болад, Түмд һулмтын деед бийд зәмлҗ суућад, халун цә сорҗ сууна.

II

Санҗ дегтриг авад, меддг күүнәһәр хәләмш болҗаһад, авч одад, дер доран дүрчкәд һарв. Хойр нүднь Санҗинәр болҗ өгл уга школын гермүд тал хәләҗ одад бәәнә. Эн кевәрн Санҗ школ орв.

Ик школын барун бийдк халцха деер сурһульчнр шаһа нааджацхана. Ик хар көвүн хәәкрҗәһәд хаһад, шаһа үлдәл уга шүүһәд авад бәәнә. Көвүд дәкҗ өрлдәд, сахарн һарлдцхав. Сүүләс һарсн ик хар нег сахарн һал деер тәвәд, нег сахарн ахлҗ һарв. Ах һарсн күн хах зөвтә болад, ик хар чүүкл сахан авв. Сахиг әрҗ-әрҗ бәәһәд, өмәрән хойр ишкн, зүн нүдән дарн хаһад оркен хошадлад оркв.

— Көвүн, орман ишкхнч!— гиҗ келәд, Санҗ ик хард өөрдв.

— Орһадг кезә орман ишкдг биләә!— гиҗ келәд, бичкн хар көвүн саналдв. (Нармин М.)

211-гч дамшлһн. Бичәд, алңтрулгч хадврта үгмүд олад, татасар темдглтн. Шишлң бәәлһнә нерд олтн, сурврмуд тәвтн, киискврин чилгчс йилһҗ келтн. Текстәс тежг үгмүд олад келтн.

Тер дәәллдәнд Санҗ әврәнь кесг әңкр үүрмүдәсн хаһцв. Теднә цогц деер танкистнр махлаһан авад, тагчг зогсчаһад, аңдһаран өгцхәв: "Тана өшәг авхвидн",— гиҗ келцхәв.

Советск Әәрмин дәврҗ цоклһн өдр ирвәс икдв. Дәәнә һол гүдүлә Санҗ алдр Коммунистическ партин зергләнд орв. Санҗин үүрмүд улм-улмар өсв. Мана церг хортна чидлиг хольвлҗ цокад, Төрскнә даалһвриг күцәв.

Сталинград сулдв. Түүнә хөөн хойр көлтә аңгиг нүкн талнь көөҗ йовх саамд, хортна сумн Санҗиг күндәр шавтав. Босдг арһнь тасрад, киитн һазр теврәд, кииһән әрә авад кевтв. Зузан киилгинь зүн хорт бәәсн партийн билетән арһул авад хәләхлә, дундаһурнь сумн орад һарч. Түүнә дотрнь Санҗин шаварсн цусн бәәнә. Энүг зүркндән шахв. (Баркан С.)

212-гч дамшлһн. Умштн. Иҗл һолыг харлһна тускар ю медвт, келтн. Тоолгч нерд олтн. Эдн ямаран тоолгч нерд? Талын келнәс орсн үгмүд олтн. Нег мөчмүдтә зәңгс буулһҗ бичтн.

Ижл — моһлцг һазрин хамгин ик һолмудын негнь. Терүнә утнь — 3690 километр. Ижлин эргндк һазрмудт 24 сай күн бәәнә. Энд нефть эд-бод кедг, маши тосхдг болн нань чигн промышленность делгрсмн. Промышленн шагмудас, хог-богас Ижлин усиг цеврллһнә өргн үүлдвр күцәгднә. Һолын эргндк областьмудын болн республикүдин элчнр, номтнр, специалистнр энүнә ханьд орлцна. Усиг харлһна тосхлтс келһнә төрмүд Комитетин сүүрт хәләгднә. Һолын эргндк йиртмҗин зөөриг харлһна, чикәр олзллһна төрмүд хаһлгдна. (Газетәс)

213-гч дамшлһн. Бичәд, тоолгч нерд олад йилһтн. Талын келнәс орсн үгмүд болн эврә нерд олтн. Удан эгшгүдтә үгмүд темдглтн.

1983 җилин апрелин 30-д нертә чешск бичәч, интернационалист, урднь Улан Цергин политкомиссар йовсн Ярослав Гашек һарсна 100 җилин өөн болв. Гражданск дәәнә җилмүдт Ижләс авн Ангара күртл дәәнә хаалһар эн йовла. Я. Гашекин биографьд башкирск һазрт бәәҗ үүлдснә туск халх бас бәәнә. 1919 җил 5-гч әәрмин политотделин заквраР Уфад Улан Цергин газет экләд һархд, Гашекиг дәәнә типографин начальник тәвсмн. Эн газетд Ярослав кесг статьяс, фельетонмуд барлв. (''Хальмг үнн'' газетәс)

214-гч дамшлһн. Умштн. Утхинь келтн. Нег бүл үгмүд олад, тогтацарнь цуцлтн.

Спортын ''Измайлово'' Бәәшң Московск Олимпиад-80 секгдхин өмн өргнд тосхгдла. Ода спортсменмүдин олимпийск туурмҗин музей тер Бәәшңд бүрдәгдв. 1982 җил мана олимпийцнрт өөнин җил билә. Мана спортсменмүд Олимпийск Нааднд эклҗ орлцсна 30 җилин өөн темдглв. Олимпийск җисәнә ветеранмуд өгсн алтн медальмуд, дипломс, олн зүсн спортивн белгүд, мөрәс, зургуд музейин түрүн экспонатс болв. Орн-нутгин олн зүсн балһсдас спортд дурта әмтн олн экспонатс музейүр илгәв. Һазадын орн-нутгудас баһ биш экспонатс ирв. (''Хальмг үнн'' газетәс)

хүвсхв	өмскв	суняв

215-гч дамшлһн. Умштн. Тодлҗ авад, ахрар утхинь бичтн.

Эңдән өргн тег. Өндр зо деегүр үкр мал идшлнә. Малын өөр йовсн күн нар гердв. Намрин нарн шүрүтә кевәр бәәһә, күчтә кевәр цонана. Теңгрт үүлн уга, делгүр көк цеңкр аһар.

Үкрч һазр хәләнә. Зер-бор бетк энд-тенд савилднә. Цаһан өвсн номһн сальк дахҗ геклднә. Зултрһн өвсн улан шиирән бардмнна: бор бүчрән өргн дуудна. Чөдрһн өвсн һанцарн шована. Хая-хая гүрвлг гүүснь үзгднә. Теегин зурмн ичәндән орҗ.

Эн бәәдл харвад, үкрч малан худгур кецәлһнә. Үкрчин нерн — Нарн. Сал һолын шиирд, Шорвин Кецин һууд бәәдг "Тег" гидг совхозин ах үкрчнь болҗ, Нарн көдлнә.

Эндр Нарна хош деер ик хург болхмн. Бүкл Хальмг Таңһчас үкрчнр ирҗ йовна. Эдн үкр яһҗ хәләдгинь Нарнас дасхар йовх улс. (Нармин М.)

ҮҮЛДӘГЧ.

Юмна бәәдл эс гиҗ үүлдвр темдглҗәх болн я һ в?, я һ л а?, я һ н а?, я һ җ а н а? гидг сурврмудт хәрү өгчәх үгмүдиг үүлдәгч гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *сурһульч (яһв?) ирв, сурһульч (яһла?) ирлә, сурһульч (яһҗ?) ирҗ, сурһульч (яһна?) ирнә, сурһульч (яһҗана?) ирҗәнә, сурһульч (яах?) ирх.*

Үүлдәгч цагар хүврнә.

Ү л г ү р н ь: *бичҗәнә, бичнә* (өдгә цаг), *бичв, бичлә, бичҗ* (өңгрсн цаг), *бичх* (ирх цаг).

216-гч дамшлһн. Умшад, сурврмуд тәвәд, үүлдәгчс олтн.

1. Келн болһна баһчуднь күцл негтә иньглнә, ээҗ болсн Төрскән эрдмин күчәр батлна. 2. Баһ көгшн уга байрин сүүрт ниргҗәнә. 3. Теңгрин битхрсн оддаснь темдгтә негнь гилвкнә. 4. Манцин цаһан ташунь манурад җиирәд дүңгәнә. 5. Ик Буурл нутгнь илдҗ-икдҗ битхрнә. 6. Дуунаннь айстаһинь теегтән нерәднәв, ухананнь гүүнинь теегтән тәәлнәв. (Т. А.)

* * *

Колхозин хөөч Боова
Кеерәс хәрҗ ирв.
Тергн деерәс аца
Теврәд, һазрт тәвв.

Хуучн девлән секхләнь,
Хойр хурһн үзгдв.
Нилх, нәрхн көләрн
Нәәхлҗ, негнь босв.
Орчлңла таньлдҗ төгәлңдән
Ормаҗ алңтрад хәләв.
Һурвдгч класст ордг
Гүҗрмг пионер Санҗ,
Гериннь терзәр хәләҗәһәд,
Генткн шиллә наалдв.

(Көглтин Д.)

49. ОРГЧ БОЛН ЭС ОРГЧ ҮҮЛДӘГЧС.

Цуг үүлдәгчс оргч болн эс оргч гиҗ хувагдна. Кемр үүлдәгчин үүлдвр гемнгч киисквртбәәх юмнур залгдхла, тиим үүлдәгчиг оргч гиҗ нерәддмн.

Үлгүрнь: *(ю?) үкр саажана, (ю?) мод көрәдҗәнә, (кенән?) эцкән күндлнә.*

Кемр үүлдәгчин үүлдвр цуг наадк киисквrмүдт бәәх юмнур залгдхла, тиим үүлдәгчиг эс оргч гиҗ нерәддмн.

Үлгүрнь: *(юунд?) клубт нәәрлҗәнә, (юунур?) һолур ирв, (кенлә?) чамла биилнә.*

217-гч дамшлһн. Бичхләрн, оргч үүлдәгчсиг болн эс оргч үүлдәгчсиг темдглтн.

1. Элстд дала гермүд бәргдв. 2. Сурһульч дегтр умшчана. 3. Бичкдүд лагерьт очана. 4. Урчнр мод чавчад, гер бәрцхәв. 5. Кеер догшн шуурһн шуурчана. 6. Догшн халунас өвсн шарлв. 7. Бичкн көвүн үрглҗәнә. 8. Ахлач машиһәр аашна. 9. Керм Иҗл һолар йовҗ йовна. 10. Баһчуд ду дуулҗана.

11. Сурһульчнр совхозд дөң болҗана. 12. Садт бичкн күүкд наачана. 13. Элстд кесг модн, чолун гермүд бәргдв.

Я н з н ь: **умшчана (о. ү.), очана (э. о. ү.)**

218-гч дамшлһн. Бичхләрн, оргч үүлдәгчиг гемнгч киискврт бәәх бәәлһнә нертәһинь татасар темдглтн.

1. Нарн дорагшан орҗах цаг билә. 2. Бархлзсн үүлд нүүлднә. 3. Тиим өдриг чачрта өдр гиҗ нерәднә. 4. Хөөг хөөч идүлҗ йовна. 5. Баһчуд көдлмш гүҗрҗ кеҗәнә. 6. Сурһульчнр туһл хәрүлҗәнә. 7. Зәрмснь эрднь-иш хураҗана. 8. Тедн буудя бас цеврлнә. 9. Хөөч чоныг көөв. 10. Нохас хөөчд сән нөкд болна. 11. Хальмг келәр шин дегтр һарв. 12. Шин гермүд тосхҗана. 13. Шин школмуд бас бәргдҗәнә. 14. Шофёр машиһәр гүүлгҗ йовна. 15. Мана багш маши йовулна. 16. Сурһульчнр маши йовулдг бас дасчана. 17. Комбайнер тәрә хадна.

219-гч дамшлһн. Умшхларн, сурврин орчд ирлцх бәәлһнә нер тәвтн. Оргч үүлдәгчиг темдглтн (о. ү.).

1. Күүкд өрүн эрт (юунур?) ... одв. 2. Тедн (ю?) ... авцхав. 3. Тедн (ю?) ... цуглулцхав. 4. Күүкд (ю?) ... үзцхәв. 5. Туула (юунур?) ... гүүҗ орв. 6. Күүкд ө-шуһу (юунд?) ... төөрв. 7. (Кенлә?) ... урһа мод харулч харһв. 8. Урһа мод харулч теднд (ю?) ... зааҗ өгв. 9. Тедн (юунур?) ... хәрцхәв. 10. Муурсн күүкд асхн ора ирцхәв.

220-гч дамшлһн. Түрүләд оргч үүлдәгчстә зәңгсиг бичәд авчктн, даруньэс оргч үүлдәгчстә зәңгс.

1. Шофёр машиһән зогсав. 2. Орсн хур хаалһиг бальчг кечкв. 3. Соньн өргмҗтә герл солһар чееҗ дүүргнә. 4. Тракторист һазр хаһлҗана. 5. Ахлач тооцаһан өгчәнә. 6. Тооч мөңг тоолҗана. 7. Бухгалтер җалв өгчәнә. 8. Директор доклад кеҗәнә. 9. Үвлә аһар чивһсдәр җиңннә. (Н. В.) 10. Аашх шин җирһлән алдр диилврәр тосий. (Ш. В.) 11. Мануртсн өргн тег өңгән сольв. 12. Каңкнсн көк теегт киитрсн чачрнь буув. (Э. К.) 13. Нарна алтрсн толян наласн теегәр торна.

50. ҮҮЛДӘГЧИН ЯНЗС.

Өдгә цагин хальмг келнә үүлдәгч тавн янзар хувагдна: уңг, күчлгч, хамт, ниит болн засгч.

Янз	Суффиксмүд	Үлгүрнь
Уңг янз	—	Чон туула **бәрв.**
Засгч янз	-гд-	Туула чонд **бәргдв.**
Күчлгч янз	-ул-—үл-	Ээҗ Цаһанд ааһ **бәрүлв.**
	-а-—ә-	Бадм маши **зогсав.**
	-лһ-	Эк көвүндән көдлмш **даалһв.**
	-г-—һ-	Ээҗ ачан школд **күргв.**
	-х-—к-	Багш сурһульчнрт шин ду **дасхв.**
Хамт янз	-лц-	Санл Дорҗд мөр **бәрлцв.**
Ниит янз	-лд-	Церн Санҗ хойр таш **бәрлдв.**

Уңг янз.

Цуг үүлдәгчин сүүрнь болҗ уңг янз бәәдмн. Уңг янзиг тогтадг йилһгч туслң суффикс уга.

Ү л г ү р н ь: ***суһна, һарв, келх, умшла, зогс, бич.***

Уңг янзин сүүрәс цуг наадк янзсин сүүрмүд туслң суффиксмүдәр дамҗҗ бүрднә.

Ү л г ү р н ь: ***суулһна, һарһв, келүлх, умшулна, зогса, бичүл.***

Үүлдәгч уңг янзд бәәхлә, зәңгин нерлгч бийнь үүлдвр кенә.

Ү л г ү р н ь: ***Булһн*** хувц өлгдг фабрикд ***көдлнә. Сурһульч*** айслулҗ шүлг ***умшв.***

221-гч дамшлһн. Эн текст умшад, уңг янзд бәәх үүлдәгчсиг олҗ бичтн. Текстин утхинь келҗ өгтн.

ХОЙР ҮР.

Ө-шуһу модн дотраһур хойр үр йовҗ. Генткн теднә өмнәснь аю гүүһәд һарч ирв. Эднә негнь зулад, модн деер давшад бултв, наадкнь болхла, хааһ деер үлдҗәнә. Эн нань арһ уга болад, элк түргүр киисв. Әм-шир уга болсн болад кевтв.

Аю өөрдәд, энүг үнрчлхләнь, эн кииһән авдган уурв.

Аю чирәһинь үнрчлчкәд, үксн гиһәд йовҗ одна.

Аю йовҗ одхла, наадкнь модн деерәс бууҗ ирәд, инәһәд келҗәнә: ”Аю чамд чикндчнь шимлдәд ю келв?”

”Әәмшг учрсн кемд, үүрән хайчкад зулсн әмтн — му улс”,— гиҗ келв. (Л. Толстой)

* * *

Мөрн сарин асхн
Мелмәҗ амулң үсәрнә,
Манууртсн теегин салькн
Маңна илҗ өкәрлнә.

Бадм цецгүдин альхнд
Бусргтҗ чиг мөңгтрнә,
Байн җирһлин айст
Байсч, төвкнүн чичрлднә.

(Эрнҗәнә К.)

Засгч янз.

Засгч янзин үүлдәгч нег юмн оңдан юмна кеҗәх үүлдврлә харһҗахинь медүлнә. Засгч янз *-гд-* гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә.

Үлгүрнь: *Хөөч ахлачд таасгдв. Һазр цасар бүркгдв.*

222-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг бичхләрн, засгч үүлдәгчс олтн.

1. Көгшдт дөң өггдв. 2. Элстд олн школмуд тосхгдв. 3. Чон муурад, аңһучд бәргдв. 4. Өшәтн Советск Цергт 1945 җил диилгдв. 5. Сурһульч номан эс дасснь медгдв. 6. Хөөчд кеер шар арат үзгдв. 7. Колхозникүдт соньн зәңг соңсгдв. 8. Теңгр ик хар үүләр бүркгдв. 9. Меҗә эвдәчнр харулчнрт бәргдв. 10. Үвлд һазр цаһан цасар даргдна, хаврт көк өвсәр дүүрнә. 11. Сурһульчнр хавр болад, сулдхврт тәвгдв. 12. Булһн сөөһин номһн салькнд таалгдад унтв.

Күчлгч янз.

Нег юмн (предмет) талдан юмар (предметәр) дамҗҗ, үүлдәгчин үүлдвриг күчәр келһҗәхинь күчлгч янз медүлнә. Эн янз туслң тавн суффиксмүдәр тогтна: *-ул- (-үл-), -а- (-ә-), -лһ-, -г- (-һ-), -х- (-к-).*

Үлгүрнь: *Багш сурһульчар дегтр умшулв. Бадм кеер маши зогсав. Эцкнь көвүһән цергт мордулв. Санл, дүүһән школд күрг.*

223-гч дамшлһн. Бичәд, күчлгч янзта үүлдәгчс олад, татасар таттн.

1. Эцкнь көвүһән цергт мордулв. 2. Күүкәр цецгүдт ус келгүлв. 3. Элвг Артекәс үүрмүдтән белг өгүлв. 4. Кермн бичкн дүүһән саатулҗ унтулв. 5. Багш сурһульчнрар бамб цецг зурулв. 6. Мана классин күүкд, көвүдәр шовудт гер келгүлв. 7. Биологин багш мод тәрх нүк көвүдәр малтулв, күүкдәр хар шавр клумбд зөөлһҗ асхулв. 8. Көгҗмин кичәлд маднд шин ду дасхулв.

224-гч дамшлһн. Умшад, күчлгч янзта үүлдәгчсин суффиксмүд олад темдглтн.

1. Клубт артистнриг ол дәкҗ дуулулв. 2. Сурһульчнриг колхозд көдлүлв. 3. Эн көвүг өдр болһн умшулҗана. 4. Умшсан сәәнәр багшт келҗә. 5. Чи нанд сәәнәр нөкд болҗа. 6. Экнь хойр көвүһән школур йовулв. 7. Кеҗәх хотан шулун болһтн. 8. Нимгр, үкрмүд кевтүрәснь босх. 9. Баатр, хурһд экәснь салһ. 10. Алдр, кесн самолётан ниск. 11. Малын идг өвдгцә шавшг, тәрән, темсн элвгәр урһг. 12. Малчнрин седкл тиниҗ талваг, тәрәчнрин нәәлмҗ таалмҗар асг. (Б. Е.)

Хамт янз.

Хамт янзин үүлдәгч хойр болн хойрас үлү күн хамдан үүлдвр күцәхәр зүткҗ бәәхиг медүлнә. Эн янз *-лц-* гидг суффиксәр бүрднә.

Ү л г ү р н ь: ***Бадм нанд мөр бәрлцв. Сурһульчнр колхозникүдтә хө кирһлцв.***

225-гч дамшлһн. Умшад, хамт үүлдәгчс олтн.

1. Дорҗ Санҗд мал усллцв. 2. Тиигҗ эдн хоорндан нөкд боллцна. 3. Би сурһульчнрта хамдан школын нааднд орлцув. 4. Колхозникүдтә хамдан өвс оваллцв. 5. Зе күүкнь нaһц ээҗтәһән хальмг махла уйлцв. 6. Аавнь ачтаһан маля гүрлцв.

Ниит янз.

Ниит янзин үүлдəгч хойр, хойрас үлү күн бий-бийүрн зөрлцҗ үүлдвр күцəҗəхиг медүлнə. Ниит янзин үүлдəгч *-лд-* **гидг суффиксəр дамҗҗ бүрднə.**

Ү л г ү р н ь: *Баазр Церн хой таш бəрлдв. Тедн һарһарасн авлдв.*

226-гч дамшлһн. Умшад, ниит янзта үүлдəгчсинь олад, теднə суффиксмүдиг темдглтн.

1. Школд нəр болснд сурһульчнр дуулллдв. 2. Хүрг болснд школын тускар күр келдв. 3. Сүл җилə зуран тускар бас кесг күр келдв. 4. Май сарин сəн өдрлə бөк ноолдснд, Хоңһр Санл хойр бөк бəрлдв. 5. Мана салдсмуд Алдр Төрскəн харсгч дəəнд зөргтəһəр орлцв. 6. Өштнə церглə мана церг йир күчтəһəр дəəлдв. 7. Эрдм-сурһулин тускар əмтн оньган өгч, соңсч күүндлдв.

227-гч дамшлһн. Эн зəңгс бичəд, үүлдəгчиг янзарнь йилһтн. Амн үгəр теднəн цəəлһҗ өгтн. Ямаран суффиксмүдəр дамҗҗ тогтсинь келтн.

ӨШƏТН.

I

Халдан зогсв. Баатрин һарһсн үүлдврин тускар күр келдв. Əмтн цуһар шуугллдцхав. Цөн цергчнриг өшəтнүр йовулв. Тедн кесг өшəтнлə һар бəрлдв. Бууһин җидəр шаалдв. Өшəтиг кел бəрҗ авцхав. Теднəр кергтə юм келүлв. Сəəнəр белдвр кеһəд, өшəтнүр дəврлдцхəв. Тедниг көөҗ һарһад, кесг кү кел бəрҗ авцхав. Эн мана салдсмудын һарһсн зөрмг йовдл цуг əмтнд соңсгдв.

II

1. Баһчуд колхозин көдлмшт нөкд болцхав. 2. Бичкн көвүг

өлгәдәд, экнь җөөлкн орн деер тәвәд унтулв. 3. Мана балһснд шатр наадҗ марһлдцхав. 4. Хургт өңгрсн җилин то-дигин тускар ик күр келдцхәв. 5. Хургин хөөн нәр кеһәд бииллдцхәв, дууллдцхав. 6. Адучд дөң болад, Дорҗ мөрд бәрлдв. 7. Хальмгуд ик байн урһцан цаглань хураҗ авцхав. 8. Сәәнәр көдлсн кесг улс мөрәлгдв. 9. Кесг колхозникүд селәнә эдл-ахун һәәхүлд одлдцхав. 10. Мана колхозас бас әмт йовулцхав. 11. Тедн сән байрта ирлдцхәв.

51. ҮУЛДӘГЧИН ШИНҖ.

Таслгч шинҗ.

Хальмг келнд үүлдәгч хойр шинҗтә болна: таслгч болн закгч шинҗ.

Таслгч шинҗ үүлдвр кегдҗәхинь, кегдҗ одсинь эс гиҗ кегдхинь темдглнә: *бичҗәнәв, бичләв, бичхв.*

Энүнәс иштә таслгч шинҗин үүлдәгч һурвн цагар хүврнә: өдгә, өңгрсн, ирх цагар.

Өдгә, өңгрсн болн ирх цагин үүлдәгчс нүүрәр болн тооһар хүврнә.

Ү л г ү р н ь:

умшчанав — умшчанавидн — умшцханавидн;

умшчанач — умшчанат — умшчацханат.

228-гч дамшлһн. Умшад, үүлдәгчсин цагинь олад, теднәг амн үгәр цәәлһҗ өгтн. Зәңгсин һол мөчмүдинь темдглтн.

Цаста эмгн әрә көндрәд, хойр суулһта усан үүрәд, эрг өөдлҗ йовла. Өмнәснь хойр бичкн көвүн ирнә. ”Мендвт, ээҗ, усан мадна өгтн. Бидн үүрәд, тана герт күргнәвидн”,— гиҗ көвүд келв. Эмгн эднә үг соңсч, усан буулһв. Бадм түрүлҗ хойр суулһта ус үүрв. Эмгн көвүдин өмннь һарад, хаалһ заана.

Хойр көвүн селәд үүрәд, удлго эмгнә герт ирв. Цаста һанц эмгн билә. Көвүнь Төрскән харсгч дәәнд өңгрҗ. Тавдгч классин көвүд-күүкд селгәдәр ирәд, эмгнд ус, түләһинь зөөҗ, нөкд болхар шиидв. (Куукан А.)

52. ҮҮЛДӘГЧИН ЦАГ.

Өдгә цаг.

Кемр үүлдәгч ода болжах үүлдвр медүлхлә, терүг өдгә цагин үүлдәгч гиҗ нерәднә.

Өдгә цагин үүлдәгч *-на (-нә), -җана (-җәнә), -чана (-чәнә), -а (-ә)* **гидг суффиксмүдәр дамжҗ тогтна.**

Ү л г ү р н ь: *умшна, бичнә, авна, өгнә; умшчана, бичҗәнә, авчана, өгчәнә; умша, бичә, ава, өгә.*

229-гч дамшлһн. Умшад, өдгә цагин суффиксмүдтә үүлдәгчс олтн. Янзинь, шинҗинь заатн.

Боря урдк кевтән өдр дуталго станцур ирәд, эшелон болһнд эцкән тосна. Дегд генәртә кевәр эцкән күләҗәнә.

Поезд йовҗ одсна хөөн көвүн кесгтән ардаснь хәләһәд, гейүрҗ зогсна.

"Эцкнь генткн күрәд ирхнь яһна",— гиҗ би дотран күсл кеҗ саннав.

Хөн сарин йиснд байрин өдр ирнә. Олн-әмтн нег-негән теврнә, үмснә, байрта ду дуулна. Станцар дәврәд һарч йовсн поездмүд утар татҗ хәәкрлдәд, әмтнә байрла дууһан негдүлнә. Эн экәршго ик байр дотр доһлң нульмсн чигн үзгдҗәнә, һашута зовлң чигн хутхлдна.

Боря мини толһа илнә. Терүнә бичкн һар мини экин һарла әдл җөөлкн болҗ медгднә. (Балакан А.)

230-гч дамшлһн. Бичәд, өдгә цаг медүлгч үүлдәгчс олад, теднәнь суффиксмүд темдглтн. Амн үгәр янзинь, шинҗинь заатн.

Цасн теегиг бүркәд,
Цәәҗ холд гилвкнә.
Цагин темдг шинҗләд,
Үвлин утднь белднә.
Үкл уга, менд
Үвләс һархан санна.

(Җимбин Б.)

Онц темдг: өдгә цагин *-чана (-чәнә)* **суффиксмүд** *с, ш, ч, в* **хадврмудын хөөн тәвгднә.**

Ү л г ү р н ь: *дасчана, дошчана, авчана, мөөрчәнә.*

231-гч дамшлһн. Үүлдәгчсиг өдгә цагт тәвҗ бичтн. Бичхләрн, -җана (-җәнә), -чана (-чәнә) суффиксмүдин бичлһнә зокал цәәлһҗ өгтн.

ав — авчана	һар — ...	байрл — ...
өгч — ...	тос — ...	соңс — ...
бәр — ...	күрг — ...	дав — ...
дас — ...	үзүл — ...	сур — ...

Зәрм үүлдәгчсинь олзлад, 2—3 зәңг тогтатн.

232-гч дамшлһн. Бичхләрн, суффиксмүдинь зокаларнь цәәлһҗ өгтн.

ҮВЛ.

Үвлин түрүн өдр. Эндән цасн орҗана. Үүләр бүркгдсн теңгр үмглдсн бәәдл һарчана. Көвкр цаһан цасн көлин ишкдлд шухтнна. Күүкд көөлдҗ цанар дошлдна. Цевр аршан аһарнь чееҗ саруулдхҗ эмннә. Малмуд хашадан орсн, малчнрин килмҗ үзҗәнә. Хөн сарин өвсн хәәртә тежәл болҗана. Үвл ирәд әмсхлхлә, үүмлдәд әмтн сахньна. Теңгрәс цасн унхла, теегм цәәҗ сәәхрнә. (Тачин А.)

ӨҢГРСН ЦАГ.

1. Кемр үүлдәгч давсн эс гиҗ болҗ одсн үүлдвр медүлхлә, теруг өңгрсн цагин үүлдәгч гиҗ нерәддмн. Өңгрсн цаг ***-ла (-лә), -җ (-ч), -в*** **һурвн суффиксмүдәр дамҗҗ тогтна.**

Ү л г ү р н ь: ***умшла, бичлә, өглә; умшч, бичҗ, өгч; умшв, бичв, өгв.***

2. Кемр үүлдәгч лавта күцсн үүлдвриг медүлхәр седхләрн, давхр ***-чк—-ла (-чк—-лә)*** **суффикс авна.**

Ү л г ү р н ь: ***бичг биччклә, дегтр умшчкла.***

233-гч дамшлһн. I. Өңгрсн цагин үүлдәгчс олад темдглтн. Харар барлата үгмүдин, келц үгмүдин чинр цәәлһтн. Текстин утхинь ахрар келҗ өгтн.

КИРОВ.

Эн йовдл ноябрь сард болла. Арвн йисдгч җил. Бидн цаһачудыг көөһәд, Көк теңгсүр шахҗ йовлавидн...

Болв теңгсин көвәд Хальмгин Оля гидг баахн хотна өөр көөлдҗ йовсн бандитнр серл авад, хәрү эргәд дәврв. Хотна өөр халун бәрлдән болв. Мана салдснр **геснь** өлн, көл нүцкн гишң билә. Тавад, зурһад хонгтан нөр уга бәәсндән кесгнь көл деерән әрә зогсчала. Келхд, бәәдл күчр күнд билә. Генткн халун агчмин зуур улан цергчнр дунд: ''Киров ирв!'' — гисн зәңг тарв. Энүг күн үзәд, эн нам машинәс бууһад уга бәәтл, цуг фронтар **шин салькн үләсн** болв.

Сергей Миронович бүкл өдр-сөөһин эргцд цергин өмн нүүрт бәәв.

Альд бууһин сумн гиинҗ, товин сумн лугшна — тенд оньдин Киров бәәдмн. (Л. Пантелеев)

II. Умштн. Утхинь тодрхаһар келтн. Үүлдвринь өңгрсн цагт тәвҗ бичтн. Харар барлата үгмүдин утхинь медтн, тодлтн.

Нарн кецәһәд, ора болҗ йовх цаг билә. Хотн дундк тиньгр халцха деер зөвәр олн көвүд шаһа наачаҗ. Би эднүр өөрдҗ ирәд, бас наадув. Өсрсн **орцгуд** көөлдә йовҗ, нам көшүв. Баахн зуур амрслчн гиһәд, би герин сүүдрт суувв.

Теңгр теегин захла ниилсн болв. **Җирлһн** теегин өвснә үзүр деегүр җирс-җирс гиҗ җирлзв. Генткн дару-дарунь **чачр** нүүсн болад, сүүдр тусад, төгәлңдән көөгтв. Би үкс босад, өөдән хәләвүв. Нарн күрнтрәд бәәҗ. Эңдән харңһутрад одҗ. ''**Араха** нар хааҗана'',— гиҗ әмтн хәәкрцхәв. Тиигәд ик удан болсн уга. Халхлҗасн хар чачр давв. Теңгр сарулдв, нарн саак кевтән мандлв. (Эрнҗәнә К.)

III. Умштн. Эн текстиг сәәнәр тодлҗ авад, дегтрән хаачкад, сергәһәд бичтн, үүлдәгчсинь өңгрсн цагт тәвтн.

Көвүн улан шуһуд орҗ ирн, булңд бәәсн хусм модан үзв. Гүүҗ одад, терүг авв.

Мини тайг.

Би буру гисн угав. Көвүн хусм модан авхла, би терүнд келүв: ''Бешин өөр сууһад, көлән көлчә''.

Көвүн пол деер суухар седв. Нүүрснәс сулдсн яршгиг көмрҗ тәвәд, деернь газет делгчкв. Көвүн сууһад, һосан тәәлв. Киртә цуһла заагаснь улаҗ одсн бичкн көл һарч ирв. Хойр көлән бешин амнд шаххар седв, болв бешин өөр дуладҗ авчкад, көвүн нанд ханад, ээлтәһәр күүндх гиҗ санҗанав. Табуретк тәвәд, хаҗуднь суувв. (Балакан А.)

234-гч дамшлһн. Бичхләрн, өңгрсн цагин үүлдәгчсиг чинрәрнь йилһәд, амн үгәр цәәлһҗ өгтн. Зәңгсин һол мөчмүдинь темдглтн.

Өңклдүр Бадм аңһучлҗ, царңгар хатрҗ йовҗ. Генткн нег шар арат босч. Нохас көөһәд һарч. Аңһуч бас арднь орад һарв. Хойр ноха көөһәд йовҗ одв. Нохас аратыг күцәд шүүрв. Арат араглв. Нохас эргүләд көөһә бәәтл, эврән күцҗ ирүв. Нохас муурад бәәҗ. Арат бас әрә хатрна. Би ирәд, аратыг цокад унһавв.

''Тиигҗ арат бәрләв'',— гиҗ аңһуч тууҗан чиләв. Аңһучиг келәд чиләснә хөөн, көвүд шуугҗ хәрцхәв. (Басңга Б.)

* * *

Күндтә гиич көндрв,
Күрҗңнәд самолёт көндрв.
Мөсн деегүр гүүһәд,
Мөснәс салад одв.

Хальмг теегәр зәңг
Харада болҗ нисв.
Хальмг гер болһниг
Хара бишәр төгәлв:

Киров хальмгудта мендләд,
Кепк махлаһарн дайлв.
Күрҗңнсн цергә самолёт
Кавказ талагшан нисв.

''Теңгрәр нисдг машиһәр
Теегт Киров ирҗ,
Орһахна олн хальмгуд
Одад, нүүрәрн үзҗ''.

(Сусен А.)

235-гч дамшлһн. Эн үүлдәгчсиг өңгрсн цагт буулһтн. Суффиксмүдинь темдглтн.

Ке, ир, хад, бич, усл, хәрүл, бос, са, тат, барл, кел, морд, сурһ, аср, салһ, ха, од, кевт.

Я н з н ь: ке — келә, кечклә, кев, кеҗ.

236-гч дамшлһн. Эн үүлдәгчсин цагинь, суффиксмүдинь темдглтн.

Услчкла, босна, идчклә, хәләҗәнә, асрҗ, сурһла, келчклә, чиләҗәнә, умша, сура, төгсчәнә, көөҗ, сурла, толһалла, көдлчклә, одв, ирҗ, тоолна, бичлә, умшч.

237-гч дамшлһн. Эн үүлдәгчсиг *-чк- — -ла- (-чк- — -лә-)* суффикс олзлад, өңгрсн цагт хүврәтн.

Ке, кел, ир, су, бә, йов, унт, сур, бич, са, нис, умш.

Ирх цаг.

Кемр үүлдәгч үүлдвр болад угаг медүлхлә, терүг ирх цагин үүлдәгч гиҗ нерәднә.

Ирх цаг -х гидг суффиксәр дамҗҗ тогтна.

Ү л г ү р н ь: *сурһульч умшх, самолёт нисх.*

238-гч дамшлһн. Бичхләрн, ирх цаг медүлҗәх үүлдәгчсиг олтн. Суффиксмүдинь темдглтн.

Үвл болх. Цасн орх. Бидн цасар наадхвидн, цанар дошхвидн. Киитн болх, мөсн көрх, конькиһәр мөсн деер дошхвидн. Ик цасн орхла, лыжәр йовхвидн, кеер һархвидн, дөрлдә кехвидн. Цасар йовхла, сән болна. Мана көвүд-күүкд сурһулян чиләх. Орн-нутгтан, эврәннь таңһчдан туста эрдмчнр болх.

239-гч дамшлһн. Умштн. Шүлгәс ирх цагин үүлдәгчс олтн. Тиим үүлдәгчсиг өңгрсн цагт хүврүлҗ, буулһҗ бичтн.

Ирсн хаалһичн илм таслхвидн,
Хәрх хаалһичн хааҗ бөглхвидн,
Эҗгорулсн һазрмудтчнь элкичн йүүхвидн,
Хагсасн һазрмудтчнь хавсичнь күүлхвидн,
Ховдг седкличнь элсәр хаңһахвидн,
Хоосн чееҗичн хорһлҗар цутхвидн,
Хар цусарчн һазран услхвидн,
Хамг әмтнәннь өшәһән авхвидн.
Андрсн хамг йовдлычн

Амндчнь хәрү зуулһхвидн,
Үзәд угаһичн үзүлхвидн,
Үзсн хамгичн атхулхвидн.

(Басңга Б.)

Я н з н ь: тасллавидн.

240-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, ирх цагин үүлдәгчсиг буулһж бичтн. Теднә суффиксмүдинь темдглтн.

1. Тер цагт төрскн һазричн түмн шовун дуундан өргх. 2. Көвкр үүлн болж тер үзгдх, көк ноһан мет шавшч харвгдх. 3. Көлс һарһж көдл, күмни кишгт орлцхич. 4. Киитн мөстә һазрт күрәд, тәрәчн урһах. 5. Хальмг теегин тутрһ хама болвчн күрх. 6. Көгшнә жирһлин тууж сур, көвүн, чамд ухан урһх. 7. Көгшн буурл өвгн болхларн, келж әмтнд соңсхвр бүрдәхич. 8. Делкән әмтнд төвкнү делдсн дүмбр баатрмудын нерн мөңкрх. (К. А.)

241-гч дамшлһн. Зәңгс умшад, үүлдәгчсиг олад, ирх цагт хүврүлж бичтн. Суффиксмүдинь темдглтн.

Хавр экләд болжана. Ноһан һарчана. Һазр көкржәнә. Хур дару-дарунь ордг болв. Усн һолар һоожад гүүжәнә. Мал кеер һарчана. Хөн олар хурһлжана. Үкрмүд туһлжана. Шовуд нисч иржәнә. Колхозникүд тәрәнә көдлмшән эклжәнә. Сурһульчнр тәрәнә көдлмшт нөкд болжана. Нарн өөдән һарна, икәр халулдг болна. Мал ус темцдг болв, үкр шоодрглдг болв. Әмтн цуһар хаврин хувцнд орв.

Я н з н ь: Хавр эклх.

242-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, үүлдәгчсин цагинь йилһтн.

Кезәңк хальмг улсин кееһә хувц-хунр йир сәәхн билә. Мана ээжнр бүшмүдән, цегдгүдән, махласан олн зүсн өңгтә утцар хатхж кеерүлдг бәәж. Ода тиим кегдлмүд йир ховр болжана. Зуг медәтә мана ээжнр зәрмдән хатхмр кенә. Терүгинь һәәхүлмүдт үзнәвидн. Баһчуд һарин иим нәрн үүләр соньмсч

бəəхш. Сурһульчнр, школдан урн үүлин кружок бүрдəхмн. Медəтнрəс сурад, дасад, кезəңк эн эрдмиг шинəс тогтахмн. Өдгə цага хувцнд чигн кезəңк хатхмр кеерүл болх. (''Хальмг үнн'' газетəс)

Утхинь тодлҗ келтн. Тана школд ямаран урн үүлин кружок бəəнə? Терүнəннь тускар келтн.

243-гч дамшлһн. Умштн. Эн зəңгсəс түрүлəд өдгə цагт бəəх, дарунь өңгрсн цагт бəəх, дəкəд ирх цагт бəəх үүлдəгчстə зəңгсиг йилһəҗ бичтн.

ХАР ӨРГИН ЯСН.

Экнь хулдҗ авсн хар өргəн үдин хотын хөөн күүкдтəн өгхəр шиидв. Хар өргүд тəрлкд тəвəтə билə. Ваня хар өргиг төрүц идəд угадан, энүг мел үнрчлəд бəəв. Эдн энүнд йир таасгдв. Өрəд күн уга болсн кемд Ваня тесч ядад, нег өрг авад идəд оркв. Үдин хотын өмн экнь өргүд тоолчкад, нег өрг угаг үзəд, энүг эцкднь келв.

Үдин хотын кемд эцкнь келҗəнə:

— Күүкд, таднас кентн нег өрг идв?

— Уга,— гилдҗ цуһар келв.

Тиигхлə эцкнь келҗəнə:

— Таднас кен-негнтн өрг идсн болхла, эн сəн биш, болв зовлң һанцхн энүнд биш. Өрг яста болснд гүрм бəəнə, өргиг идҗ чаддго күн ясинь залыгхла, тер күн нег хонад өңгрх. Би зуг терүнəс саглҗанав.

Ваня чирəнь цəəсн келҗəнə:

— Уга, би ясинь терзəр һарһад шивчклəв.

Цуһар инəлдв, Ваня болхла, уульв. (Л. Толстой)

53. ҮҮЛДƏГЧИН ХҮВРЛТ.

1. Хальмг келнд үүлдəгч нүүрəр болн тооһар хүврнə.

Үүлдəгчин нүр хүвс.

Нүр	Нег то	Хүвс	Олн то	Хүвс
1-гч	би	**-в**	бидн	**-видн**
2-гч	чи	**-ч**	тадн	**-т**
3-гч	эн, тер	—	тедн, эдн	—

2. *-т* **гидг хүв 2-гч нүүрин олн то темдглнә. Болв ахлулгч чинртә нүр нерәдхләрн, 2-гч нүүрин нег то заана.**

Үлгүрнь: *Тадн сәәнәр умшнат, бичнәт. Та, аав, сәәнәр умшнат, бичнәт.*

3. 3-гч нүүрт нерн келлһнә хүвс үүлдәгчлә тооһарн болн нүүрәрн таархш.

Үлгүрнь: *сурһульч умшчана, сурһульчнр умшчана.*

Үүлдәгч олн тооһин *-цха (-цхә)* **гидг суффикс авна:** *сурһульчнр умшчацхана.*

244-гч дамшлһн. Зәңгсәс үүлдәгчсинь олчкад, түрүләд нег тоодан бәәх, дәкәд олн тоодан бәәх үүлдәгчс олҗ бичтн. Синоним болх үгмүдиг олад, амн үгәр келтн.

Зун болҗана. Цуһар өвснә хадлһнд һарцхав. Бидн бас көдлцхәввидн. Бидн шунҗ йовнавидн. Болв тадн сәәнәр көдлнәт. Тедн дотр чи йир сән йовнач. Бадм бас шунмһа көдлнә. Санҗ терүнәс даву адһҗ йовна. Эдн цуһар шунҗ зүткцхәнә. Иигҗ көдләд, өвсән цаглань хадцхав. Бичкдүдт ханлт өргцхәв.

ҮҮЛДӘГЧС ХҮВРЛҺНӘ ТАБЛИЦ.

Өдгә цаг.

То	Нүр	Өдгә цагин янзс		
нег то	1-гч	умшчана-**в**	умшна-**в**	умша-**в**
	2-гч	умшчана-**ч**	умшна-**ч**	умша-**ч**
	3-гч	умшчана	умшна	умша
олн то	1-гч	умшчана-**видн**	умшна-**видн**	умша-**видн**
	2-гч	умшчана-**т**	умшна-**т**	умша-**т**
	3-гч	умшчана	умшна	умша

Өңгрсн цаг.

То	Нүр	Өңгрсн цагин янзс			
нег то	1-гч	бичлә-**в**	бичкчлә-**в**	бичҗ-**в**	бичү-**в**
	2-гч	бичлә-**ч**	бичкчлә-**ч**	бичҗ-**ч**	бичв-**ч**
	3-гч	бичлә	бичкчлә	бичҗ	бичв
олн то	1-гч	бичлә-**видн**	бичкчлә-**видн**	бичҗ-**видн**	бичү-**видн**
	2-гч	бичлә-**т**	бичкчлә-**т**	бичҗ-**т**	бичв-**т**
	3-гч	бичлә	бичкчлә	бичҗ	бичв

Ирх цаг.

То	Нүр	Ирх цагин янзс	
нег то	1-гч	кех-в	сурх-в
	2-гч	кех-ч	сурх-ч
	3-гч	кех	сурх
олн то	1-гч	кех-видн	сурх-видн
	2-гч	кех-т	сурх-т
	3-гч	кех	сурх

245-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, үүлдәгчсин цаг, то, нүр заатн.

ӨШӘТН.

Мана уульнцд бәәх бичкдүд цуглрцхав.

— Дәәллдҗәх болад наадцхай!— гиҗ Монхор келв. Мадн цуһар зөвән өгүвидн.

— Зуг кен хортна тоод орҗахмби?— гиҗ генткн Нарн сурв. Көвүд алңтрад ээмән хүмцхәв. Тегәд би келҗәнәв:

— Кен диилгднә, тедн хортна тоод орцхах.

Мадн хойр әңгрәд наадувидн. Зуг наадн йир удан болв, юңгад гихлә хортн болх седкл кенд чигн уга билә. (Д. Даваа-ням)

Я н з н ь: цуглрцхав — өңгрсн цаг, олн то, 3-гч нүр.

246-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг бичхләрн, олн тоодан бәәх үүлдәгчсиг нег тоод буулһтн.

1. Бидн гертәсн бичг авлавидн. 2. Тадн дегтр сәәнәр умштн. 3. Эдн колхозин көдлмшт шунмһаһар орлцна. 4. Бидн ни бәәнәвидн. 5. Бидн хөөнә хурһ бас сәәнәр хәләввидн. 6. Тадн маниг дураҗ көдлцхәтн. 7. Бидн бас тадниг дахнавидн.

Я н з н ь: Бидн гертәсн бичг авлавидн. Би гертәсн бичг авлав.

247-гч дамшлһн. Зәңгсиг бичхләрн, үүлдәгчсиг олад, ямаран тоод, ямаран нүүрт бәәхинь цәәлһтн.

Нег салдс мана вагонд орҗ ирәд иигҗ келв:

— Поезд давҗ йовҗахш. Энүнәс арвн хойр дууна һазрт дән болҗана. Угатьнр харсхар седснтн мана Улан Цергт бичгдцхәтн.

Салдсмуд үүмлдцхәв.

— Цергт авхар седҗәнт?

— Болтха тер дәәллдсн.

Бидн вагонас бууцхаввидн. Вокзалын өөр цуглрцхаввидн. Хургт нег күн үг келв. Эн хург бола бәәтл, би Улан Цергт бичгдүв. Маднас отряд бүрдәһәд, маднд бу, сум өгцхәв. Түүнә хөөн мана командир иигҗ келв: ''Кадет дәврн гиҗәнә. Цуһар белн болҗатн''. (О. Городовиков)

248-гч дамшлһн. Эн зәңгсин үүлдәгчсиг олҗ авад, цагарнь йилһтн.

1. Бидн тәрәһән хадхар белдҗәнәвидн. 2. Тадн бас тәрәнд белдвр кеҗәнт? 3. Чи юунд көдлҗәнәч? 4. Би чамла хамдан көдлхв. 5. Бидн цуһар ни бәәнәвидн: хамдан хотан уунавидн, хамдан номан даснавидн, хамдан нәәрт однавидн, нег-негндән нөкд болнавидн. 6. Та ямаран бәәнәт? Та ю кеҗәнәт? Ямаран көдлмшт бәәнәт? 7. Колхозникүд ик орута болв. Колхозникүд ода сәәнәр бәәцхәнә. Эдн цуһар шунҗ көдлцхәнә.

Я н з н ь: белдҗәнәвидн — өдгә цаг.

249-гч дамшлһн. Бичтн. Амн үгәр үүлдәгчсин тооһинь, нүүринь, цагинь заатн.

ТӘРӘНӘ КӨДЛМШ.

Хаврин көдлмш эклҗәнә. Мана колхоз тәрәнә зер-зевән бел кев. Колхозникүд бас көдлмшт һархар белдҗәнә. Даруһас колхозин хург болх. Тер хург деер кен, ямаран көдлмш кехиг шиидх. Тракторин бригад белн болв. Тәрәнә көдлмшт сурһулин күүкд бас белдҗәнә. Эднд тәрәнә көдлмш яһҗ кехиг багш заажана. Нидн җил сурһульчнр колхозд сән көкд болла. Сәәнәр көдлсн сурһульчнриг колхоз мөрәллә. Эдн тәрәнә эк кех буудя ясч белдҗәнә. Тәрә тәрх һазр ясчана. Үвлә сурһульчнр тәрә тәрх һазртан цас цуглулла. Ода теднә һазр сән болв.

54. ҮҮЛДӘГЧ БИЧЛЬҢӘ ЗОКАЛ.

1. Хадврар төгсн сүүртә үүлдәгчиг нүүрәр хүврәсн цагт өңгрсн цагин *-в-* гидг суффикс 1-гч нүүрин нег болн олн тооһин хүвсин өмн *-у-* (*-ү-*) болҗ хүврнә.

Үлгүрнь: *мед-в-в* — *мед-ү-в*
мед-в-видн — *мед-ү-видн*

250-гч дамшлһн. Бичтн. Үүлдәгчсинь 1-гч нүүрт, нег болн олн тоод, өңгрсн цагт тәвәд бичтн.

1920-гч — 30-гч җилмүдт Элстд ик тосхлт болсмн. Тер тосхлт кенә гидг ик түрү бәәсмн. Цар, темән, мөрн тергәр Аһшас, Әәдрхнәс, Дивнәс тосхлтын материал зөөсмн.

Хур, бальчг, салькнас, зунын һаңһас тосхачнр әәдго бәәсмн. Һурвн җилин дунд Элстд зөвәр олн хойр давхр гермүд бәргдв. Эн тосхлтд кесг баһчуд районодас ирҗ орлцсмн.

Эҗго эрм цаһан теегт Элст өндәһәд босв. Хальмг әмтн ишкә герәсн һарад бәәршлв. Хотн болһнд сурһулин цергчнр хальмг әмтиг харңһуһаснь гетлгв. (Тачин А.)

251-гч дамшлһн. Зәңгсиг бичхләрн, яһад давхр хадвр бичгдҗәхинь цәәлһтн. Харар барлата үгмүдиг амн үгәр цәәлһҗ өгтн.

1. Хаврин цагт халун болад, күн нарнд цонна. 2. Тракторар тәрәнә һазр ик эрт хаһлла. 3. Хөөчнр үвл болхла, Хар һазрур йовв. 4. Хургт олн күн босч үг келлә. 5. **Хоңхта** һарман дун хотн дунд җиңннә. (Т. А.) 6. Цевр-цер уульнцснь цецгән үнрәр **каңкина.** (Т. А.) 7. Ээҗәсн һарснасн авн эңкр келән амллав. (Т. А.)

252-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг умшхларн, харар барлата үгмүдин бичлһнә зокал цәәлһтн.

1. Мана орн-нутгин цуг келн-әмтиг тоолла. 2. Колхозин нәәрт Манҗ йир сәәнәр **дуулла.** 3. Мана селәнд ирсн артистнр олн зүсн би **билллә.** 4. Эн көвүһән санна. 5. Хаврт колхозин мал кеер хонна. 6. Хаврин цагт теегин өвсн йир сәәхнәр каңкнна. 7. Дорҗ көдлмштән килмҗтәһәр шунна. 8. Бата маңһдуртан хөөнд һарсн маниг **дахх.** 9. Совхозин хотл селән ик

холас цәәҗ бараһан **өгв. 10.** Өдр ю үзүлхинь өмнәснь тааҗ медүв. **(К. Д.) 11.** Хун цаһан эвтәкн кермәр усчад, би һарув. **(Т. А.)**

55. ЗАКГЧ ШИНҖ

1. Кемрҗән үүлдәгч закврт, заавр, селвг өгчәхлә, тиим үүлдәгчиг закгч үүлдәгч гиҗ нерәддмн.

Ү л г ү р н ь: *сәәнәр сур, көдлмш ке.*

2. Закгч үүлдәгч нег тоодан, хойрдгч нүүртән эркн уга күцәгдхин, кегдхин заквр темдглнә.

Ү л г ү р н ь: *сәәнәр бич, шулуһар йов.*

Нүр	То	Суффикс	Лавлгч, сургч хүвс	Орч нернә хүвс	Үлгүрнь
2-гч нүр	нег то	—	—	—	бич, умш, ке
	олн то	-тн	—	—	бичтн, умштн, кетн
	нег то		-л	-ч, -чн	бичлч, бичлчн
	олн то			-т, -тн	бичлт, бичлтн
	нег то		-и	-ч	бичич, кеһич
	олн то			-т	бичит, кеһит
	нег то		-хн	-ч, -чн	бичхнч, бичхнчн
	олн то			-т, -тн	бичхнт, бичхнтн
1-гч нүр	олн то	-йи, -й	—		бичий, умший, кей
	нег то	-са, -сә	—		умшса, бичсә, кесә
	нег то	-с, -су, -сү		-в	бичсв, умшсв, кесв
	олн то			-видн	бичсвидн, умшсвидн, кесвидн
3-гч нүр	нег то	-г, -тха (-тхә)		—	умшг, умштха
	олн то				бичг, бичтхә кег, кетхә

253-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, закгч шинҗтә үүлдәгчс олад, сурвр тәвтн.

1. Эврән эс медхлә, медсн күүнә үг соңс. (Ү.) **2.** Ус үзл уга бәәҗ, һосан бичә тәәл. (Ү.) **3.** Өргн теегм, байрл! Өнр олнд багт! **4.** Ока — баатр авһм, хальмг баһчудын седклд халун зүркәрн үлд. **5.** Мандлдг нарн, байрл, мана баатрта үүрл! **6.** Эңкр дуундан дурл, эрдм дасхдан урл. **7.** Айст дун төртл, амрлт авад кевт. **8.** Төрскни төлә халун дәәнд күчтә бәәр бәрлдсиг хәлә! **9.** Кесән, күцәсән күмнд үзүл. (С.-Б. Х.)

Закгч шинҗин үүлдәгч 1-гч нүүртән.

> **1. Закгч шинҗин үүлдәгч 1-гч нүүртән келҗәх күүнә үүлдвр күцәх дуудвр темдглнә. Тиим үүлдвр күцәлһнд келҗәх күн бийнь орлцна.**
>
> **2. Закгч үүлдәгч 1-гч нүүртән** ***-ий, -й*** **гидг суффиксмүдәр дамҗҗ тогтна.**
>
> Ү л г ү р н ь: *босий, келий, бәй, кей.*
>
> **3. Кемр закгч үүлдәгч хадврар төгссн болхла, деерән** ***-ий*** **гидг суффикс авч бүрднә.**
>
> Ү л г ү р н ь: *йов-ий, бәр-ий, күц-ий.*
>
> **Кемр закгч үүлдәгч эгшгәр төгссн болхла, деерән** ***-й*** **гидг суффикс авч бүрднә.**
>
> Ү л г ү р н ь: *су-й, у-й, хәлә-й.*

254-гч дамшлһн. Умшад, закгч үүлдәгчин нүүринь, тооһинь йилһәд, суффиксинь темдгләд бичҗ автн.

Өөлсн, һундсн йовдл бәәхлә,
Өрчәсн суһлад, холд хайцхай.
Эндрк нарн маңһдур һархла,
Эрт босад, җирһлән тосцхай.

Маниг асрсн аав, ээҗнрән
Маңна тиньгр бәәхинь эрцхәй,
Өнр, өргн ахнр, дүүнрән
Өдр болһн үзҗ йовцхай.

Оньдин иигəд оларн хурад,
Орчлңгин нарн дор җирһцхəй,
Җаңһрахн кевтə дуңһра күцəд,
Җирһлин айсар буслад бəəцхəй.

(Хоньна М.)

Темдгтə һолын ташуднь
"Темəн Булгаснь" аршалый,
Теңгрин хəəрн — ээҗиннь
Телүлсн седклинь тевчий.

(Калян С.)

255-гч дамшлһн. I. Эн зəңгсиг бичхлəрн, -й, -ий суффиксмүдиг зокалар дамҗҗ, цегмүдин орчд тəвтн.

1. Цегəхн нүднəм харц чамаг үздгəн уурх... ? 2. Сурһулян сəəнəр сурч, олн-əмтнд нөкд бол..., орн-нутган өргҗүл... . 3. Эңкр орн-нутган харсхин ценгəр харс..., хад мет батрул... . 4. Бəəсн герəн, школан цеврəр дотркинь кеерүл... . 5. Гериннь даалһвран арднь орҗ күцəцхə... .

II. Айслулҗ умштн. Үүлдəгчсин цаг йилһтн.

ЦАСН.

Цаһан, цаһан, цаһан
Ца-цааһасн киислднə.
Энтн нам тиигҗəһəд —
Эрвəкəн күүкд болвза?
Цасн... Цаһан цасн
Цугиг бүркəд хайҗана.
Хəлəсн нүдн эцҗəнə,
Хальмгин үвл эклҗəнə.
Чиирг залус белдх,
Чикəн орка бəəлтə.
Үвл үвлəн үзүлх,
Өскə-зууза цокулх.

(Калян С.)

256-гч дамшлһн. Бичәд, закгч үүлдәгчс олад, теднә бичлһнә зокал цәәлһтн.

Баһ насни шүрүһән һарһж,
Баатр орндан нерәдий.
Бәрсн көдлмшән ончтаһар күцәж,
Баһчуд, бригадан батлый.

Балһс, селәһән өргҗүләд,
Баһчуд, һавшуһан медүлий.
Мөңк цагтан җирһәд,
Муурхан кезә чигн мартый.

(Хоньна М.)

Литературин ямаран жанрт эн үүлдәгчин зокал олзлгдна?

257-гч дамшлһн. Эн зураһар өгчәх үгмүд олзлад, ”Намрт модн дотр” гидг көдлмш бичтн.

Зура.

1. **Урһа** модн дотраһур һарсн хаалһар йовхла, төгәлңдән, деер ю үзнәт?
2. **Урһа** модна бәәдл холас хәләхлә, ямаран?
3. Намрт урһа модн дотр ямаран болна?

О л з л г д х ү г м ү д: бүркг өдр, серүн салькн, күнд бор үүлд, үсәрсн хур, хар модн, уласн, хусм, удн моддын бәәдл, богшурһас, хар керә, модн дотрк аһар.

Закгч шинҗин үүлдәгч 1-гч нүүртән сургч чинртә болхларн, келҗәх күн бийнь үүлдвр күцәхәр седҗәхинь медүлнә.

Тер цагт *-са (-сә), -с, -су (-сү)* **суффиксмүдәр дамҗҗ тогтна, деерән орч нернә хүвс авч, тооһин чинр темдглнә.**

Ү л г ү р н ь: *кел-с-в, кел-с-видн, кел-сә; үмш-с-в, үмш-с-видн, үмш-са.*

258-гч дамшлһн. Зәңгс умшад, сургч чинртә закгч үүлдәгчс олад, суффиксмүдинь татасар салһтн.

1. Та зогсчатн, би түрүләд умшсв. 2. Тадниг умштха гиж, багш келҗәнә, эс гиж би умшсв. 3. Экләд бидн келсвидн, үлдлинь тадн күцәтн. 4. Келтн, келситн бидн оньһж соңссвидн. 5. Тадн школ тал йовж йовтн, бидн ардастн бас һарсвидн. 6. Сурһулян сәәнәр сурсвидн, көдлмшин түрүнд йовсвидн. 7. Кеж күцәж чадхвидн, келсндән күрсвидн. 8. Кергән сәәнәр күцәсвидн. 9. Сурһульчнр цуһар ирхлә, бидн экскурсьт одсувидн.

Я н з н ь: кел-с-в — кел-с-видн, умш-с-в — умш-с-видн.

259-гч дамшлһн. Сургч чинртә закгч үүлдәгчс олтн. Бичж авхларн, суффиксмүдинь татасар салһтн.

1. Тадниг муурчахла, би нөкд болад көдлсә. 2. Бадмиг көдлмшәс һарад, сурһульд орхла, ормднь би орса. 3. Мальшнь төлән бүрндни авхар, малдан килмжән тәвсә. 4. Үкрән сәәнәр хәләсә, улм өмәрән зүтксә. 5. Даалһвран лавта күцәсә, даңгин өмн йовхар зүтксә.

1. Закгч шинҗин үүлдәгч олн тоодан, 2-гч нүүртән үүлдвр күцәхиг суржк, эрж бәәхиг темдглнә, *-тн* гидг суффиксәр дамжж тогтна.

Ү л г ү р н ь: *Нанд шин ду дуулж өгтн. Тадн нааран суутн.*

2. Закгч шинҗин үүлдәгч 2-гч нүүртән, олн тоодан болн күндлгч чинртә үүлдәгч хойр әдләр бүрднә.

Ү л г ү р н ь: *Тадн цуһар иртн. Та, аав, иртн.*

260-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, олн тоод, 2-гч нүүрт бәәх закгч үүлдәгчс олад буулһж бичтн. Тедниг күндлгч чинртә үүлдәгчәс йилһтн.

1. Цуһар сәәнәр бичтн. 2. Та бас сәәнәр бичтн. 3. Көдлмшән шулуһар чиләтн. 4. Хавр болв, тәрәнә көдлмшән экләтн. 5. Сурһулин җил чилҗәнә, шүүвртән сәәнәр белдтн. 6. Багш, дегтрән нааран өгтн. 7. Малчнр, үкрән сәәнәр хәләтн, үвләс малан сәәнәр, тарһнар һарһтн, төлинь бүрн автн. 8. Та, ахлач, мана сурсиг күцәтн, манур дарунь ирҗәтн.

261-гч дамшлһн. Умштн. Үүлдәгчсинь закгч шинҗин 2-гч нүүрт бичтн. Теднә чинринь цәәлһтн.

1. Керг бәәхлә, күцәхмн. 2. Сурһуль сурхмн, цуг көдлмш бас дасхмн. 3. Хар көдлмшәс әәхмн биш, көдлмш — күүнә җирһлин уурхан сан. 4. Дегтриг умшхмн, зуг ямаран юм умшхан медхмн. 5. Келсән күцәхмн, сансндан күрхмн.

Сургч чинртә закгч шинҗин үүлдәгчс.

Закгч шинҗин үүлдәгч 2-гч нүүртән сургч чинр авхларн, *-л* гидг лавлгч хүвәр дамҗҗ бүрднә. Тер цагт эн хүвин хөөн эрк биш орч нернә *-ч (-чн), -т (-тн)* хүвс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: *умш-л-ч* *умш-л-чн*
бич-л-ч *бич-л-чн*
умш-л-т *умш-л-тн*
бич-л-т *бич-л-тн*

262-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, закгч үүлдәгч 2-гч нүүртән яһҗ бүрдсинь цәәлһҗ келәд, буулһҗ бичтн.

1. Көвүн, номан сәәнәр даслчн, дегтрән умшлчн, бичә альвллчн, экдән нөкд боллчн. 2. Көдлмштән эрт һарлтн, шунҗ көдлтн, бичә залхуртн. 3. Өвсән хадлчн, шулуһар оваллчн. 4. Көдлмшән чиләлчн. Кергән күцәлтн. 5. Балһс орлт, көлг оллт, күүндвр келт.

Закгч шинҗин үүлдәгч 2-гч нүүртән.

Закгч шинҗин үүлдәгч 2-гч нүүртән сургч чинртә болхларн, *-и-, -хн-* гидг сургч хүвсәр дамҗҗ тогтна. Тер цагт эн хүвсин хөөн эрк биш орч нернә *-ч (-чн), -т (-тн)* хүвс немҗ авна.

Ү л г ү р н ь: ***бич-и-ч, бич-хн-ч, бич-хн-чн, бич-и-т, бич-хн-т, бич-хн-тн.***

263-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, закгч үүлдәгчс олад, тогтагч хүвсинь темдглтн.

Маңһдур көдлмшчнрин хург болхий? Болх. Тер хургт бригадирмүдән йовултн. Колхозин ахлачиг хургт эрт иртн

гиһит. Та хургин тускар шулун зәңглит, цугтаднь күргж келит. Малын тооцана төр тәвҗәнә гиж соңсхит. Хург кедү часла болхинь меджәнт? Фермдән оч келж күргич.

264-гч дамшлһн. Эн шүлг умшад, закгч үүлдәгчсин чинринь йилһтн. Нүүринь келтн. Харар барлата үгмүдин чинр цәәлһтн.

Торһа, торһа, торлң,
Торлзад, деләд наадыч,
Төрским шинәс магтад,
Таалмҗта айсар дуулыч!

Цегән аһарт талваһад,
Цеңнәд, цервәд **ярлзнач**,
Цеңкр оһтрһуд **доңһдад**,
Цецглсн теегим санулнач.

Бичкн, көркхн торһа,
Биилич, дуулыч, инәһич.
Байн мини теегт
Байсад, өсәд җирһич.

(Эрнҗәнә К.)

Эн шүлгиг чееҗәр дастн.

265-гч дамшлһн. Бичтн. Сургч чинртә үүлдәгчсиг олад, теднән тооһарнь, нүүрәрнь йилһтн.

1. Холас йовсн күүнд хот өгхнтн, ундасад ирсн күүнд унд өгхнтн. **2.** Көдлмшән сәәнәр кехнтн, көлән дегц ишкхнтн. **3.** Хуучн авъясан хайхнтн, хургин төрт орлцхнтн. **4.** Тәрәнә көдлмшән эклхнтн. **5.** Балһснд үзсән келхнтн, басл әмтн күсл кеҗәнә.

Закгч шинҗин үүлдәгч 3-гч нүүртән.

1. Келҗәх күн 2-гч нүүрәр дамҗад, 3-гч нүүрт үүлдвр кетхә гисн закврөгчәхинь медүлнә.

2. Закгч үүлдәгч 3-гч нүүртән әдл чинртә ***-г, -тха (-тхә)*** **гидг суффиксмүдәр тогтна.**

Ү л г ү р н ь: *эн (эдн) умш-г, умш-тха;*
тер (тедн) кел-г, кел-тхә.

266-гч дамшлһн. Умштн. 3-гч нүүртән бәәх закгч үүлдәгчс олтн. Суффиксмүдиг йилһәд, амн үгәр келҗ өгтн.

1. Умштха гиһәд, нанд шин дегтр авч өгв. 2. Бичтхә гиһәд, нег бәр цаас өгв. 3. Унтха гисн бориг тохад, хөөнә хош эргәд һарв. 4. Өмстхә гиһәд, костюм хулдҗ авч өгв. 5. Бичә альвлтха гиһәд, багш йир оньган тәвҗ умшв. 6. Тракторист болтха гиһәд, нег җиләр сурһульд тәвв. 7. Көдлмш кедг дастха гиһәд, медтхә гиһәд, ах хөөчин өөр көлмшт орулв. 8. Сурһульчнриг көдлмш кедг дамштха гиҗ, мана школ теднә өмн төр тәвҗәнә. 9. Мана олн-әмтн медн болтха!

267-гч дамшлһн. Закгч шинҗин, 3-гч нүүрин үүлдәгчс олад темдглтн. Текстәс синоним болх үгмүд олтн.

1. Көдлмш кехәр седҗәхлә, хө хәрүлг. 2. Сурһуль сурхар бәәхлә, түрүләд көдлмш кег. 3. Багш болх күн, сурһулян сәәнәр дасг. 4. Шулуһар бослчн, көдлмшән шунҗ келчн, тегәд амрлчн. 5. Мал хәләг, мал хәләхлә, амн тоста. 6. Үкрән услг, малан хәрүлг, көдлмш дасг, чаңһ-чиирг болг.

* * *

Орчлңгин нарн ора деерәс
Очан нигтәр асхрултха,
Олн-әмтн җил ирвәс
Олна нииицңгү батратха!

Үргх, чочх аюл әмтнд
Үүлтҗ бичә учртха,
Үкл уга мөңк Төрскндән
Үрдүд санамр җирһтхә!

Эрдм, сурһуль, кишг хамгар
Эндән делкә җирһтхә,
Эвин тугин төвшүн делслһәр
Эднә җирһл нииицтхә!

(Эрнҗәнә К.)

268-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, 3-гч нүүртән бәәх закгч үүлдәгчс олтн. Теднә суффиксмүдинь темдглтн. Харар барлата үгмүдт нег бүл үгмүд олад бичтн.

1. Тедн көвүг үзн, экләд хав. 2. Нуурин уснд өдртән бәәнә.

3. Күчән ниицүлтн. 4. Биивән эклəд татхлань, биичн эврән медхв. 5. Ирг, көдлмшән кеж дуусг. 6. Оньган өгəд кехлəрн, дарунь дуусх. 7. Тадн көлән дөрəд күрм цацу, күн болв гиж сантн. 8. Тер күн ода чигн ирəд уга.

* * *

Мел чигн шуурһн шууртха,
Мөстəд чигн ортха,
Мана һольһр искирдс
Малдан шивə болтха.

Харчудын мөңк җирһл
Хотдудар оньдин бадртха;
Харңһуһас гетлсн нутгтм
Көдлмшин чинр делгртхə.

(Калян С.)

269-гч дамшлһн. Зəңгс умшад, сургч чинртə закгч үүлдəгчс олтн. Теднə суффиксмүдиг амн үгəр цəəлһҗ өгтн. Бəəлһнə болн чинрлгч нердиг темдглтн.

1. Кергəн сəəнəр күцəхнтн, көдлмшəн шунҗ кехнтн. 2. Хөөһəн сəəнəр хəлəхнчн, хурһдынь маллҗ һарһхнчн. 3. Домбран сəəнəр цоктха, домбртнь келəд ду улсвидн. 4. Өвсəн шулуһар хадхнтн, үвлдəн белн болхнтн.

* * *

Захин бернд дархнтн,
Залусин захас босхнтн,
Дунд бернд дархнтн,
Дүүнрин захас босхнтн,

Күцц бернд дархнтн,
Күүкдин захас босхнтн,
Домбрин айсар тавшхнтн,
Доран эргəд одхнтн.

(Хальмг дуунас)

270-гч дамшлһн. Умштн. Харар барлата үүлдəгчсинь закгч шинҗин үүлдəгчд буулһтн.

1928 җилин хавр шинкн эклҗəлə. Баһ Дөрвдə нутга долан җилə школын зурһадгч класст би сурчалав. Харти Бадиевич мана школд ирхмн гисн зəңг һарв. Удсн уга: баахн нурһта, түргн көлтə, җөөлн нүдтə шар залу өөрəн школын директорта ирв. Маднла күүндəд, ю-бис сурҗаһад, самбрт өлгсн карт

зааһад: ”Ик Дөрвдә һазрт тәрән сәәнәр урһна, Шорвин кецин, Манцин кецин һазр малмудар байн, Көк теңгс заһсар байн. Таңһчин һазрин тал дунднь хотл балһснь бәәх зөвтә”,— гиҗ Харти Бадиевич Элст балһс үзүлв.

Эн йовдл мини уханас һархш. (Инҗин Л.)

Я н з н ь: экл, экл-тн, экл-л-чн, экл-л-тн, экл-и-ч, экл-и-т, экл-хн-чн, экл-хн-тн, экл-ий, экл-с-в, экл-с-видн, экл-сә, экл-г, экл-тхә.

56. КӨТЧ ҮҮЛДӘГЧ.

Бә, бол, билә **гидг үгмүдиг көтч үүлдәгчс гидмн. Эдн зәңгд орсн цагтан дөңгч даалһвр авна. Зәңгд нерн үгмүдлә, причастьла, деепричастьла ниицҗ келгч тогтана. Келгч болсн цагтан үүлдәгчин цаг, нүр медүлнә.**

Ү л г ү р н ь: *өвгн бәәҗ, тавта биләв, чаңһ билә, ирдг билә, ирсн бәәнә, умшх боллат, сууҗ бәәнә, ирәд бәәв.*

271-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, көтч үүлдәгчс олад, нерлгч келгч хойриг темдглтн.

I

1. Деернь нарн цонана, дораснь һазрин халун көрсн хәәрдг билә. 2. Долан цааранднь келәд бәәнә. 3. Эн көдә мет у элвг седкл өвгнә зүркнд серҗ, кезәңк баһиннь авъясарн буслсн болв. 4. Модд нигт сагсхр толһаһарн нәәхлҗ шуугҗ бәәнә. 5. Ирвлзсн халун салькн зүн өмнәс үләһәд, хурлзулад бәәнә. 6. Бичкн көвүн күүкн хойр ам-хамрнь шора-тоосн болсн, өвгнә өөр нааддг болв. 7. Цаһан ода деерән икл гидг уурта бәәнә. 8. Госпитальд кевтсн Бадмд олн тоолвр ухандиь орад бәәҗ. 9. Эн өдр мини Бадм цергт бас мордла.

II

Александр Ильич баһ цагтан тогтун, ухарльг бәәсиг би меднәв. Саша шатр наадхдан дурта билә. Наадхларн, самбр тал хәләл уга, нег һазр һурвн күүтә нааддг бәәсмн. Тер цугтаһаснь эрт босад, ора кевтдг бәәҗ. Бидн кезә унтдг болхв гиҗ, алң

болдг биләвидн. Йиртмҗд дурта билә, аңһучлад, кесг өдрәр йовҗ оддг билә. (И. Веретенников)

Сашан тускар келтн.

***Бә* гидг көтч үүлдәгч суффикст хуврнә.**

Ү л г ү р н ь: ***йовҗ бәәнә — йовҗана, келҗ бәәнә — келҗәнә, сууҗ бә — сууҗа, ирҗ бә — ирҗә.***

272-гч дамшлһн. Умштн. Үүлдәгчсиг тогтацарнь цуцлтн. Ямаран көтч үүлдәгч олзлҗ болх, күцәһәд бичтн.

Бичнә, умшчана, келнә, келҗәнә, ирлә, ирҗәнә, сууна, сууҗана, йовна, ууна, ууљҗана, дуулна, сурчана, сурна, бичҗәнә, биилнә, кевтҗәнә, баалҗана, саана, келҗә, дуулҗа.

Я н з н ь: ***бичнә — бичҗ бәәнә.***

273-гч дамшлһн. Умшад, көтч үүлдәгчстә зәңгс буулһҗ бичтн.

1. Хойр халхаснь улан альмна өңг һарад бәәнә. 2. Аавин зург нан тал даңгин хәләсн болна. 3. Эн полкд Лиҗин Санҗ церглҗ бәәлә. 4. Зуг би чамаг дөң сурх гиҗ санҗ күләҗ бәәләв. 5. Даңгин хувц-хунр чигн угаһан санад бәәлә. 6. Чамаг эс ирсн болхлачн, икәр өөлх биләв. 7. Хәләҗәсн әмтн эн артистин наадлһиг дегд икәр таасч бәәнә. 8. Тер бийнь клуб нег чигн асхн сул йир бәәхш. 9. Кооку ода чигн хот кедг герт хамр доран бурҗңнад, үг келәд бәәнә. 10. Кесг сурһулин күүкд хая-хая манад ирдг билә. 11. Эн тоот-тоолврмуд сөөд чигн, өдрт чигн, альд йовв чигн бийнь эзләд йовдг билә. 12. Таңиг бий талан нүүлһҗ авхар бәәлә.

274-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, көтч үүлдәгч чинрлгч нерн хойрас тогтсн келгчиг салһҗ бичҗ автн.

1. Космическ кермсин нислһн төв болн хурдн болна. 2. Хальмг теегин бод мал икнкдән улавр зүстә болна. 3. Магазинәс авсн дегтрм күрң улан өңгтә билә. 4. Хулдҗ авсн халата нуһлм йир әмтәхн бәәҗ. 5. Диилврин өдрт нерәдсн урлданд орсн мөрд хар, кер, буурл, хоңһр зүстә билә. 6. Теегин

хаалһ зәрм һазрарн адрута болна. **7.** Урн эрдмтә тосхачнрар бәргдсн тавн давхр гер бат болн ке болв. **8.** Хаврин манууртсн тег сәәхн болдг. **9.** Ноябрин долан өдр нарта, чилгр болв. **10.** Хамгин нерн дунд Кермн гидг нерн олн дунд тарңху болн эңкр болна. **11.** Шүлг айслулж умшдг көвүд-күүкд олн болв. **12.** Намрт зәрм өдрмүд бүркг болна.

275-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс көтч үүлдәгч бәәлһнә нерн хойрас тогтсн келгч салһж бичж автн.

1. Кер һалзн хуцта Кеедә гидг өвгн бәәж. 2. Тиигхлә бийд амр, хортнд зовлңта болна. 3. Бадм юунасчн әәдг уга төвшүн күн билә. 4. Булһн ик билгтә күүкн бәәж. 5. Хаана түшмл Зарад долан наста көвүн бәәж. 6. Хаана түшмл Зара эврәннь долан наста көвүнәннь тиигж заадж өгсәр зарһ хаһлсн болдг. 7. Кезәнә бәәж, нег күн шам гиснәс дутдг уга шар күүктә бәәж. 8. Таниг ирхд мана күүкн йистә билә. 9. Мана гер тер барун өмнк гер болдмн.

Нүрго үүлдәгч.

> **Зәрм үүлдәгчс кен үүлдвр күцәж йовхиг заахш, болв үүлдвр бийнь үүджәхинь темдглнә. Тиим үүлдәгчсиг нүрго гиж нерәднә.**
>
> **Нүрго үүлдәгчтә зәңгд нерлгч уга болна.**
>
> Ү л г ү р н ь: *Харңһурв. Барун бийәс экләд гегәрв.*

276-гч дамшлһн. Умшад, нүрго үүлдәгчс олж келтн. Ю темдглжәхинь бас цәәлһтн: күүнә бәәдл эс гиж йиртмжин бәәдлий?

1. Һаза харңһурв. 2. Халунд йир ундасулна. 3. Асхн шидр экләд бүтңгрв. 4. Асхлад улм икәр киитрв. 5. Эндр эрт босгдв. 6. Хар толһан орә тал довтлгдв. 7. Цааранднь йовгдв. 8. Зөвәр холд һарһгдв. 9. Өрүн аһарт амрар киилгдв. 10. Хувциг шин деернь әрвлдг. 11. Сурһмжиг әмтнәс авдг, ухаг үлгүрмүдәс авдг. 12. Олн дотр үгән аҗглдг, онц һазрт хувцан аҗглдг. 13. Төгәлндән бүркгдв. 14. Улм дорагшан буугдв. 15. Өцклдүр дарунь ирцхәв. 16. Йир удан йовгдв. 17. Харңһу сөөһәр һарч нисгдв.

277-гч дамшлһн. Эн зәңгсин үүлдәгчсиг нүрго үүлдәгчст тохратн.

1. Альмна модн арһул нәәхлнә. 2. Цаһан көөсн цахрад, цәклһн кевтә гилвкнә. (Б. Т.) 3. Сала, судл, ташус саңгин идәһәр каңкнна. 4. Сартг намчта цецгүд санаһим дахҗ һаңхлдв. 5. Тоомсрта олн ахнрм таңсг йөрәлән тальвв. 6. Теегин эзн хөөчнрин туурсн нерднь соңсгдна. 7. Арта цоохр малмуднь адрг ташуһар дүүрнә. 8. Арднь дахдг малчнрин ачта нерднь туурна. 9. Алтн сахлта буудяс атх дүүрч асхрна. (Э. К.)

278-гч дамшлһн. Умштн. Утхинь амн үгәр келҗ, үүлдәгчсин цаг, то, нүр, янзинь йилһтн.

МОДН ДОТР КИИТН.

Мөсн мет киитн салькн ил һазрар гүүнә, ө-шуһу модн заагт үләнә. Хату өрүлг дотр орна, нигт ноос ивтрәнә, цус киитрәнә. Һазр деерчн, модна аң деерчн сууҗ болхш: цуг цасар хучата болна. Көлин тавг бас даарна. Невчк дуладхин кергт шовуд гүүлднә, һәрәдлднә. Җөөлн кевтртә нүк, үр кеҗ авад кевтхлә, сән. Хотан цадтлан идчкәд, тохшрлҗ авад — серлго унтх. (В. Бианки)

57. ҮҮЛДӘГЧИН БҮРДӘМҖ.

Бәәлһнә нернәс үүлдәгчин бүрдәмҗ.

Хальмг келнә үүлдәгчс йир олн суффиксәр дамҗҗ бүрднә.

Бәәлһнә нернәс иим суффиксмүдәр дамҗҗ бүрднә: *-л, -д, -ш.* Үлгүрнь:

җид — җидл	бүлү — бүлүд	һазр — һазрш
хаша — хашал	күрз — күрзд	бәәрн — бәәрш
зар — зарл	шир — ширд	

Кемр *-н* **хадврар төгсcн бәәлһнә нернәс үүлдәгч бүрдхлә, тер хадвр геедрнә.**

Үлгүрнь: *ханцн — ханц-л, дун — дуу-д.*

Чинрлгч нернәс үүлдәгчин бүрдәмҗ.

Чинрлгч нернәс иим суффиксмүдәр дамҗҗ бүрднә: *-л, -ш, -р.* У л г ү р н ь:

хар — **харл**	алдр — **алдрш**	көк — **көкр**
нимгн — **нимгл**	буру — **буруш**	омг — **омгр**
бор — **борл**	зөв — **зөвш**	

279-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг умшхларн, үүлдәгч ямаран келлһнә хүвәс ямаран суффикс авч бүрдсинь цәәлһтн.

1. Хаврт көкрсн өвсн зуна цагт экләд шарлна. **2.** Намрин цагт хөөнә хош кеер бәәршнә. **3.** Мис шулу-шулуһар махсна, бас нөөрснә. **4.** Хавр болхла, хальмг тег көкрнә. **5.** Үвлдән колхозин хөн, мал Хар һазрт бәәрлх. **6.** Багшин келсиг мана классин сурһульчнр цуһар оньган өгч соңсцхана. **7.** Мөрн йир һазршг. **8.** Савр бүшкүрән татҗ, көвүд-күүкд дуудв. **9.** Теегин өвсн нарнд шатад борлна. **10.** Тәрәнә һазр зөвәр ик аһу эзлнә.

280-гч дамшлһн. Эн үгмүдт суффикс немҗ, олн зүсн үүлдәгчс бүрдәтн.

I. Чинрлгч нерн: хар, бор, му, сән, цаһан, улан, көк, ноһан, нәрхн, бүдүн, өргн, өндр, уутьхн, нимгн, зузан.

II. Бәәлһнә нерн: мөрн, ир, уут, көвүн, әмн, махн, тосн, нәр, мал, намр, дун, зүүдн, залу, амбар, хора, хавтх, киилг.

III. Үүлдәгч: нис, бич, уй, бәр, хан, сан, ав, ир, ке, умш, у, ид, көдл, усл, хәрүл, аср, уһа, дууд, кел, кевт, нем, хас, йов.

Я н з н ь: хар — харл.

281-гч дамшлһн. Эн үүлдәгчсиг өңгрсн цагт, 1-гч нүүрт буулһҗ бичтн.

Хувц хавх, ноос савх, хавх тәвх, бичг бичх, сурһуль сурх, сән темдг авх, машиһәр йовх, хө услх, мал хәләх, күн зовх.

282-гч дамшлһн. Эн үүлдәгчсиг буулһҗ бичхләрн, уңг болн суффикс хойриг татасар салһҗ бичтн. Үүлдәгчсин морфологическ йилһлт кетн.

Оллат, эвлләч, медүлләт, һәәхүвидн, келчклә, тоххтн, эклләвидн, мөрәлләвидн, даххвидн, деллә, дасллавидн, услач, экллат, уннат, чиңннәвидн, мөсллат, боллавидн, келлат,

биилłə, бичләвидн, бәрүлләт, тәвүвидн, йовувидн, таттн, мәәллә, маннавидн, буслла, дамҗҗанавидн, дорацуллавидн, теңннәвидн, зуллат, саллавидн, заллат, туллавидн, самллат.

Я н з н ь: мөр-ә-л-лә-видн.

283-гч дамшлһн. Умштн. Утхинь келтн. Даруль зура тогтаһад, терүгәрн һардвр кеһәд, нәәрүлҗ бичтн.

Сөөнь өрәл болсн цаг курсантнр окопд ирв. Бу, наадк чигн зер-зевән ә уга болтха гиһәд, таг-яг татад боочксн, нег-негнәнь ардас ә-чимә һарһл уга, окопар өкәлдсн йовцхав. Негдгч ротын командир лейтенант Фёдоров эврәннь курсантнран зүн зах тал авч одв. Теднә одсн һазрт негхн взвод бәәҗ. Өмннь бәәсн улс ормасн бослдад, хәрү һарлдад йовҗ одцхав. Негхн взвод бәәсн һазрт һурвн взвод багтҗ өгчәхш. Тер учрар өмн бәәсн окопд хойрдгч взвод үлдәһәд, наадк хойр взводын улс шинәс һазр малтҗ, окоп кеҗ авх болҗ һарв.

Негдгч взводын окоп малтлһиг взводын командир Александр Озеров һардв. Эн нег захаснь авн наадк зах күртлнь йовад, эврәннь көвүдин кеҗәсн кергинь хәләһәд, заавр өгәд йовв.

Нег һазрт хамдан Катаев болн Левинцов гидг курсантнр һазр малтҗаҗ. Теднә өөрнь ә-дун угаһар ротын парторг Дамбаев бичкн күрзәрн малтад, һазрт шурһад, орҗ оч. Озеровиг күрәд ирхлә, Левинцов күрзән өөрән оркад, командирүр хәләв. (Нармин М.)

284-гч дамшлһн. Умштн. Үүлдәгчин морфологическ йилһлт кетн. Харар барлата үгмүдт амн үгәр синонимс келтн.

1. Хар Булг Яртин **өндр** деерәс хәләхлә, өмн налаһад бәәнә. 2. Час шахуд эдн амрл уга һазр малтҗана. 3. Зәрмдән көвүн өвгиг келврән цаарандннь келҗәх угаг медхәр, ардан эргҗ хәләнә. 4. Оддын дөрлдҗ чирмлдлһнәс **харңһу** теңгр һазрһазрарн герлтсн болҗ харгдна. 5. Көвүн тагчг, теңгр хәләһәд, нурһн деерән кевтнә. 6. Бамб өвгнә һанцхн сурһмҗ биш, талдан тоотс бас **таастдна.** 7. Би аав Нарнд зәңг оч өгнәв. 8. Өвгн улм-улм **алмацна.** 9. Би Бембтәһән хоюрн үлднәв. 10. Ээҗ, би танд үн келҗәнәв. 11. Эн саамла школас хол биш бәәсн хаалһар ачлһта машин һарч йовна. 12. Тер маши үзчкәд, Бамб байрлҗ хәәкрнә: ”Дядя Яван ирҗ йовна”. (Б. А.)

* * *

Цуг мана орн-нутгин төмр хаалһс Москваһур ирнә. Москвад цуһар харһлдцхана. Поездмүд өдр сө уга вокзалмудар хәәкрлдәд, Москвад ирцхәнә. Кесг олн поездмүд Москваһас цуг үзг болһнур һарч йовна. Москвад йисн вокзал бәәнә.

Үүлдәгчин морфологическ йилһлт.

1. Келлһнә хүв.
2. Эклц кев-янз.
3. Оргч, эс оргч чинр.
4. Янз.
5. Шинҗ.
6. Цаг.
7. То.
8. Нүр.

Ү л г ү р н ь:
Кавказ тал бичкдүдиг лагерьт йовулҗана.
Йовулҗана — үүлдәгч, йов, оргч, күчлгч янзд, таслгч шинҗд, өдгә цагтан, олн тоод, 3-гч нүүрт.

ПРИЧАСТЬ.

58. ПРИЧАСТИН ТУСК МЕДВР.

Үүлдәгчин сүүрәс суффиксмүдәр дамҗҗ бүрдсн, үүлдәгчин болн чинрлгч нернә темдгүдтә үгмүдиг причасть гиҗ нерәддмн.

Причасть үүлдврин цаг үзүлнә, я м а р а н? гидг сурврт хәрү өгнә.

Ү л г ү р н ь: (ямаран?) *умшгч* көвүн, *умшдг* дегтр, *умша* дегтр — өдгә цаг; (ямаран?) *умшсн* дегтр — өңгрсн цаг; (ямаран?) *умшх* дегтр — ирх цаг.

Причасть бәәлһнә нертә ниицхләрн, киисквр мүдәр хүврхш, болв бәәлһнә нернә чинр авсн цагтан киискврмүдин кев-янзд тәвгднә.

Ү л г ү р н ь:

Нерәдгч	бичсн күн
Төргч	бичсн күүнә
Өггч	бичсн күүнд
Гемнгч	бичсн күүг, кү
Бүрдәгч	бичсн күүһәр
Ниилүлгч	бичсн күүнлә
Хамцулгч	бичсн күүтә
Һаргч	бичсн күүнәс
Залгч	бичсн күүнүр

Причастиг дахч йовх үгмүдтәһинь причастн эргц гиҗ нерәддмн. Причастн эргц цәәлһүлҗәх үгин өмн бичгднә, цеглгчәр йилһгдхш.

285-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг умшхларн, сурврмуд төвәд, ямаран мөч болҗ йовхинь йилһәд темдглтн.

1. Күүндсн әмтнә дун соңсгдв. **2.** Улан заляр солңһтрсн үүлн үзгднә. **3.** Хур салькн хойрт цокгдсн ноһан һазр дерлв. **4.** Мана таңһчд шүлг бичдг улс олн бәәнә. **5.** Олн мал идшлдг һазртан һарч йовна. **6.** Өгсиг авдг, тәрсиг хаддг. **7.** Көләр одсн ирдг, күрзәр дарсн ирдг уга. **8.** Замг сәәтәд заһсн хурдг, заң сәәтәд күн хурдг.

286-гч дамшлһн. Шүлгүдәс причасть олад, тедниг салһҗ бичәд, суффиксинь темдглтн. Ямаран мөчәс причастьд сурвр тәвгдҗәхинь келтн.

БАГШТАН.

Тома, медрлин хаалһд орулсн,
Томта үзгүд чееҗд орулсн.
Тоота-эсвтә дегтр үзүлсн,
Товчлҗ әәһәр үгмүд ниилүлсн,
Хар нүднд дасмҗ болһсн,
Хурһн болһнд дамшлт орулсн,
Хуһс цаасн деегүр дошулҗ,
Хурдар, төвәр, чикәр бичүлсн,
Алтн делкән нуувчиг илдксн,

Альхн деер үзүлжә тәвсн,
Ачта эрдмин булг секжә.
Алгтшажә түүгәр ундн болhсн.
Кәвә уга өргн hолын
Кәл уга усиг hатлhсн.
Күмни медрлин гүн далан
Күңкл ухаг танюлжә батлсн,
Багш күүнә ачта килмжиг
Бахтад, бахтад шинәс йөрәнәв.

(Доржин Б.)

59. ПРИЧАСТЬ ӨДГӘ ЦАГТАН.

Причасть өдгә цагтан hурвн зүсн суффиксәр дамжжә бүрднә.

1. Кемр *-гч* гидг суффиксәр дамжжә бүрдхләрн, ода болжах үүлдвр темдглнә.

Үлгүрнь: *келгч күн, йовгч күн, иргч күн, умшгч күн.*

2. Кемр *-дг* гидг суффиксәр дамжжә бүрдхләрн, давтгч чинр авгч үүлдвр темдглнә.

Үлгүрнь: *кәдлдг күн, меддг күн.*

3. Кемр *-а* гидг суффиксәр дамжжә бүрдхләрн, удан болад бәәдг чинртә үүлдвр темдглнә.

Үлгүрнь: *Тер мини умша дегтр. Тер мана бәәhә hазр. Тер мана кеhә кәдлмш.*

287-гч дамшлhн. I. Бичәд, өдгә цагин причасть олад, цәәлhүлжә йовх үгтәhинь темдглтн. Суффиксинь темдглтн.

1. Зовгч ноха йовдлын кү дахна. 2. Сән кәдлдг улс мана колхозд олн болв. 3. Хотан ууhа бәәтл, хоңх жиңнв. 4. Кәдлмшән кеhә бәәтл, курст йовулв. 5. Малын төл авдг цаг ирв. 6. Өвсн икәр урhдг цаг болжана. 7. Сәәнәр умшгч улс мана кәвүд заагт дала. 8. Мана бригадт биилдг, дуулдг, нәәрсг улс бәәцхәнә.

II. Бичтн. Причасть олад, ямаран мөч болҗ йовхинь йилһҗ темдглтн.

Хүрм — хәрдг,
Хур — гиидг.

Архайг цасн — берк,
Альхн деер тордго,
Амргин зүркн — эрк,
Адрута үг даадго.

(Калян С.)

288-гч дамшлһн. Өггдсн үүлдәгчсәс причасть бүрдәтн. Теднән өдгә цагт тәвтн. Причастьмуд деер ирлцҗәх бәәлһнә нерд немҗ, келц үгмүд кеҗ бичтн.

Гү — гүүдг, гүүгч, гүүһә. Гүүдг спортсмен.
Түрүл — ...
Күлә — ...
Ухал — ...

II. Бичәд, бәәлһнә нернә чинр зүүсн причастин киисквринь йилһтн, чилгчинь темдглтн.

1. Олдснас — олад угань ик. 2. Инәснәс сур, уульсиг сурһ. 3. Ирвскиг иткдг уга, ирснд инәдг уга. 4. Йовсн туула кевтсн туулаг босхдг. 5. Кец дахсн өөдлдг, ус дахсн уруддг. 6. Үзснәс үзәд угань ик. 7. Бәәсәрн — байн, суусарн — олн. 8. Авсн-өгсәр болдго. 9. Авсар байҗдго, өгсәр һарутдго. 10. Даарснд хулс түл, өлсснд өвцү чан.

60. ПРИЧАСТЬ ӨҢГРСН ЦАГТАН.

Причасть өңгрсн цагтан *-сн* гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә. Причасть өңгрсн цагтан үүлдвр болсиг, давҗ одсиг медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *кел — келсн, умш — умшсн.*

289-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшхларн, өңгрсн цагтан йовх причасть олад, цәәлһҗ өгтн.

ҮВЛӘ МАХЛА.

Чиндһнә арсар уйсн махла
Чикән дарулҗ өмсәд һарлав.
Чичкнсн аһар чирә хәәрәд,
Чикнд күрхәр седҗ асла.
''Чадшгоч!''— гиҗ наад бәрәд,
Чиндһн махлата зогслав.

(Бадмин С.)

290-гч дамшлһн. Умштн, бичтн. Суффиксмүдинь темдглтн. Причастяс болн бәәлһнә нернәс тогтсн келц үгмүд бичтн.

Өцклдүр харһсн көвүн
Өөрм суусн болдмби.
Зүүднәсн чочад серхнь
Зүркм хатхлсн болдмби.
Терзин ца ишкрсн
Теегин альвн салькн
Шин таньлдсн көвүнә
Шимлдсн дунь болдмби.
Сүүрм хатрсн болна,
Җигтә юмби, көвүн,
Сөөһинм нөөрм хатна,
Җирлзәд үзгдсн болна.
Түрүн төрсн дурм
Теркә зүрким авлв,
Үзгдсн мини үүрм
Улм эңкр болв.

(Саңһҗин Б.)

Я н з н ь: харһ-сн көвүн.

291-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, өңгрсн цагин причасть олад, суффиксмүдинь темдглтн.

Хавр ирчкв. Нәәмн сард һазриг таг атхчксн цасн хәәлх деерән һарв. Цасна усн зууран кевтсн бичкн модд, үмкрсн хамтхасд чирҗ авад, цаһан Обь тал темцв. Хамтхасан сарсалһсн, дулан аһарин күчәр көкрсн өндр-өндр модд ке сәәхн. Модн дотр серүн, бөкүн, иләсн һарад уга. Минь иим цагла модн дотраһур йовсн күүнд аһарнь йир сенр. Тоорм уга, цасн дорас һарсн темсн улаһад минчилдв. Терүг түүсн әмтиг тер цагла модн дотр альднь болвчн үзҗ болхмн. (Куукан А.)

292-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг бичхләрн, бәәлһнә нернә чинр зүүсн причастьс олад, теднә суффиксмүдиг болн киисквриин чилгчсиг темдглтн.

1. Багшин келсиг сурһульчнр оньган тәвҗ соңсцхав. 2. Малчнр сәәнәр көдлснд, хөн үвләс менд һарв. 3. Амрлһн чилснә хөөн сурһульчнр хәрү школурн ирцхәв. 4. Цасн хәәлснә хөөн дарунь хавр болв. 5. Хөөһән сәәнәр хәләсәр, малын төл һару уга авсар, Бооваг колхоз мөрәлв. 6. Колхоз байн болсар, колхозникүд иҗ орута болцхав. 7. Доклад кеснлә ирлцүлҗ, Санҗ сурвр тәвв.

Я н з н ь: кел-с-иг.

293-гч дамшлһн. Зәңгс умшхларн, хаврлтд бәәсн причастиг ямаран киисквртбичҗәхән келтн.

1. Артистин (дуул...) көдлмшчнр оньган өгч соңсцхав. 2. Клубт нәр (бол...) баһчуд одцхав. 3. Эн җил өвсн сәәнәр (урһ...) мал тарһн болв. 4. Хур икәр (ор...) тәрән бас икәр урһв. 5. Көдлмшән шунҗ (ке...) байрлҗ, ханлт өргв. 6. Экән (ир...) медәд, күүкн байрлв. 7. Лекторин (кел...) олн юм әмтн тодлҗ авцхав. 8. Эрдм (сурх...) эд-аһурсан бичә әрвл. 9. Эрдм (сурх...) көгшн уга. 10. Кү (келх...) урд бийән һурв шинҗл. 11. Һазад өңгән (ясс...) дотрин харнһу әрлх уга. 12. Үнән (келсн...) үкл уга. 13. (Медх...) үг кел, мергнд гөрәс шах. 14. (Көөс...) — күцңдг, (келс...) — күцәдг.

61. ИРХ ЦАГИН ПРИЧАСТЬ.

Причасть ирх цагтан -х гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә. Ирх цагин причасть болад уга, зуг болх, ирх үүлдвр медүлнә.

Ү л г ү р н ь: *ир-х, бол-х.*

294-гч дамшлһн. Бичхләрн, причастиг олад, суффиксинь темдглтн.

1. Ирх үвлиг колхозникүд мел белнәр тосцхав. 2. Тәрәнә көдлмш кех цаг эклҗәнә. 3. Гөрәс аңнх цаг одачн ирәд уга. 4. Хальмгаһар умшх дегтрмүд шинәс һарһна. 5. Балһснас ирх күн колхозин ахлач болхмн гинә. 6. Көдлмшән эрт чиләх саната шунцхав.

Я н з н ь: һар-х, көдл-х.

295-гч дамшлһн. Умштн, утхинь келтн. Ирх цагин причасть олтн, ямаран мөч болҗ йовхинь темдглтн.

ХАВР.

Хавр болх бәәдл эртәс медгдв. Цасн хәәлх бәәдл һарад бәәв. Хүвсхл салькн көдлх дүр теңгрәс һарв. Әмтн хавр ирхиг күләһәд бәәцхәв. Сурһулин күүкд бас хавр эклх гиҗ санад, түүнд белдвр кецхәв. Эдн шову тосх болҗ шиидцхәв. Шовуна гер кех мод цуглулад, хадх хадас белдәд бәәцхәв. Тиигҗәтл, генткн шуурһн шуурх бәәдл теңгрәс һарв. Салькн чаңһдх дүр һарад, киитрх өңг һарад, усн көрх, цасн орх, мөстх бәәдл ил болв. Әмтн хәрү үвлин хувцан сергәх зөвтә болв. Ора болхин өмн цасн экләд орв. Сөөднь цасн орн шуурв. Өрүнднь таг болад көрәд одҗ.

296-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс бәәлһнә нернә чинр зүүсн причасть олад, тедниг ямаран киисквրт бәәхинь темдглтн.

1. Сурһульч көдлмш кехәр эрлһ орулҗ өгв. 2. Мини ахиг сурһульд орсиг нанд күн келв. 3. Әмтнә то авхин төлә кесг миңһн күн орлцв. 4. Әмтн цуһар цуглрхла, хург эклв. 5. Хавр болхас өмн тәрәнә зер-зевән ясв. 6. Үвл эклхәс өмн өвсән хураҗ авцхав. 7. Көдлмшәсн эрт һархла, чамур ирнәв. 8. Көдлмш кехин төлә балһснас олн баһчуд ирцхәв.

Я н з н ь: ор-х-ар — бүрдәгч киисквр.

* * *

УХАН ГИСН — КҮҮНӘ КИШГ.

Ухан гисн — күүнә кишг,
Учрсн эзндән тер зөөр,
Ухан гисн — җирһлин түшг,
Заясн күүндән үүдәмҗин
булг.

Болв нег әәмшг бәәнә,
Баатр зөрг бәәдг болвчн,
Терүг эдлхд ухан кергтә,
Тер уга болхла — зеткртә.

Зуг ухаг олзлхин төлә
Зүткмҗ кергтә болх учрта,
Уралһ зөрг уга болхла,
Ухаг уралан девшүлхд
җаңһрта.

Зөрг ухан хойриг күн
Зүүцүлҗ оньдин олзлх
кергтә,
Эс тиигҗ чаддмн болхла,
Эргүд тохрхнь — эрг деер.

(Дорҗин Б.)

297-гч даалһвр. Эн зәңгс бичхләрн, хаврлтд бәәх үүлдәгчиг зәңгин утхла ниицүлҗ, кергтә суффикс немҗ, причасть кетн. Кергтә киисквртнь тәвтн.

1. Хавр (ир...) медәд, күмстн цуһар байрлна. 2. Хур (ор...) өмн тооста салькн көдлв. 3. Батаг балһснас (ир...) мана баһчуд цуглрад, нәр кев. 4. Көдлмшән (ке...) баһчуд басл зүткҗ көдлцхәв. 5. Хальмг дегтр (һар...) күләһәд, бидн (байрл...) биләвидн. 6. Цасн (ун...) өмн өвсән зөөҗ авх кергтә. 7. Тадниг лекц (умш...) медәд, би (соңс...) ирүв. 8. Урһциг (ясрулх...) һазрт асрмҗ өгв. 9. (Келс...) күцәсн — һольшгин темдг.

62. ПРИЧАСТИН ХУВРЛҺНӘ ТУСКАР.

Причасть бәәлһнә нернә чинр зүүсн цагтан бий болн эврә киисклһнд чигн тәвгднә.

Ү л г ү р н ь: *Ирсм сән болв. Келснтн тааста болад бәәв.*

Эн хойр зәңгд *ирсм, келснтн* **гидг причасть нерлгч мөч болҗ йовна. Хоюрн** *-м, -тн* **гидг орч нернә бийлгч хув авч.**

298-гч дамшлһн. Зәңгсәс причасть олад, теднән ямаран киискврт, киисклһнд бәәхинь цәәлһтн. Зәңгин ямаран мөч болҗахинь темдглтн.

1. Бийдән авсн даалһвриг сәәнәр күцәснь мөрәлгдв. 2. Сурһуль берк сәәнәр чиләснь үнтә мөрә авцхав. 3. Холыг өөрдүлдгнь — машин, хурдар күүндүлдгнь — телефон. 4. Сурһулян сәәнәр сурдгнь шүүврән эрт өгв. 5. Эндр һарч йовсн цаглаһан балһснд ирцхәв. 6. Экнь көвүһән сән менд ирснднь икәр ханв. 7. Намаг гертән ирхдм йир олн күн цуглрла. 8. Маниг цергт мордхдмдн цуг селән һарһҗ йовулла. 9. Цергәс ирхләмдн, бас байрлҗ тосцхав. 10. Чини селвг өгч келсндчн би икәр ханҗанав. 11. Намаг йовхасм өмн эдн цуһар белн болчкҗ. 12. Артистнр селәнд ирҗ, наад һарһснднь олн-әмтн байрлҗ, ханлт өргв.

299-гч дамшлһн. Бичтн. Эврә киисклһнд бәәх причастиг олад, эврә хүвиг татасар салһтн.

1. Бата умшсндан шүлтҗ зүткв. 2. Көдлмшчнр директорин даалһвриг цагланъ күцәсндән икәр байрлцхав. 3. Малан сәәнәр хәләсн хөөчнриг магтцхав. 4. Өгсән авдг, тәрсән хаддг. 5. Дархнч көдлмшән дууссндан бийнь бийдән ханв. 6. Ах сурһуль чиләхдән эн баахн көвүн билә. 7. Зөвтә үгд зүркн хандгиг мед, күүнә келнд күд чолун хамхрдгиг бас мед. 8. Чидлән агсад, көдлмшчнр керг кехләрн, маш диилвртәһәр күцәцхәв. 9. Көдлмшән диилвртәһәр чиләхләрн, үлм сәәнәр көдлх болҗ амн үгән өгцхәв. 10. Кесн-күцәсәрн Лиҗ колхоз-дан тоомсрта күн болв. 11. Хаврин тәрәнд сәәнәр көдлхдән колхозникүд цуһар белн болчкв. 12. Сарң чаңһар дуудҗ умшхасн өмн, дотран умшад ухалв.

Я н з н ь: **умш-сн-д-ан.**

300-гч дамшлһн. Бичхләрн, дасcн келлһнә хүвс темдглтн.

1. Николай бичсән умшч өгв. 2. Көвүд көдлмшин зураһан цагланъ күцәдг болв. 3. Артистнр ирхд мана клубт нәр болв. 4. Хоцрсндан шулуһар нөкд болцхав. 5. Олн баһчүд сурһуль сурхар балһс орҗана. 6. Малан сәәнәр хәләсн хөөчнрт совхоз үнтә мөрә өгв. 7. Селәнд көдлх эмч ирснд көдлмшчнр,

колхозникүд икәр байрлцхав. 8. Орсн боран гиидг, ирсн гиич хәрдг. 9. Эвин сәәг хадһлгч, эвцл тогтаһар гүҗргч, эн җирһл делдгч эңкр Төрскндән ханнав. 10. Көк утаһан бүргүлсн бөк трактор күгдлнә. 11. Кезәңк аавнр бүүрлсн көгшн буурл тег. 12. Өөдләд өңгән сарулдхсн өрүни төвшүн сәәхн. (Д. Б.)

301-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс причастьсиг бичҗ автн. Цагинь, киисквринь, киисклһинь амн үгәр цәәлһҗ өгтн.

1. Нимгр балһснд одхдан баахн көвүн билә. 2. Студентнриг ирхд Элстин паркд ик нәр болла. 3. Эндр Москвад ик хург эклхиг радио манд зәңглв. 4. Санҗ цергт мордхиг эндр нанд үүрнь келв. 5. Клубт баһчудын нәр болснд, балһснас ирсн Борис мольҗҗ биилв. 6. Дегтрәс ю умшсан би үүрмүдтән цәәлһҗ келдүв. 7. Көдлмшән шулуһар кеснь эрт герүрн хәрцхәв. 8. Малдан оньган өгч хәләснь үвләс малан менд авч һарцхав. 9. Бичсндән ицдг, келсндән эзн болдг.

Я н з н ь: од-х-дан — ирх цагин, өгч киискврин, эврә киисклһнә причасть.

302-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс причастн эргцс олад, теднән темдглтн. Харар барлата үгмүдин чинр цәәлһтн.

1. Намрин бетк хазҗасн,
Ноосн нимтр хөд
Дулан хашад шахлдсн,
Давс долаҗ хуҗрсна.

(Тачин А.)

2. Муурхан медлго көдлсн
Мөчн җил чинртә,
Хөөткән **байҗахар** ирсн
Хоогч така седвәртә.

(Тачин А.)

3. Хөн сарин хур хаһлгдсн һазрт уугдна. (Т. А.) 4. Урдк кевтән төрлцгсн иньгүдм урмдта тосхлтын ул делдв. (Д. Б.)

* * *

НҮДӘН САГЛ.

Умшсн цагтан дегтриг нүднәсн **30** сантиметр заагта бәрҗ умш. Герл зүн таласчнь тусдгар сууҗах кергтә. Кемр өдрин герл баһ болсн цагт, электрошам шата.

Дегд цәәсн герл нүднд му болна, шам деер бүркә бәәх зөвтә. Стол һатц сууһад көдлсн цагтчнь, электрошам бас зүн таласчнь бәәх зөвтә. Герлиг зуг умшчах дегтр деер, бичҗәх девтр деер тусхаҗахмн. Орндан кевтҗ, дегтр бичә умш.

Эн зокалмуд күцә. Нүдән сагл.

ДЕЕПРИЧАСТЬ.

63. ДЕЕПРИЧАСТИН ТУСК МЕДВР.

Үүлдәгчин сүүрәс суффиксмүдәр дамҗҗ бүрдәд, үүлдәгчин үүлдврт немр үүлдвр нерәдҗәх үгмүдиг деепричасть гиҗ нерәддмн.

Деепричасть я һ ж?, я һ а д?, я һ н?, я һ т л?, я а х л а? гидт сурврмудт хәрү өгнә.

Ү л г ү р н ь:

Сурһульч дегтрән ***умшч** **чиләв.***

Ирсн күн ***сун босв.***

Көвүн герт ***орад һарв.***

Таниг ***иртл,*** *би кергән* ***күцәвүв.***

303-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, деепричастьмуд олҗ, амн үгәр цәәлһтн.

Гертән ирәд, хотан уучкад, Зурһан һаза һарад зогсв. Һал шатаһад, бел кечкәд, хойр көвүн нег хурһ шүүрәд бәрв. Атхад авсн һарт орсн цаһан хурһн чидләрн алдрхар седәд күгдлнә. Цаһан хурһн алдрҗ чадсн уга. Хурһан бәрҗ авсиг үзсн көгшн көк хөн үргәд, һарсн хөд дахад, гүүһәд тедүкнд һарад, хәрү эргәд, зогсад, хойр-һурв мәәлчкәд, дәкәд иҗлән дахад, цааран һарч одв.

* * *

ХАВР.

Харада шовуд нислдәд,
Хаврин зәӊг зөөлднә.
Халулад нарн налаһад,
Хамг әмт сергәнә.
Хатурсн цасн хәәләд,
Хаалһ, цувгар урсна.
Хотхр болһ темцәд,
Халһрад усн мелмәнә.
Налаһад һазр суняна,
Нигт ноһаһан урһана,
Нилх туһлмуд, хурһд
Нарна герлд ээврлнә.
Шууглдад шовуд нислднә,
Шарлҗд, кизәр зөөлднә.
Сарсхр модна ацмудар
Савиһәд үүрән яслдна.

(Эрнҗәнә К.)

64. ДЕЕПРИЧАСТИН ЯНЗ.

Хальмг келнд деепричасть чинрәрн олн зүсн әӊгд хувагдна: ниилүлгч, хувагч, түргн, тулгч, бооцгч. Эдн цуһар тус-тустан суффиксмүдтә.

65. НИИЛҮЛГЧ ДЕЕПРИЧАСТЬ.

Ниилүлгч деепричасть үүлдәгчин үүлдвриг цәәлһнә. Ниилүлгч деепричасть *-җ (-ч)* **гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә.**

Ү л г ү р н ь: *Цә уу-җ бәәлә. Гертәс һар-ч ирв.*

304-гч дамшлһн. Эн зәӊгсәс ниилүлгч деепричасть олад, салһҗ бичхләрн, суффиксмүдинь темдглтн.

1. Өмнәсм һарч ирәд, һарим атхад мендлв. 2. Босч хувцлад, махмудан чаӊһаҗ, физзарядк кецхәв. 3. Ирҗ бууһад, мөрән

герин бүсәс уйв. 4. Улас бууҗ йовад, дорагшан орҗ хурдлулв. 5. Бичкнь өсч босад, сурһуль шунҗ сурад, тоомсрта кѳдләч болв. 6. Тесч чадад, Булһн өмәрән хәләһәд һарч йовв. 7. Мана колхоз балһснас шин маши хулдҗ авч ирв. 8. Сурһулян сәәнәр сурч, медрлән өөдлүлцхәв.

Я н з н ь: һар-ч.

305-гч дамшлһн. Умштн. Деепричастиг ниицҗәх үгмүдтәһинь салһҗ бичтн.

ХУДЛЧ КӨВҮН.

Кеер хө хәрүлҗ йовсн кѳвүн, чон үзҗәх күн болад:

— Чон! Чон! Нөкд болтн!— гиҗ хәәкрв.

Тер дарунь гүүҗ ирсн залус кѳвүг худлахар хәәкрсинь медв. Иигәд эн кѳвүн хойр, һурв дәкҗ худл келснә хѳөн, гентки йосндан чон ирв.

— Наартн, наартн, шулуһар, чон!— гиҗ кѳвүн хәәкрҗ, әмт дуудв. Эн кѳвүн саак худлахар хәәкрҗәдг болх гиҗ санад, залус ирсн уга.

Саглҗ әәх юмн угаһинь медсн чон хѳөдиг кевтнь кудв. (Л. Толстой)

306-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичтн. Хавсрлтд бәәх үүлдәгчиг ниилүлгч деепричастьмудт хүврүлтн. Суффиксмүдинь чикәр бичтн.

Мана селәнд самолёт (нис...) ирв. Кесг әмтн тер самолётыг (һар...) өврцхәв. Кесгнь терүнүр (гү...) одцхав. Өмнәснь хойр лётчик (һар...) ирцхәв. Тер лётчикүд ирсн әмтнлә һаран (өг...) мендлцхәв. Теднә колхозин тәрәнд хорхан хор (цац...) йовсн лётчикүд бәәҗ. Тиигҗ лётчикүд селәнә эдл-ахуд дөңгән (күрг...) бәәнә. Колхозникүд теднд ханлт (өрг...), үг келцхәв.

66. ХУВАГЧ ДЕЕПРИЧАСТЬ.

Хувагч деепричасть үүлдәгчин һол үүлдвриг цәәлһҗ, түүнә өмн болсн үүлдвр медүлнә.

Хувагч деепричасть ***-ад (-әд)*** **гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә.**

Ү л г ү р н ь: *Санҗ докладан бичәд дуусв. Хоңһр малд одад ирв.*

307-гч дамшлһн. Зәңгсиг бичҗ автн, хувагч деепричасть олад, түүнә суффиксмүдинь темдглтн.

БАҺАСН ЭҢКРЛСН КЕРГ.

Хавр болад, ноһан һарад, орчлң сәәхрҗ одсн кем билә. Мини эцк Андрей Григорьевич колхозин шовуна фермд көдлдг билә. Школасн ирчкәд, сул цаг уурхла, би эцкүрн одад, көдлмштнь дөң болхдан дурта болдг биләв. Үснә ээдмг, эсклә чанчксн өндг үүләд хайчкад, хурһарн һазр цокад дуудхла, такан өкәр бичкн һуужмулмуд шууглдҗ ирәд идхләнь, нанд ик байр болдмн. Такаст үүлчксн буудя, люцернә һуйр, минеральн хот, заһсна тос өгдг болувидн. ("Хальмг үнн" газетәс)

308-гч дамшлһн. Эн текст умшад, тодлҗ автн. Хувагч деепричасть олҗ келтн.

Класст болн бәәх өрәдән цевр аһар орулад бәәхлә, эврәнчн эрүл-мендд туста болна.

Кемрҗән цевр аһар баһар орулгддг өрәд өдр болһн бәәһәд бәәхлә, эрүл-менддчнь, көдлҗ чадх арһдчнь му үлмәһән хальдахмн. Дарунь муурад, толһачнь өвдхмн болҗана. Тер төләд цевр аһар икәр орулҗ бәәхмн. Зуна цагт терзән секәтә бәәлһ. Үвлднь болхла, ядхдан өдрт һурв дәкҗ: өрүн унтад серснәнь хөөн, өдрт кичәлән кехинь өмн, асхн унтхинь өмн терзинь форточк секәд, аһар орулх кергтә. Класстан кичәл болһна хөөн бас цевр аһар орултн.

67. ТҮРГН ДЕЕПРИЧАСТЬ.

Түргн деепричасть үүлдәгчин һол үүлдврлә хамт күцҗ йовх үүлдвр медүлнә. Түргн деепричасть ***-н*** **гидг суффиксәр дамҗҗ бүрднә.**

Ү л г ү р н ь: ***Багш һаран дайлн келв.***

309-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг умшхларн, түргн деепричасть олад, түүнә үүлдврнь яһҗ күцҗ йовхинь келтн.

1. Докладчик һарарн зан келв. 2. Көдлмш чилән, клубур одцхав. 3. Герт орҗ ирн, өөдән һарад сууцхав. 4. Бичгән бичн,

конвертд тəвн, һарад йовув. **5.** Хошт ирн, Булһн һалд өөрдəд суув. **6.** Герт орн, суулһан тəвн, бер икəр адһж һарв. **7.** Нарн зөвəр өөдəн һарч. Колхоз өвснə көдлмш төгсəн, тəрəнə көдлмшəн эклв. Тəрəнə көдлмшəн төгсəн, намрт белдх зөвтə болв. Намр шулуһар ирн, дарунь үсəрсн хурарн һазриг услв. Намрин идг сала-судлар һарв.

68. ТУЛГЧ ДЕЕПРИЧАСТЬ.

Тулгч деепричасть үүлдəгчин һол үүлдвр күцж одсн цагт болҗах үүлдвр медүлнə. Тулгч деепричасть *-тл* **гидг суффиксəр дамҗҗ бүрднə.**

Ү л г ү р н ь: ***Багшиг суртл, сурһульч белн болв.***

310-гч дамшлһн. Бичтн. Тулгч деепричасть олад, суффиксинь темдглтн.

1. Аавин сурһсн сурһуль əмн һартл мартгдхш. **2.** Далад дуссн дусал дала ширгтл ширгдго. **3.** Күн бууляд үга бəəтл, бийəн бичə бууль. **4.** Баатр нег үктл, əəмтхə миңһ үкдг. **5.** Эмгн көндртл, эмəл тохтл. **6.** Ха! Ха!— гиһəд бəəтл, хар үкр хашаһан хамхлад һарч одж. ***(Бу хах.)***

311-гч дамшлһн. Зəңгс умшхларн, тулгч деепричасть ямаран үүлдəгчəс бүрдсинь амн үгəр цəəлһж өгтн.

1. Маниг герт ортл, тедн күцəд күрч ирцхəв. **2.** Багшиг класст ортл, сурһульчнр босад, белн болчкв. **3.** Сурһульчнриг суртл, багш теднə сурхиг меджж, хəрү өгв. **4.** Үвл болтл, колхоз хаша-хаалһан ясад авчкв. **5.** Хур ортл, колхозникүд көдлмшəн кеһəд дуусчкв. **6.** Йова-йовтл, ора болад, сө болв. **7.** Күүндə бəəтл, өр цəəһəд бəəв. **8.** Шуурһн шуура бəəтл, хөөч хөөһəн бүрн авч ирв. **9.** Буслж бəəсн цəəг һарһтл, көвүн хəрү гүүһəд оржж ирв. **(М. Н.) 10.** Мадниг гертəн иртл, хур улм икдв. **11.** Сананыг школд ортл, Бадм институтан чилəв.

69. БООЦГЧ ДЕЕПРИЧАСТЬ.

Боопгч деепричасть һол үүлдврин боопгч, угтгч учр медүлнə. Боопгч деепричасть *-хла (-хлə), -вас (-вəс)* **гидг суффиксмүдəр дамҗҗ тогтна.**

Ү л г ү р н ь: *Чамаг йов**хла**, тедн бас йовх. Тедн кел**вəс**, Санж келх.*

312-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс бооцгч деепричасть олтн.

1. Намр болхла, әмтн хаша-хаалһан ясна. 2. Үвл ирхлә, цасн орна, киитн болна. 3. Көдлмш кехлә, махмуд чаңһрна. 4. Бадмиг ирхлә, би хамдан балһс орнав. 5. Колхоз зураһан цаглань күцәхлә, колхозникүдин ору ик болна. 6. Хө сәәнәр хәләхлә, нооснь ик болна. 7. Хур икәр орхла, тәрән икәр урһна. 8. Үвлд сәәнәр белдхлә, зудас колхоз әәхш. 9. Биилвәс, цуһар өскәһән цокж биилләднә. 10. Харһвас, цуһар дундын сурһульта болж һарна. 11. Көдлмш кевәс, цуһараннь һар эвтән тусад бәәнә. 12. Сурһуль сурвас, гүүндн күрч сурхмн. 13. Эрдмиг медвәс, сәәнәр медхмн. 14. Кергиг күцәвәс, сәәнәр кех кергтә. 15. Керг эклвәс, күцәл уга зогсхмн биш.

313-гч дамшлһн. Умшхларн, амн үгәр деепричастьмудыг әңгәрнь йилһтн.

1. Мана орн-нутг өсәд, өргҗәд йовна. 2. Өнр теегиг зүслж, өндр сар мандлна. (С.-Б. Х.) 3. Олн җилд сурһуль сурад, сән инженер болж һарла. 4. Маниг иртл, тедн цуһар хурад, күләж бәәж. 5. Сурһульчнр багшан орад ирхлә, дард гиж босад мендлв. 6. Цуһар орж ирн, кергиннь тускар келж өгцхәв. 7. Өдгә цагин баһчуд сурһуль сәәнәр сурч, туста улс болж һархар бәәнә. 8. Мууг кедү дардг болвчн, һарч ирл уга бәәш уга.

314-гч дамшлһн. Зәңгсәс деепричастьмудыг олж, яһж тогтсинь цәәлһтн.

Амрлһнд һарн, ах лейтенант Пропенко цергә ахлачнртаһан зөвчлж оркад, һурвн-дөрвн өдрәр шурд гиһәд машиһәр йовад, ирх болж күүндв.

Үвлин цаг болвчн, һаза йир дулан билә. Сүл өдрмүдт дуларад, цасн уга болж одв. Нарна ээврт бидн дуладад суулавидн. Мана герин өөрәһүр бүркәтә машин гүүлгәд давв. Машин селәнә тал дунд одж зогсв. Машинәс цергә хувцта хойр күн бун, сельсоветүр орв. Удсн уга машин хәрү эргәд, тустан

мана тал хәләһәд гүүлгәд аашна. Машинәс аав баав хойр, дәкәд дәәнә цергин хувцта хойр күн бууж ирцхәв. Эднә негнь Пропенко Катян эцкнь бәәж.

* * *

Бичкн Катян тууж дәәнә көллә эклсн болдг. Катя дән эклхин өмн эк-эцктәһән Мелитополь балһснд бәәж. Дән эклсн өдр эцкнь цергт мордж одна. 1942 җил немшнр балһснд орж ирхлә, көвүн күүкн хойран дахулад, экнь зулад һарч. Эднә эшелон зууран бомбла харһж. Тер саамд эк дү хойран Катя геев. Эн альд күрч буухан сәәнәр медлго, кесг хонгтан йова йовж, Кизляр деерәс һарсн поездт сууһад һарна. Әмтн буулдад бәәхлә, тедниг дураһад, эн буув. Зуг чиңәнь тату күүкн хәрү вагондан күртл, поезд көндрәд һарч одна. Катя үлднә. Тендәснь энүг мана баав дахулад, герүрн авч ирдгнь эн. (Куукан А.)

315-гч дамшлһн. Деепричасть болһниг олад, чинрәрнь йилһтн.

ЦАҺАН САР.

Утар татсн үвл урньдж хаврур завдв. Цааһаснь җиврән делн, Цаһан Сар заңһв. Нүкнәсн зурмн бултав, цеңнж ишкрәд зәңглв. Цасн моктрад чиигтәрв, Цаһан Сар урһчкв: ''Тер бийнь зәңгләд, таанртан мендән келҗәнәв''. Хамг әмтн зудас гетләд, хаврин нарна толянд ээврлнә. Цаһана хотан эдләд, цугтан байрта-бахмҗта нәәрлнә:

— Менд! Мендвт! Менд һарвт?

— Һарв, менд!

Һаран өглднә. (Тачин А.)

* * *

Өскәһәрн эргәд од,
Өсрн чичрәд, тавшад од,
Зуузаһарн цокад од,
Зулсн болад тошад од!

70. НАРЕЧИН ТУСК МЕДВР.

Үүлдәгчиг болн чинрлгч нериг цәәлһх деер, олн зүсн уршг темдглгч үгмүдиг нареч гиҗ нерәддмн.

Үлгүрнь: 1. *Көдлмш хурдар кетн.* (*Хурдар* гисн үг үүлдвр келһнә эв-арһ медүлх деер, *яһҗ?* гидг сурврт хәрү өгчәнә.)

2. *Совхозиң мал кеер йовңа.* (*Кеер* — орм заах деер, *хама?* эс гиҗ *альд?* гидг сурврт хәрү өгчәнә.)

3. *Би өцклдүр балһснас ирләв.* (*Өцклдүр* — цаг медүлҗ, *кезә?* гидг сурврт хәрү өгчәнә.)

4. *Йир сән машин.* (*Йир* гисн үг чинрлгч нернә нилчиг икдүлх деер, *сән* гисн үгтәһән хоюрн *ямаран?* гидг сурврт хәрү өгчәнә.)

Наречс хүврдго келлһнә хүв болдмн.

316-гч дамшлһн. Умшад, харар барлата үгмүдиг шинҗлтн, ямаран сурврт хәрү өгчәхинь келтн.

1. Нарн **хурдар** суув. 2. Мана көвүн сурһулян **сәәнәр** сурад ирҗ йовна. 3. **Деер** самолёт нисч йовна. 4. Баһчудын хург **маңһдур** болхмн. 5. Таня Галя хойр **йир** байрлҗ йовна. 6. Көдлмшән **уданар** кесн күн му. 7. Көвүд-күүкд **һаза** наадҗ бәәнә. 8. Мал **өөрхн** идшлҗ йовна. 9. Кесг күн **генткн** дард босад одв. 10. Хаврин усн **делгүдән** орҗ йовна. 11. Баһчуд кезәд болвчн **ургляҗдән** менд болтха! 12. Бидн балһснас **шинкн** ирүвидн.

317-гч дамшлһн. Умшад, харар барлата үгмүдт сурвр тәвтн. Зәңгин ямаран мөч болҗ йовхинь йилһтн.

1. Сурһульч **чаңһар,** айслулҗ шүлг умшв. 2. **Шофёр** машиһән **арһул** йовулв. 3. **Маңһдур** мана классин сурһульчнр экскурьст одхмн. 4. Мадн **деер** реактивн самолёт нисч йовхинь үзүвидн. 5. Дулан хаврин нарна толянд хәәлсн цасна усн **делгүдән** орв. 6. Мини дү эн җил **шинкн** эклҗ школд орв. 7. **Өцклдүр** бөкин ноолдлһнд мана школын сурһульчнр бас орлцв. 8. Баран **холд**

үзгдв. 9. Мана Төрскн кезәд болвчн **үргләдән** менд болтха! 10. Төгрәш күүкнә экнь терзән **өрүһәр** секв. 11. Котуш хошт көркхн хурһд **шинкн** үзв. ''Иим бичкдүд бас үсән атхрулдв?''— гив.

71. НАРЕЧИН ЧИНРИН ЙИЛЬЛТ.

Наречс чинрәрн иим кевәр йилһгднә:

1. Үүлдврин орм заагч.

*Олн күн **һаза** шуугад бәәв. Санҗ **зуур** бууһад үлдҗ. Кесг мал **кеерәс** орҗ аашна.*

2. Үүлдврин цаг заагч.

***Өрүн** һарсн болхла, **кезәнә** ирх болв. Студентнр **маңһдур** шүүврән өгх зөвтә. **Асхн** һарад, **эрт** ирх гинә.*

3. Үүлдврин уршг заагч.

*Бадм докладан **арһул** эклҗ келв. Санҗ докладар **бас** босч келв. Машин хамхрад, **әрә** йовҗ ирҗ.*

4. То заагч.

*Нег дәкҗ **нежәдәр,** тав дәкҗ **тавадар.** Сурһульчнр **дөрвәдәр** зерглҗ йовв.*

5. Дүңцүлгч нареч.

***Маш** сән йовдл. **Берк** сәәнәр меднә.*

НАРЕЧИН ЙИЛЬЛТИН ТАБЛИЦ.

Наречин йилһлт	Наречд төвдг сурврмуд	Үлгүрнь
1. Уршг нареч	яһҗ? ямаран кевәр?	Сәәнәр, әрә-әрә, әрәхнәр, хурдар, лавта, мел, бас, йовһар, шинәр, дегд, хая-хая, бүрн, арһул.
2. Цаг заагч нареч	кезә?	Ода, өцклдүр, маңһдур, нөкәдүр, асхн — асхар, тиигхд, кезәчн, эрт — эртәр, эндр, ора, хөөн — хөөнь, дару, оньдин, тиигәд, өрүһәр, нег дәкҗ, удл уга.

1	2	3
3. Орм заагч нареч	альд?, альдаран? хама?, хамаран?	Энд, тенд, өөрхн, өөрхнәр, альд, хама, зуур, һаза, кеер, дотр, деер, үрү, бийд, дор, хоорнд, өөр, шидр.
4. Дүңцүлгч нареч	ямр?	Маш, туң, берк, йир.
5. То, кемҗә заагч нареч	кедү?, кедү дәкҗ? кедүдәр?	Нег дәкҗ, негдвәр, тавадар, кесг, арһул, чаңһар.

318-гч дамшлһн. Деер өгсн таблицәр һардвр кеһәд, наречиг олтн, сурвр тәвтн.

1. Нег дәкҗ эдн кеер харһҗ. 2. Нег хотн энд бәәнә. 3. "Сөөдән хамдан йовий",— гиҗ чон келв. 4. Өрлә өвгиг дуг гиһәд унтлһнлань, залу босад, эврәннь һосиг өвгнә һосна ормд тәвнә. 5. Тиигәд көвүг йова-йовтлнь, усна көвәдк урһа зандн уласна ора өөд нег хорта хо һалзн моһа өөдән давшч йовдг болна. 6. Савелич беш деер һарчана, герин эзн дор һазрт кевтв. 7. Оренбургт ирн бийәрн, би шуд генералур одув. (А. П.) 8. Маңһдуртнь би генералла мендлҗ авад, илгәгдҗәх һазр талан көндрәд һарув. (А. П.) 9. Жанна дәкн-дәкн чаңһар үүдинь цокв. 10. Зурһан хөөһән хәрү сөргәд, сальк үрүдүләд, Дортын хар толһаһар дамҗулад, деегшән һарһад идүлв. (Б. Б.)

319-гч дамшлһн. Зәңгсәс наречс олад, чинрәрнь йилһтн.

1. Дорт деер һарад, энд-тендән юм харвн гиҗ дасад бәәсн Зурһан уралан чаңһ йовад, толһан ора деер бәәсн шовһр деер һарад, Дортын ар бийд бәәсн хотан нег хәләһәд, дорд бийд бәәсн худг нег хәләв. 2. Зурһанла хамдан гер дотр кесг улс цә ууҗ сууцхана. 3. Шус-шус гиһәд йовҗ йовсн Булһн хәәкрчкәд, тустан өмәрән ки хәләһәд, һарарн чирәһән халхлад зогсв. 4. Киисәд, зөвәрт кевтчкәд, деерән, хаҗудан хәләхләнь, юмн уга. 5. Булһн теңгрт гилвкцхәсн сәәхн одд хәләһәд, хаҗудан

бас нег закх юмн угад амрад, эн маш сәәхн сөөһин зүсн-зүүл юмсуд хәләһәд, сөөһин сәәхн номһн салькнд таалгдад унтв. 6. Зөвәр өөдән һарч одсн нарн мандлад бәәнә. 7. Басңгин күслнь: зөрсн һазртан эрт күрх, эгч Булһнан эрт үзх. 8. Төгәлңд тег унярткад, тешкәһәд сунад кевтнә. (Басңга Б.)

72. НАРЕЧИН БҮРДӘМЖ.

Хальмг келнд наречс талдан келлһнә хүвсәс болн наречәс суффиксмүдәр дамжж бүрднә.

1. *-гшан (-гшән), -ран (-рән)* гидг суффиксмүдәр наречс тогтна.

Ү л г ү р н ь: *деер — деерәгшән, ард — ардагшан, һаза — һазаран, ца — цааран.*

2. *-аһа (-әһә)* **гидг суффиксәр бәәлһнә нернәс тогтна.**

Ү л г ү р н ь: *намр — намраһа, үвл — үвләһә.*

3. Төргч, өггч, бүрдәгч, һаргч киискврмүдин чилгчс нареч бүрдәгч суффиксмүдин чинр зүүнә.

Ү л г ү р н ь: *сө — сөөнә, намр — намра, өрүн — өрүнә; сө — сөөһәр, намр — намрар, өрүн — өрүһәр, му — мууһар, түргн — түргәр, мини — миниһәр, тадн — таднаһар, нежәд — нежәдәр, тавад — тавадар; сө — сөөд, йосн — йоснднь, эн — энд, тер — тенд, зәрм — зәрмдән; күчн — күчнәс, хажу — хажуһас, ард — ардас, хол — холас.*

320-гч дамшлһн. Бәәлһнә нернәс, орч нернәс, чинрлгч нернәс тогтсн наречс олтн. Яһж тогтсинь амн үгәр келж өгтн.

1. Медәтә орс гергн мендим сурад, гентκн орсаһар биш, хальмгаһар нанас үг сурв. 2. Айсар үүдсн үг, адһмар гүүж дөг! 3. Ик тенд чичрәд, җирлһн җирлһнәсн зулна. 4. Үвләр, январь сард, сурһульчнр амрлһнд һарна. 5. Хаврар хальмгин өргн тег соньн сәәхн ноһаһар болн бамб цецгүдәр бүркгднә. 6. Зунар тәрәнә урһц экләд хурагдхла, механизатормуд түргәр көдлнә. 7. Сәәнәр көдлдг әмтнә сансн күцлнь күцтхә! 8. Хаана цагт хальмгудын харчуд мууһар бәәлә. 9. Энд бүүрлсн Батанхн элвг бүләрн байрта.

321-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, наречс олҗ автн.

цагин

1. Өмн, хаалһин хойр ам көөһәд, ик холд үзгдәд, тег налаһад, сәәхн делгәтә кевтнә. 2. Зунаһа һаңгин учрар теегин өвсн хумхарсн, эндән шар билә. 3. Зуг хая-хая сала-сартгар көк буурлда үзгднә, цаһан өвсн цәәҗ нәәхлнә. 4. Ода өвәрц: теегәс хаврин бәәдл һарад бәәҗ. 5. Хурин хөөн сән нарта өдрмүд бәәсн учрар, көк ноһан һазрин көрс бүркҗ, зөвәр өөдән һарад оч. Тег эндән көкрәд чееҗ байрлулна. (Н. М.) 6. Өцклдүр негнь мордхла, эндр дарукнь мордла. Диилвр кеҗ дурдхла, диинрҗ өшәтн хордла. (С.-Б. Х.)

322-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг умшад, наречс салһҗ бичтн. Морфологическ цуцлт кетн.

1. Мана һазр сүртә, маш амулң нертә. 2. Булгта теегтм бурһус босна, өөр, холаһар зөөр хәәнә. 3. Кеер бурһуч дуулҗ бәәнә: "Теегм, теегм — эңкр ээҗм!" 4. Дуунла хамдан төрләв, дууһан амлад өрләв... 5. Теегин цецг өңгтәд, тенд шавшад һаңхла. 6. Доһлң көглҗрһн энд, доран гент үзнә. 7. Кесг тоолврт согтад, кеер зогсч тотхад, хальмг мөрн цергла харһх тер болна. 8. Өрчдән дәәч ордентә өмнм маңхаҗ суула. 9. Хальмг полкд мордад, хамдан залу церглнә. 10. Арднь ода ирҗ, ашлхин селгән ирҗ. 11. Генткн Амха бун, герт орҗ ирв, шуһуд бултсн Байниг шуд үзн менрнә. (Сян-Белгин Х.)

323-гч дамшлһн. Умштн. Наречиг чинрәрнь йилһтн, харар барлата үгмүдт амн үгәр антонимс олтн.

Өмн үзгдсн хош тал зоотехник заав. Удл уга мана машин хош тал ирәд, өмн бийднь бәәсн **цаһан** гериг зөв эргәд, үүндндь ирҗ зогсв. **Һаза** хойр-һурвн эмәлтә мөрд уята. Герт **орҗ** ирхлә, кесг **олн** улс тенд сууҗ. Деед бийд герин эзн залу сууна. Наарандь бас залус, күүкд улс сууна. (Н. М.) Тер **асхн** бидн кесгтән сууввидн. Сөөнь өрәллә белн болх болҗ күүндүвидн. Ик **холас** ирләвидн. Генткн мини өөр ирҗ төвин сумн хаһрв. Көл-һарм күүнә болҗ одв. (Н. М.)

324-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс наречс олҗ автн. Яһҗ тогтсинь амн үгәр келҗ өгтн, ямаран мөч болҗ йовхинь темдглтн.

I

1. Герүрн гүүхәрн адһн-шидһн орад ирүв. 2. Урднь танд бас

бичг бичләв. 3. Би Аһш орад, тендәһүр экүрн одув. 4. Саңһҗ-Һәрә арһул толһаһан өөдән өргәд, төгәлңдән эргүләд хәләчкәд, цаһан цаасиг арһул эргүләд, ард-ардаснь некҗ хәләв. 5. Приютнас цаарагшан Манц һол бәәнә. 6. Деегшән хәләхнь, хурин хөөн һарсн одд деер гилвклднә. 7. Элстәс өмнәгшән бәәсн ик боодг удлго цеврлгдхмн.

II

Үвл билә. Үвләр күүкд цасар наадна. Эдн муурад, әрә бийән дааҗ ирнә. Тер бийнь оньдин үвл сән гинә. Хаврар бас сән болҗ медгднә. Хаврар сурһулин цагнь чиләд, каникул ирнә. Усндан өөмәд, ца-на гих көдлмш уга. Дор, деер юн нисч йовхинь хәләһәд, өөрән бәәсән сәәнәр темдглҗ авл уга бәәнә. Болв дегтрәс сән юмн уга. Хавр гисн ямаран сәәнәр үзгдв чигн, дегтр мартгдхш. Хавр болад, зун дарунь ирнә.

325-гч дамшлһн. Текстин һол утхинь келтн. Кедү әңгд таслҗ болх. Әңг болһндь нер өгтн. Наречс олҗ бичәд, ямаран келлһнә хүвсәс тогтсинь келтн.

МАНАЧ.

Энҗл зунар хур икәр орсн уга. Намр удл уга эклх болад бәәв. Колхозин садын темсн сәәнәр болчксн билә. Ик һазрт тәрә өргнәр тәрчксн бәәнә. Колхозин садыг Очр өвгн кезәчн асхар манхар ирнә... Өвгнә ач бичкн Лиҗ оньдин авһан дахҗ, сад манхар седнә. Нег дәкҗ Лиҗиг дегд икәр сурад бәәхләнь, авһнь зөвшәрәд:

— Не, Лиҗ, эндр намаг дах. Зуг чи сөөһәр унтхар бичә сед.

— Уга, би өр цәәтл чирм гихн угав.

— Не, Лиҗ, эн бу ав. Колхозин зөөриг сәәнәр хар, төрүц бичә унт... Кемр нөөрчн күрхлә, йовад дуулад бә.

Лиҗ авһиннь өгсн бу бәрәд, эргәд һарв. Зөвәр удан эргҗәһәд, нег мод түшәд суув. Үр көвүдтән маңһдуртан сад яһҗ мансан келхәр бәәнә. Зөвәр унтад одсн цагт ээмәснь сегсрәд татад оркв: ''Һәәвһә гидг манач бәәҗч''. Лиҗ деегшән хәләхлә, нарн зөвәр деер һарч одсн бәәҗ.

326-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс наречсиг үүлдәгчстәһинь бичҗ автн. Харар барлата үгмүдиг тогтацарнь салһтн.

1. Садт дурта улс садыг сәәнәр хәләх кергтә. **2. Садын** цецгүд деегүр цаһан эрвәкәс эрвлзәд, олар нислдәд бәәнә.

3. Урһа модн дунд **хурсн** цасн уданар хәәлнә. 4. Хәәлсн цасна усн эңдән әдләр һазрт шиңгнә. 5. Хур-чиг баһар ордг һазрмудар урһа мод эләдәр тәрүлжәнә. 6. Даңгин эн өдрәс маңһдуркөдр сән болх. 7. Балһснд болсн фестиваль йир сәәхн болв. 8. Элстин демонстрацд йовх улс хар-күр болж одв. 9. Үүдиг **әрәхнәр** секж һарад, күүкнд үзгдл уга бултад ирнә. 10. Эргәд хәләхлә, тедн өөрм зогсчасн бәәж. 11. Нег дәкж аав келлә.

Я н з н ь: Садт дурта улс садыг сәәнәр хәләх кергтә.— Сәәнәр хәләх кергтә.

327-гч дамшлһн. Харар барлата наречсиг яһж тогтсинь келж өгтн.

Харада хаврар ирәд, намрар хәрү нисна. Харада кеер өндглхш. Гер эргәд бәәнә. Хорха-өтнәс кесгинь ална. Тадн цуһар **миниһәр** болсн угат: кесг харадан үр таравт. Колхозд һару икәр һарх. Нег үлү мана теегт хулһн, зурмн **икәр, олар** бәәнә. Тедн хамг өөр бәәхлә, һару дала өгнә. Хорха, өтн чонла әдл һару икәр өгнә. **Танаһар** болхла, һару һарна гидг үг уга. Миниһәр болхла, харада, үкр хар — икл гидг сән шовуд. **Тедниг** сәәнәр асртн.

ХӨӨТ ҮГ.

73. ХӨӨТ ҮГИН ТУСК МЕДВР.

Нерн үгин хөөн керглгддг, бийнь туслң чинр уга үгиг хөөт үг гиж нерәднә.

Хөөт үг зәңгин үгмүдиг хоорнднь нииңүлхин төлә бәәнә, шишлң сурвр уга, нерн үгтә хамдан нег сурврт хәрү өгнә.

*Герин **өмн** күн йовна.* *Альд? — герин **өмн**.*
*Селәнә **өөр** мал идшлж йовна.* *Альд? — селәнә **өөр**.*
*Герин **өөр** машин зогсчана.* *Альд? — герин **өөр**.*

Хөөт үгтә бәәлһнә нерн киискврмүдин кев-янзла ирлцнә.

Ү л г ү р н ь:
Гер дотр кесг күн сууна. *Герт кесг күн сууна.*
Гер тал күн аашна. *Герүр күн аашна.*

328-гч дамшлһн. Эн хөөт үгмүдиг нерн үгмүдтә олзлтн.

Өмн, ард, өөр, деер, дотр, дор, төлә, туск, күртл, хоорнд, дунд, тал.

Я н з н ь: альдас? — Москва талас (һаргч киискврт).

329-гч дамшлһн. Эн зәңгс умшад, хөөт үг нерн үгтәһинь салһҗ бичҗ автн.

Өр шинкн цәәҗ йовна. Ик хар толһа деерәс өрүн будн дорагшан бууҗ бәәлә. Толһан өмнк кец деер бәәсн хотна баран сәәнәр үзгдхш. Хотна улс унта. Үкрмүд өрүн кевтрәсн босад, бәәрн талан хәләһәд, идҗ йовсн цаг билә. Хөн өрүн кевлһән кевәд, киитн җөөлн өвсн деер кевтә кевтлә.

Хотна захд бәәх темәдин зәрмснь кевлһән кевәд, зәрмснь үмсн деер көлвәдәд кевтцхәнә. (М. Н.) Өндр цаһан толһан ташуд буусн өл маңхн будн тальрв. Өрүн цәәһин хөөн Цаһан хойр суулһ авад, худг орад, уснд одв. Тергн деер йова йовҗ, хойр күүкн йир сәәнәр таарч күүндв. Дорҗ Цернә өөр сууһад, хотан эдлв. Бадм Санҗ хойр нег-негән хәләлдәд, һалын көвәд сууцхав. Герин ца худг бәәнә. Сумн мет түргн, сурһуль мет хурц.

Кемр хөөт үг нерн үглә ниицлго салу сурврта болхла, нареч болдмн.

Ү л г ү р н ь: *Деер самолёт нисч йовна. Дор деер уга будн бәәҗ. Өмн күн йовна. Ардас күн ирв.*

Деер, дор, өмн, ардас **гисн үгмүд туслң сурврта төләдән нареч болҗана.**

Ү л г ү р н ь: *Альд самолёт нисч йовна? — Деер.*

330-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс нареч болн хөөт үг олад, сурвр тәвҗ, амн үгәр цәәлһҗ өгтн.

1. Дер деер күн, делтр дор мөрн. 2. Иҗл Тең хоорнд ода өргн болн гүн уста канал, мөңгн бүс мет, гилвкәд кевтнә. 3. Энүгәр ямаран болвчн керм Теңгәс Иҗлүр, дәкәд Көк теңгсүр болн мана Төрскнә хотл балһсн — Москва күртл одна. 4. Эн канал Владимир Ильич Ленинә нер зүүв. 5. Самолётын өөр бәәсн улс намаг үзчкәд, тосад гүүлдв. 6. Тиигәд модн дотр кесг хонад

оркув. 7. Зөвәр холдад һарад одсн өвгдин ардас залу һарад довтлна. 8. Ард йовсн улс күцҗ ирв. 9. Үнн гидг юмн — кезәдчн өмн. 10. Деер харада цервнә. 11. Модна ар захар нег кецтә-янзта гермүд һо уульнц болҗ бәргдҗ. 12. Һурвн җил хооран энд хойр-һурвн шавр гер бәәсмн. 13. Өмнәсм модна цааһас хар үүлн түгәд, икдәд аашна. 14. Нег аңһуч нохаһан дахулад, усна өөр йовҗ йовла.

Я н з н ь: (Альд?) делтр дор.

Цуг хөөт үг нурһлҗ һаргч залгч хойр киисквркн чилгчс авна.

Ү л г ү р н ь: *дорас, дораһур, дотрас, дотраһур, өөрәс, өөрәһур, хоорндас, хоорндаһур, дундас, дундаһур, өмнәс, өмнәһур, деерәс, деегүр, талас, талаһур.*

331-гч дамшлһн. Эн зәӊгсәс хөөт үг нерн үгтәһинь хамднь салһад, тедндән сурвр тәвтн.

МАЙ.

Майин нег шин —
Мана иньгллтин өдр,
Һарасн бәрлдәд әмтн
Һазриг эргндән бүслнә.

Орчлң болһар эдниг
Олн дүүнр дахла,
Хөв-кишгиннь төлә
Хар цевән таслла.

Әрәсәнм олн-әмтн
Алдр туган делскәд,
Эвин, иньгллтин төлә
Ээмән тинилһәд босла.

Майин сән өдрлә
Моһлцг һазр деер
Иньгллтин дууһан негдүлҗ,
Итклтә улс зерглнә.

(Шугран В.)

Я н з н ь: иньгллтин төлә — төргч киисквр.

332-гч дамшлһн. Зәңгсәс нареч хөөт үг хойриг йилһтн. Хөөт үгиг нерн үгтәһинь хамднь салһҗ бичтн.

I

Һал үдлә эн селәнүр ирҗ йовад, холас энүнүр хәләвв. Холд гүүҗәх җирлһн дотр, теңгст усчҗ йовх кермн мет, ябалдсн

гермүд цәәнә. Ульнциннь ут туршарт суулһсн уласн, лир, удн моддын хамтхасд халуна күчнд салдаҗ одҗ. Өгчәх сүүдрнь унг талнь ирҗ харлна. Нарн тус ора деер, дүң-дүлә. Асхн бүрүлин гегән тасрсн цагт суңһугин бахнсд өлгәтә шамс селәнә утөргнинь медүлнә.

II

Колхозин сад дотр дала альмна модн бәәнә. Тер садт альмнас кедмнә модыг деер гиҗ санна. Хоорнднь чииһин модн чигн олн. Сад дотр хаалһ деегүр богшурһан һууҗмулмуд һәрәдҗ гүүлднә. Көгшн богшурһа модна ац деер сууһад, шовуна дәәснәс теднән мансн бәәнә. Ар хаша деегүр әлә нисснүзгдв. Әлә ә угаһар, тагчгар ниснә. Деер йовсн әлә үзчкәд, көгшә ә өгәд оркна. Дор гүүҗ йовсн һууҗмулмуд ноһан тал орад, бултад одна.

Хөөт үг нерәдгч киисквр хойр.

Деер, дотр, күртл, хоорнд, дунд **гидг хөөт үгмүд нерн үгмүдиг хүврүлхш болн бийнь чигн хүврхш.**

Үлгүрнь: ***Гер деер шовун суүна. Катг дотр мал бәәнә. Усн дор замг бәәдмн. Элст күртл һурвн зун дууна. Модн дотр өвсн урһҗ.***

333-гч дамшлһн. Цегин орчд кергтә хөөт үг немҗ бичтн.

1. Уул ... һарсн болад, улан торһар хучсн болад, шарсн мах идсн болад. *(Зүүдн.)* 2. Теңгр ... телә велә хойр ноолдҗ, тедниг хаһцулхар одсн мана бааҗа толһадан цуста ирҗ. (Т.) 3. Орн ... шора. *(Хумсна кир.)* 4. Ик гер ... бичкн гер, бичкн гер ... бильчхр шар күүкн. *(Көсн, өөмсн, көл.)* 5. Элстәс Әәдрхн ... һурвн зун дууна. 6. Сарпуль Аһш хойрин ... Элст бәәнә. 7. Гермүд ... өндр модд урһҗана.

* * *

ЦАДХЛҢДНЬ КИИТН ӘӘМШГ УГА.

Аңгуд болн шовудт цадхлң болхла сән. Сән хот дотрас

дуладхдг, цусн халун болна, судцдар дула көөҗ тарxана. Арсн дорак һадр өөкн дула бас сәәнәр бәрнә. Ноос, өрүлг ивтлв чигн арсн дорак өөкиг киитн ивтлҗ давхш. Дурндан күрм хотта болхла, үвл әәмшг уга. Хотыг үвләр альдас авхмби? Ө-шуһу модн дотр чон, арат төгәлҗ йовна. Модн дотр юмн уга, хоосн. Цуг аңгуд бултҗ одҗ. Шовуд нисч одцхаҗ. (В. Бианки)

Хөөт үг төргч киисквр хойр.

Өмн, ард, өөр, төлә, туск **гидг хөөт үгмүд нерн үгиг төргч киисквpт керглнә.**

Ү л г ү р н ь: *Бембин өмн цуһар хурад ирчксн бәәҗ. Уулын ард сүүдр тусдг мөн. Школын өөр сурһулин көвүд хурад нааджана. Көдлмшин төлә кесг күн зүткә. Малын туск болхла, хөөчәс, үкрчәс сур.*

Болв *өмн* **гидг хөөт үг һаргч киисквр бас керглнә.**

Ү л г ү р н ь: *Харас өмн ирҗ, чамас өмн ирҗ.*

Хөөт үг зәңгин эркәр бас хүврнә. Тер цагт нерн үг хүврхш.

Ү л г ү р н ь: *Бембин өмнәс хойр күн һарад ирв. Санҗин өөрәһүр гөрәсд гүүлдәд йовад одв. Малын тускар Басңгас суртн. Гер деерәс шовун нисч одв.*

Зәрм хөөт үг киискврмүдин чилгчсиг буклднь гилтә авна.

Ү л г ү р н ь: *герин туск, герин тускд, герин тускин, герин тускар, герин тускла, герин тускас, герин тускур.*

334-гч дамшлһн. Хөөт үгин өмн зогсчасн бәәлһнә нернә киисквринь йилһҗ, терүнә чилгчинь темдглтн.

1. Тиигҗ йовад, Богзатын бор уул деер һарч ирәд, харул харна. **2.** Эркн Бумбин цаһан бәәшң дотран шарин зурһан миңһн арвн хойр баатрнь сууһад күүнднә. **3.** Цаста цаһан халвңгиг зүн цох деерән тальвн суудг болна. **4.** Хууран авад татхла, хулсн дунд өндглсн хунын дун һарна. **5.** Царңгин дорд әәмгин парвля ордг хаалһ билә. **6.** Тергн деернь җола бәрәд суусн өвгәрг күүнә ард, сән хувцта күүкн суусиг Цаһан үзв. **(М. Н.)**

335-гч дамшлһн. Эн текст умшчкад, дегтрән хаачкад, 7—8 зәңг утхарнь тогтаҗ бичтн.

СҮЛ МӨСН.

Үвләр колхозникүд һол һатлад йовдг тагт билә. Болв хавр ирв, һолын мөсн хорхав. Хаалһин нег тасрха тесрәд, усн деер дәәвләд, урсхул көөҗ усчв. Түрүләд мөсн һол дундк урсхулар усчҗ йовла. Һолын амнас мөсн тал бичкн цаһан шовуд нисч ирлдәд, батхн бәрлдв. Һолын усн делврәд, мөсиг альдаран болвчн туув. Уснд авгдсн һазр дорас нег дәкҗ сохр нумн һарч ирв. Эн мөсн деер һарв. Усчҗ йовад, нег хагсу довунд мөсн торад зогсхла, сохр нумн довун деер һарад, һазр малтад орҗ одв. Мөсиг усн цааран көөв. Мөсн модна түңгд торад зогсв. Көрәдчксн модна түңг деер хулһнс, туулан кичг суусн бәәнә. Уснас әәсн аңгуд нег-негнләрн шахлдад, чичрлдәд сууна. Усн түргәр татрв. Нарн мөсиг хәәлүлв. (В. Бианки)

ХОЛВА.

74. ХОЛВАН ТУСК МЕДВР.

Холвас — церглгч үгмүд. Эдн нег зүсн мөчмүдиг болн зәңгсиг негдүлхин төлә бәәх хүврдго үгмүд. Бийснь зәңгд мөч болхш.

Ү л г ү р н ь: *Яман ус* **болн** *бул өгнә. Киитн болҗана,* **болв** *хавр өөрхн. Ах дү* **хойр** *буудя* **эсклә** *тутрһ тәрцхәдг. Сәәнәр өсәд бостн,* **зуг** *буру йовдл бичә кетн.* **Кемрҗән** *маңһдур эс йовхла, эркн уга ирхвидн.*

Хальмг келнд олн холва уга. Чинрәрн тедн иим болна.

1. *Болн, хойр, һурвн, дөрвн* **гисн зүүцл холвас болҗана. Эдн нег зүсн мөчмүдиг негдүлнә.**

2. *Эсклә, эс гиҗ* **гисн холвас хойр үүлдврин негнь болхиг медүлнә.**

3. *Кемрҗән, зүгәр* **гисн холвас боолгч чинртә болна.**

4. *Болв, гивчн* **— зөрүд чинртә холвас.**

336-гч дамшлһн. Эн зәңгсиг умшад, холвас ямаран үгмүд болн ямаран зәңгсиг негдүлҗ йовхинь келҗ өгтн.

1. Баазр, Бадм, Коля һурвн көдлмшән цугтаһаснь эрт күцәв. 2. Хотн довун хойрин хоорнд туһлмуд хәрүлсн күүкд хот темцәд гүүлдв. (Б. А.) 3. Кемржән самолётар нисхлә, бидн дарунь күрч одхвидн. 4. Поездәр эс гихлә автобусар ир гиж эгчнь дүүдән суңһуг цокв. 5. Зуг тедүкнд дөрәлдсн модна ацмуд деер богшурһас, торһас җирглднә. (Э. К.) 6. Борис ээлтәһәр таалад, ажрһин күзүг илв, болв тернь дор ормдан усхад, геснәннь арсн, көлиннь бульчң чичрв. (Б. А.) 7. Дорж арв шаху дууна һазрт тагчг йовв, болв энүнә толһань олн зүсн тоолврар дүүрң.

* * *

Кезәнә арат, чон, туула һурвн ах-дүүнр болна. Чон, арат, барс, темән дөрвн нәәжнр болна.

Нәәжнр болвчн арат теднән мекләд, һанцарн җирһнә.

337-гч дамшлһн. Умшад, цегмүдин орчд кергтә холвас тәвж бичтн.

1. Нарн һазр ... нуувчин утцар уята. 2. Беләр бәәсн басл амр, ... күндньь улм ачта. 3. Орн-нутгин зура онччта ... герлтә. (Ш. В.) 4. Алдр, Альма, Эрвң ... аашна. 5. Хөв, җирһл ... кишг хәәж хальмг Әрәсәһүр нүүж ирлә. 6. Түрүн ирснь ... тоомсртань — арслң, аю, чон, ирвск өмн захар сууж. 7. Тедн дунд ... оратж ирсн арат туула ... уралан һархар шурһжана. 8. Аш сүүлднь әмтәхн нөр энүг ... диилв. Экнь ... эцкнь зүүднднь орв. Эк эцк ... йир сәәхн. Энүг таалад, наадулад бәәнә. Амрхн өр цәәхин өмн серәд, көвүдин хуча ясхларн, иим ут көлтә-һарта ... ухата ач көвүнәнь хойр халхднь сарин герлд гилвксн чиг үзв. (Б. А.)

Зүүцл холвас.

Зәңгин нег зүсн мөчмүдиг болн давхр зәңгин тегш чинртә амр зәңгсиг негдүлсн холвасиг зүүцл холвас гиж нерәддмн.

Зүүцл холвас һурвн әңгд хувагдна: ниилүлгч, салһгч болн зөрүд гиж.

Ниилүлгч: *болн, хойр, һурвн.*

Салһгч: *эсклә, эс гиж, эс гихлә, аль, бас, чигн — чигн, негт — негт.*

Зөрүд: *болв, зуг, кемржән.*

338-гч дамшлһн. Эн зәӊгс бичәд, зүүцл холвас олҗ темдглтн.

1. Эмнг мөрдиг сурһҗ ундг эс гиҗ татдг мөрд кенә гисн — ик күчр, әәмшгтә төр болдг бәәҗ. 2. Оньдин мөрн деер эс гиҗ хозлг тергн деер йовҗ, цергин зовлӊгиг диилв. 3. Тегәд Хүрмчә Арслӊ хойр өдрин дараһар малд һарчана. 4. Номһн болн цөн үгтә Арслӊ, күүнд үлү үздг, һацач болн бийрхдг Хамҗл, тиньгр болн цаһан саната Болха һурвн сүл күртл үүрлв. (Б. А.) 5. Негт аӊ кевтә күрклнә, негт күүкд мет шугшна. (А. П.) 6. Кермнә бәәсн балһснас өдр болһн машид чигн гүүнә, самолёт чигн ниснә.

339-гч дамшлһн. Эн текст умшад, утхинь тодлҗ автн. Гөрәсдин тускар медсән келтн.

ГӨРӘСН — ТУСТА АӉ.

Мана орн-нутгт гөрәсд ховр болн буйсчах аһурсдын тоод авгдв. Тедниг харҗ хәләлһн болн өскх арһ хәәгдв. Өдгә цагт мана орн-нутгт хойр сай һар гөрәсн бәәнә. Гөрәсн — үргәмтхә аӊ.

Урднь гөрәсд Шорвин кецин дора һазрмудар бәәдг билә. Ода Яшкульск районд аглһ һазр эдн олҗ авцхаҗ. Болв 1977 җил ''Кировский'' болн ''Тавн-Гашунский'' совхозмудын һазрт каналар ус орулхла, гөрәсдин хурһд уста каналмуд һатлҗ эс чадад, экнрәсн салв. ''Тавн-Гашунский'' совхозин медл һазрт гөрәсд бәәршнә. Эдниг ода күн көндәҗ үргәхш. Болв гөрәсдиг харҗ хәләлһн — цуг олна киләсн болҗана.

Көтлвр холвас.

Тегәд, юн учрар, юӊгад гихлә, тиигҗ, тиигвчн, яһвчн **гисн үгмүд көтлвр холвас гиҗ нерәдгднә.**

Эдн цуттан давхр зәӊг тогтасн цагт керглгднә. Эдн цаг, күцл, учр заана.

340-гч дамшлһн. Эн зәӊгсәс көтлвр холвас олад, ямаранинь заатн.

1. ''Юӊгад тиигҗ келҗәхмби?'' — гиҗ Арслӊ санв. 2. Тегәд би шүлг умшх болув. 3. Тиигҗ бәәтлнь, эдниг экнрнь ирәд,

дахулад йовҗ одв. **4.** Юңгад гихлә тер күүг әмтн эврән суңһв. **5.** Би эндр яһвчн үүрүрн одх санатав. **6.** Эгч дү хойр школд орх болв. Тегәд эдн эктәһән дегтр авхар балһс орҗ. **(Б. А.)** **7.** Тиигәд төгәлңдән балһсна сәәхнд бахтад, тәрмр цецгүд үзәд, теегм санандм орад, Дворцовый тагтын ирмәгинь түшәд йовҗ йовлав. **(Э. К.)** **8.** Зуг эдн кесгтән нег-негән таньсн уга, юңгад гихлә долан-нәәмн җил үзлцәд уга билә. **9.** Эрнҗән юн учрар ирсинь медүвидн. **10.** Тиигҗ бәәтл, ик хар үүлн һарад, мөндртә хур орв.

341-гч дамшлһн. Эн текст умшад, тодлҗ авад, нәәрүлҗ бичтн.

Модн дотр соңсгддг көгҗм. Хаврин сард халвһ шовун өдр сө уга ишкрәд дуулад бәәнә. Эн кезә унтдг болхув, гиҗ бичкдүд алңтрна. Хаврт шовудт удан унтдг цаг уга. Өрүн болн асхни бүрүлин гегәнлә шовуд биш, нам модн дотр бәәх цуг әмтәкиитә тоот дуулҗ ә һарна. Хуур татсн мет, кеңкрг цоксн мет дун һарна. Кесг зүсн богшурһас ишкрҗ дуулна. Ут хоңшарта шонтл мод цокҗ тачкнулна. Аң, шовун, хорха-хот болһн эврә дуута. Үлгүрнь, царцахас көләрн җиврмүдән зүлгәд ә һарна; выпь шовун ут хоңшаран уснд дүрчкәд, үләһәд оркхлань, негл үкр мөөрснлә әдл ик дун һарна. Бекас гидг шовун деегшән нисч һарчкад, сүүлән сарсалһад, дорагшан чолун мет унхлань, сүүлднь салькн шуугад, негл хөн мәәлҗәхлә әдл, дун һарна. Модн дотр һардг көгҗм иим олн зүсн болна. **(В. Бианки)**

ХҮВС.

75. ХҮВСИН ТУСК МЕДВР.

Салу бәәхләрн, үгин чинр уга, зуг талдан үглә нииңхләрн, терүнә чинриг цәәлһдг үгиг хүв гиҗ нерәддмн. Хүвс чинрәрн долан зүсн болҗ хувагдна.

1. Б у р у ш а г ч х ү в с: *уга, эс, бичә, биш, -ш.*

Тенд күн уга болх. Эс ирхлә яахв? Терүгән бичә көндә. Би таниг таньхшв.

2. С у р г ч х ү в с: *-у(-ү), -ий—-й, -мб(-мби).*

Танд келх үг бәәну? Бадм ода дегтр умшну? Эн нааран

аашсн Санҗий? Эндр Санл доклад кехий? Бадм одачн һазаһий? Эн кемби?

3. Л а в л г ч х ү в с: *мөн — -мн(-м), -л.*

Бадм доклад ода кехмн (кех мөн). Бадм доклад кехл. Минил тускар келв. Мал тендл йовнал.

4. С у л д г ч-ч а ң һ а г ч ч и н р т ә х ү в с: *чигн — -чн.* уступит. усилит.

Бадм ирв чигн, доклад кех уга. Бадм эс ирвчн, хург болх.

5. М а һ д л г ч ч и н р т ә х ү в с: *биз, кевтә.*

Тедн эндр ирх биз. Эн үвл сән болх биз. Тер мана мал кевтә.

6. Нүүрлгч хүвс чинрәрн хойр зүсн болҗ хувагдна:

к е л г ч х ү в с: *-в — -видн, -ч — -т;*

б и й ч л г ч х ү в с: *-м — -мдн, -чн — -тн, -нь.*

Би эндр хәрү ирхв. Бидн ирхвидн. Чи эндр ирхч, та эндр ирхт. Дегтрм стол деер бәәнә. Дегтрмдн стол деер бәәнә. Дегтрчн стол деер бәәнә. Дегтртн стол деер бәәнә. Дегтрнь стол деер бәәнә.

7. Э в р ә х ү в с: *-нь, -ан — -ән, -н, -рн.*

Көвүндән белг кев. Көвүһәрн шүлг умшулв.

Бурушагч хүвсин тускар.

1. *Уга* **гидг бурушагч хүв үүлдәгчин хөөн керглгднә:**

а) **причастин хөөн керглгднә.**

Ү л г ү р н ь: *Танд күн менд келүлсн уга. Үг күн келхн уга.*

б) **хувагч деепричастин хөөн керглгднә:**

Ү л г ү р н ь: *Басң келәд уга.*

в) *-җ* **гидг суффикстә өңгрсн цагин үүлдәгчин хөөн керглгднә.**

Ү л г ү р н ь: *Бемб ирҗ уга. Басң келҗ уга.*

Бурушагч хүв *уга* **үүлдәгчлә хамдан чигн бичгднә. Тер цагт** *уга* **хасгдад,** *-го* **болҗ һарна.**

Ү л г ү р н ь: *келҗго, йовҗго, иршго, үзшго.*

2. *Уга* **гидг бурушагч хүв нерн үгин чинртә:**

а) *уга* **гидг бурушагч хүв бәәлһнә нерн мет хүврнә.**

Ү л г ү р н ь: *Чамаг угад дүүчн ирҗ. Така угаһар чигн*

өр цәәдг мөн. Шүдн угаһас биш, сән мал бәәҗ. Санҗ угаг медсн бәәҗ.

б) *уга* **гидг бурушагч хүв өмнь зогсчасн үгтәһән зәңгд келгч, нерлгч, цәәлһлт, немлт, ушг мөч болна.**

Ү л г ү р н ь: *Бадм гертән уга. Энүнд цаасн уга. Көл уга — йовдг, җивр уга — нисдг. Һал уга һазрас утан һардго. Арһ угад зарһ уга. Санл Бадм хойр әмин ар захин вагонд медмж угаһар суув.*

342-гч дамшлһн. *Уга* гидг үг олҗ авад, кезә бурушагч хүв, кезә бурушагч үг болҗ йовхинь цәәлһҗ өгтн.

Уняртсн өрүн маңһарт,
Уулын өндр орад,
Дольгалсн цаһан өвснд,
Долвксн Алтн һаснд —
Дун уга дуртав!

(Калян С.)

* * *

Хальмг келн —
уурхан саң!
Харм төрсн —
һундлм даң:
Күцҗ дасч
чадсн угав,
Күцәҗ сансан
келсн угав.

(Калян С.)

* * *

Тег — мини теегм,
Тевчҗ ханшго иньгм.

(Калян С.)

343-гч дамшлһн. Бурушагч үг ямаран киискврт йовхинь йилһтн.

1. Тер намаг угад ирҗ. 2. Уга гиҗ уульдг уга, бәәнә гиҗ байрлдг уга. 3. Сурһуль уга күн сохрас дор. 4. Татвр угад — ясвр уга. 5. Ноха зөргтәд хуцдг, зөрг угаг шуучдг. 6. Чиниминид хувац угаһар чилшго зөөрнь делгрнә. 7. Әәхәс әәсн — цецнә темдг, әәш угаһас әәсн — мунхгин темдг. 8. Олдснас — олад уганъ ик. 9. Болв намаг меклҗ чадш угач.

1. *Эс* **гидг бурушагч хүв бурушаҗах үүлдәгчиннь өмн бичгднә.**

Ү л г ү р н ь: *Теруг эс ирхлә, би танад ирнәв. Борис эс ирҗ, эс келҗ, келсн болхла, кезәнә ирх билә, юмн эс болсн тер. Чамаг эс ирәд бәәхлә, өөләд бәәввидн. Санҗ эс келх билү?*

2. *Биш* **гидг бурушагч хүв нурһлҗ нерн келгчин хөөн кергтә болна.**

Ү л г ү р н ь: *Эн күн — ик наста күн биш. Эн сән һазр биш.*

Эн бурушагч хүв нүүрлгч хүвс авад, өмнь зогсчасн үгтәһән келгч болна.

Ү л г ү р н ь: *Би ик наста күн бишв.*

3. *Биш* **гидг бурушагч хүв хасгдад,** *-ш* **гидг хүв болхларн, өмнк үгтәһән хамдан бичгднә.**

Ү л г ү р н ь: *Бадм, би ирхшв. Би таниг таньхшв (таньҗахшв).*

Биш, -ш **гидг бурушагч хүвс** *-ий* **гидг сургч хүв авна.**

Ү л г ү р н ь: *Та эндр ирхшийт? Чи медрлтә күн бишийч? Та намаг таньхшийт?*

4. *Бичә* **гидг бурушагч хүв закгч шинҗин үүлдәгчин өмн кергтә болна.**

Ү л г ү р н ь: *бичә кел, бичә йов, бичә ачрх.*

344-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс бурушагч хүвс олҗ, татасар темдглтн. Йилһврин амн үгәр келтн.

1. Худлд бичә иҗлд. 2. Теслцм ишкдл күцүллго, темтрүлҗ салькн орклв. 3. Давсн җилмүдт би һундхшв, даарсн, үзсн, зовсндан уйдхшв. 4. Өсхиг бичә бац, келхиг бичә амд. 5. Кен эс үүрлхв, келсән күцәһәд иткүлсндчн. 6. Күзүн уга темән күүнд эс күцгдҗ.

345-гч дамшлһн. Цегмүдин орчд кергтә хүвсинь немтн.

Ачта ээҗ мини,
Һал, үмсиг медл...
Һарарн шүүрч авхдм,
Арһсн, хомһлыг таньл...
Аман дүүргҗ идхдм,
Әәх-чочхиг санл...
Әрвлҗ уралан орхдм,
Эрг, усиг йилһл...
Эцс дәврҗ йовхдм.

Киртә, мууг оньһл...,
Кеер, герткиг таньл...,
Кесән кеҗ йовхдм —
Элә болҗ эргҗ,
Элкндән шахҗ таалҗ,
Асрҗ, засч авсн
Ачичнь хәрүлх гиләв,
Заян иктә ээҗм!

(Дорҗин Б.)

Сургч хүвс.

1. ***-ий* гидг сургч хүв мана келнд бәәнә. Ямаранчн нерн үглә ниицх деер, нииცҗ йовх үг хадврар төгссн болхла, *-ий* гидг хүв авна.**

Үлгүрнь: *Доклад кеҗәсн Санҗий? Эндр арвний? Тер кеер идҗ йовсн үкрий? Тер бәәсн герий?*

Нииცҗ йовх үг эгшгәр төгсснболхла, *-й* гидг хүв авна.

Үлгүрнь: *Хәләй?, келәй?, суй?, сууһай?, бәй?, бәәһәй?*

а) **Эн *-й* гидг сургч хүв үүлдәгч, причасть болн деепричастьла нииცнә.**

Үлгүрнь: *Эндр багш сурхий? Борис дегтр умшчий? Көвүд дегтр умшай?*

б) **Күүнә нерн болн причасть *-й, -ий* гидг сургч хүв авхларн, деерән 2-гч нүүрин хүвс авна.**

Үлгүрнь: *Санҗийч? Бадмийт? Та доклад кехийт? Ода күртл умшайт?*

2. ***-у(-ү)* гидг сургч хүвиг зәрм таслгч шинҗин үүлдәгч немҗ авна.**

Үлгүрнь: *Иван гертән ирну? Санан сурһулян чиләлү? Николай доклад кеҗәну? Санл сурһулян чиләчклү? Нимгр дегтр умшну?*

3. ***-мб (-мби)* гидг хүв — келгчин хүв. Тиим хүв нииլҗ ирсн үг эркн биш зәңгин келгчнь болдг.**

Үлгүрнь: *Колхозин хург болхмби? Бидн маңһдур альд бәәхмби? Йиртмҗ гисн юмби?*

4. *-мб (-мби)* **гидг сургч хүвин өмн бәәлһнә нерн** *-н* **гидг хадвран геенә.**

Ү л г ү р н ь: *Тер йовсн хөн.— Тер йовсн хөмби? Эн темәнә ноосн.— Эн темәнә ноосмби?*

346-гч дамшлһн. I. Эн зәңгсәс сургч хүвстә үгмүд олҗ авад, салһҗ бичҗ авсн цагтан хүвинь темдглтн.

... Болв Басңгин нер келхлә, яһҗ Арслңгин чирә хүврәд, терүнә махмуднь хатурсиг бичкн көвүн оньһсн уга.

— Революцин өмн оңдан әәмгин күн нааран ирәд, хавсн сар шин бүрдсн цагт, нарн суусн дару эн ''Чөткрин хар толһа'' деер һархлань, тер залуг мөртәһинь хамднь авад шивчксн юмн гиҗ, күргн ах Найт келдг билә,— гиһәд Арслң уха туңһасн бәәдлтәһәр көвүнд хәрү өгв.

— Шивчкҗий?— гиһәд көвүн Арслңгин зүн чикнд урлан күргҗ, арһул сурв: — Кен шивҗәхмби?— гиҗ немв.

— Араха шивсн болх,— гиҗ тернь бодв.

— Араха гисн кемби? Чөткрий?— гиһәд көвүн сурв.

— Кемрҗән би эн ''Чөткрин хар толһа'' деер ода һархла, яах болһначи? Хәләлчн, хавсн сар һарсн бәәнә, нарн сууҗ йовна,— гиҗ Арслң ардан көвүнүр эргҗ хәлән, дөгҗ сурв.

— Чи Мазн баатр болхар бәәнчи? Түүни орчд Арахан тускар кел,— гиҗ көвүн сурв. Тиигәд ода Арслң ''Хар чөткрин'' тускар тууль келҗ өгв. (Бадмин А.)

II. Бичәд, цегин ормд ирлцҗәх сургч хүв немтн.

1. Альдас эн ирс...? 2. Эн көвүнәнтн нернь ке...? 3. Мана көвүн яһс...? 4. Юңгад эс орулҗ авсм...? 5. Мел дала сән юмн терүнд бәәсн болх...? 6. Танад байн төрл Шуңһрцг гиҗ бәәл...? 7. Тегәд бийнь гертән бәән...? (Д. Б.)

Лавлгч (батлгч) хүвс.

1. *-мн (мөн)* **гидг лавлгч хүв өңгрсн болн ирх цагин причасть келгч болсн цагтан керглнә.**

Ү л г ү р н ь: *Николай эндр ирхмн (ирх мөн). Түүнд давтҗ келсмн (келсн мөн).*

а) Эн *-мн (мөн)* **гидг лавлгч хүв давтгч чинртә причасть келгч болсн цагтан керглнә.**

Ү л г ү р н ь: *Бадм дегтр хурдар умшдг мөн (умшдмн). Кеемә домбрт дуулн келдг мөн (келдмн).*

б) Өңгрсн цагин причасть эн хүв ниилүлҗ авхла, *-н* **гидг хадвран геенә.**

Ү л г ү р н ь: *ирсн мөн — ирсмн, суусн мөн — суусмн.*

в) Давтгч чинртә причасть эн хүв ниилүлҗ авхларн, *-г* **гидг хүвән бас геенә.**

Ү л г ү р н ь: *ирдг мөн — ирдмн, суудг мөн — суудмн.*

2. *-л* **гидг лавлгч хүвиг цуг келлһнә хүв деерән утхарн кергтә болхла, авна.**

Ү л г ү р н ь: *Эн дегтр чинил. Нааран аашсн Санҗл. Энчн нәәмнл. Борка доклад кеҗәнәл. Даалһсн болхла, келхл.*

347-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс лавлгч хүвстә үгмүдиг олҗ авад салһтн, бичҗ авсн цагтан хүвинь татасар таттн.

Үвл цаста болхла, басл сән. Цаста болхла, хавр устал болна. Тиим җилд тәрән икәр урһлтал. Эн җил урһцтал болх мөн. Цасн орад, җөөлрәд, хәәләд бәәх мөн. ''Хурта-чиигтә җил болхмн'',— гиҗ көгшдүд келҗәләл...

Ода ахлач ирвл, хург эклхл. Хавр сәәхн болҗанал. Тиигәд ахлач хург кеҗәхл. Хаврин көдлмшин тәрән тәргдхл. Колхозникүд көдлмшән үкс кехмл гилдҗәнәл. Маңһдур, нөкәдүрәсл һарад эс бәәхий? Көдлмшән сәәнәр кехмн гихл бәәдлтәл.

Сулдгч хүвс.

Сулдгч-чаңһагч чинртә хүв *-чн, -чгн (чигн)* **хүвсәр тогтна.**

Ү л г ү р н ь: *Кезә чигн тиим күн. Одх чигн биләв. Келдг чигн күн. Бамбчн ирг.*

Чигн **гидг хүв үглә хамдан бичгдсн цагтан** *-чн, -чгн* **болҗ хасгдна.**

Ү л г ү р н ь: *Кезәчгн иньг билә гиҗ сан. Хамачн көдлмшән эклцхәчкв.*

348-гч дамшлһн. I. Эн зәңгс бичәд, сулдгч хүвс олад, татасар темдглтн, яһҗ бичгдсинь шинҗлтн.

Хаалһ альдаһур һарвчн,
Хәләц хамаран тусвчн,
Харңһу будн харшлвчн,
Халта задт хаагдвчн,
Һаран өгхичн яднав.

(Дорҗин Б.)

1. Һалын заляр падр, һәәхүлд нернчн туур! 2. Хәәмнь, Кеегч минь, өмнк мөрән яһад болвчн күцх зөвтәч! 3. Тер төләд бийән залуршснд тоолҗ, келсн үгән чигн, күцәсн төрән чигн залу кевәр эн кехәр зүткҗ йовла. 4. ''Би һаһаһасн сурхар бәәхшв. Альдаран чигн йовхшв'',— гиҗ Арслң келв. 5. Түрүн бичсн эрлһән хавтхлчкад, негчн күүнд үзүлсн уга. 6. Арслң кезәдчн худл келшго. 7. Хамҗл һазрла наалдҗ одсн мет, мел кииһән чигн сәәнәр авлго кевтнә. (Б. А.)

II. Айслулҗ умштн. Дарунь бичәд, зәңгсәс хүвсинь олҗ темдглтн.

ТЕЕГМ.

Теегәс даву нанд һазр уга,
Теегәс даву нанд эк уга,
Теегәс даву нанд омг уга,
Теегәс даву нанд гер уга.

Москва хотлдан одв чигн,
Мөңк теегм санандм орна.
Хар теңгст булхв чигн,
Хәәртә теегм нүдндм үзгднә.

Дәәнә һалд йовсн цагтм,
Даңгин теегм мини ухандм.
Үвлин киитнә догшнд болвчн,
Эңкр теегм намаг дулалдмн.

(Тачин А.)

Маһдлгч хүвс.

Маһдлгч хүвс *биз, кевтә* **гидг үгәс тогтсн болҗана. Эн үг эврә нернләчн, причастьлачн таарч нииццнә.**

Ү л г ү р н ь: *Тер мана мал кевтә. Мана ухаг күргәд келсн биз. Сергей докладан умша биз. Күн кевтә махан иддг, күрн кевтә нүкндән ордг.*

349-гч дамшлһн. I. Умштн, маһдлгч хүвс олтн.

1. Ивг-чивг модд теңгс кевтә көкрҗ налана. 2. Аю хавхас алдрхар ик удан ноолдҗ кевтә. 3. Шовһр Мергнд дөң болдг биз. 4. Мигмр кичәлән даса биз. 5. Булһн эн дегтр умшсн биз. 6. Мергн маңһдур Әәдрхнүр йовх биз. 7. Церн ээҗдән эндр бичг бичх биз. 8. Тернь үнн биз. 9. Зөрц, хар санаһар келҗәдг биз. 10. Тер үг Ямана седклд һундл чигн үүдәсн биз.

II. Умштн, утхинь келтн. Хүвстә зәңгс олҗ бичәд, хүвсинь чинрәрнь йилһтн.

Мана классин көвүдәс негнь генткн:

— Ботинкин кичәл маңһдур болхмҗ,— гисн зәңгтә орҗ ирв.

— Юн ботинк болҗахмби? Яһад ботинк?— боллдад бидн дарунь шуугад одувидн.

Зәңг авч ирсн көвүн:

— Кенә, юн ботинкинь би альдас медхв?— гиҗ алмацв.

— Кенә ботинк, ямаранинь хәләхәр бәәдг болҗана, тиигхлә,— болҗ негнь цецрв.

— Тертн, мана ботинкс хәләһәд, шаңһа ботинк өгхәр бәәдг болх?— гиҗ талдан негнь орлцв.

— Не, тегәд һостань яахмби?— гиҗ һоста ирсн көвүднь хүүв келдв.

Өрүндрь өкәһәд, көлән хәләһәд, классарн орад ирүвидн.

Хоңх цокв. Бидн партстан орад, нам-чим болад сууһад авчкувидн. Багш орад ирв. Маднла мендләд, классин журнал делгәд, маниг нердәрмдн дуудад бүрткв. Дарунь кичәлән эклв.

— Көвүд, ода бидн ботаник гидг предмет эклҗ дасх зөвтәвидн.

... Ботинкин тускар маниг өцклдүрәс нааран үүмүлҗәсн төр — ямаран чигн, кенә чигн ботинк биш, ботаник гидг кичәл бәәсн болҗ һарв. (Доржин Б.)

Орч нернә хүвс.

-в, -видн, -ч (-чн), -т (-тн) **гидг хүвс — келгчин хүвс. Эн келгчин хүвс нүр орч нернәс хасгдад тогтсмн.**

Үлгүрнь:

би гиснәс — ***-в: би ирнәв, би үкрчв;***
бидн гиснәс — ***-видн: бидн ирнәвидн;***
чи гиснәс — ***-ч (-чн): чи ирхч;***
та гиснәс — ***-т (-тн): тадн ирхт.***

-м, -мдн, -чн, -тн, -нь **— бийлгч хүвс. Эн бийлгч хүвс бий орч нернәс хасгдад тогтсн болҗана.**

Үлгүрнь:

мини гиснәс — ***-м: мини мөрн — мөрм;***
мадна гиснәс — ***-мдн: мана мөрн — мөрмдн;***
чини гиснәс — ***-чн: чини мөрн — мөрнчн;***
тадна гиснәс — ***-тн: тана мөрн — мөрнтн;***
үүнә, эднә гиснәс — ***-нь: эднә мөрн — мөрнь.***

Кемрҗән үүлдәгч закгч шинҗд бәәхлә, келгч *-чн, -тн* **гидг нүүрлгч хүвс авна.**

Үлгүрнь: ***чи келхнчн — та келхнтн;***
чи келҗәлчн — та келҗәлтн.

350-гч дамшлһн. Эн текст умшад, нүүрлгч хүвстә үгмүд олтн. Тер хүвинь йилһҗ келтн.

НИСҮВИДН.

Бидн самолётд сууһад йовлавидн. Самолётас төгәлңдән зогсл уга хәләһә йовув. Элст деегүр һарад ирләвидн: ''Герчн тер'',— гиһәд доргшан заав. Бидн альк гер тал зааҗ бәәхинь медсн угавидн. ''Тадн үүнә гер таньсн угайт?''— гиҗ термдн наад бәрв. ''Самолёт ирәд бум цацу, тадн түрүләд һартн, тадна чемода авч өгнәвидн. Элстүр хамдан йовхмдн''. Хаврар йовһар йовхнь бас сән. Салькн серҗңнәд, седкл көөрәд одна. Тадн хаврар йовһар йовлт? Ноһан деер сууһад, амрч авад, йовий. Маңһдур таниг цугтаһитн наар гиҗәнәв.

351-гч дамшлһн. Эн туулиг умштн. Хүвстә үгмүд бичҗ авад йилһтн.

АРАТ БОЛН ХУР.

Модн деер хур шовун суула. Арат энүнүр өөрдҗ ирәд келҗәнә:

— Менд, хур, иньгм минь, дууһичн соңсчкад, чамд золһж ирүв.

— Зөвтә үгдчнь ханҗанав,— гиҗ хур келв. Арат мек һарһад, эс соңссн болад келҗәнә:

— Юн гинчи? Соңсчахшв. Чи, хур, иньгм минь, нааран һазрт бууһад, ноһан деегүр йовҗаһад, нанла күүндхнчн, модн деерәсн келснчн нанд соңсгдҗахш.

Хур келв:

— Һазрт ноһан деер буухасн әәҗәнәв. Һазрар йовхла, маднд, шовудт, әәмшгтә.

— Аль нанас әәҗ бәәнч?— гиҗ арат келв.

— Чамас эс болвчн, талдан аңгудас әәҗәнәв,— гиҗ хур келв. — Олн зүсн аңгуд бәәнәлм.

— Уга, хур, иньгм минь, цуг һазр деер төвкнүн бәәхмн гисн зәрлг эн җил һарсн бәәнә. Ода аңгуд нег-негән көндәҗ бәәхш.

— Нам сән болвш,— гиҗ хур келв,— юңгад гихлә нохас эн аашна, хуучар чамд зулх кергтә билә, ода болхла, әәх юмн уга.

Нохасин тускар соңссн арат чикән сертәлһәд, зулхар седв.

— Эй, чи альдаран?— гиҗ хур келв.— Өдгә цага зәрлг бәәнәлм, нохас чамаг көндәшго.

— Кен медхв эдниг? Эдн зәрлгиг соңслго чигн бәәсн биз,— гиҗ арат келчкәд, зулҗ одв. (Л. Толстой)

МЕЖДОМЕТЬ.

76. МЕЖДОМЕТИН ТУСК МЕДВР.

Альк нег өвәрц, солюд юм үзсән темдглҗ медүлхин төләд бәәх үгиг междометь гинә. Междометь ямаранчн сурврмудт хәру өгдго, хүврдго үг. Эн күүнә байр, һундл, алмацлһ, өврлһ темдглнә.

Үлгүрнь: *Я-а, альдас ирвч? Э-э, би өцклдүр ирләв. Ю-у! Энүнә бәәдлиг.*

Междометь цеглгчәр эс гиҗ хәәкргч темдгәр салһгдна, зәңгин мөч болхш.

352-гч дамшлһн. Эн зәңгсәс междометь олад, ю темдглҗәхинь келтн.

1. ''Ай-ай, яһҗахмт?'' — болад студентнрин негнь Макариг наадлв. 2. ''Йо, хәәмнь, хәәмнь! Би меджәлү?'' — гиһәд Амула болһаҗ хәләв. 3. Ай, күүкд, мини келснд ашта соньн юмн угал. 4. Ха-ха, мел дигтә дүңцүл олҗ келвч! 5. Ой, тер Элст эргмдк өндрмүд деерк садмуд ямаран әвртәһәр урһҗана. 6. О, буудян совхозд болхла, ах агрономч штабин ахлач болҗана. (И. Л.) 7. Ух, яһсн өндр уулв! 8. Генткн холд ''ау'' гисн ә соңсгдв. 9. Эх! Иигәд биилҗ чаддг болхнь! 10. Артистнр бииләд дууссна хөөн, заалд әмтн ''бис! бис!'' гилдҗ хәәкрснь соңсгдв.

353-гч дамшлһн. Шүлг айслулҗ умштн. Ямаран междометь шүлгч олзлҗ.

''Хәдрис!'' — гиһәд хәәкрәд бәәв.
Хәдрис, хәдрис,
Келн болһн босад биилв,
Көл, һарнь эврән ниилв,
Кәдә дүүргәд дууһан дуулв,
Дүүнр, ахнр сергәд бәәв,
''Дәкәд!'' гиһәд дөргәд бәәв.
Хәдрис! Хәдрис!
Хәәрн ишкәд,
Тиирн ишкәд,
Сольн ишкәд,
Цоолн ишкәд,
Хәдрис! Хәдрис!

(Хоньна М.)

Междометин олн зүсн әңг.

Хальмг келнә междометь йир олн болдмн. Междометиг чинрәрнь иигҗ хуваҗ болхмн:

1. Х ә ә к р г ч междометь.

Ү л г ү р н ь: *по!, хух!, йир!, хәдрис!, хәрслә!*

2. Ө в р л һ темдглҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *ай!, йо!, пө!, ха-ха!, я-а!, о-о!*

3. Һ у н д л темдглдҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *эх!, э-э!*

4. Ә ә л һ, ч о ч л һ темдглдҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *уй!, хаг-хаг!, юу-у!, ях!, на-ца!*

5. А л м а ц л һ темдглдҗәх междометь.

Ү л г ү р н ь: *хай!, хай йир!*

6. М а л ы н т у с к а р бас олн зүсн междометь бәәнә.

Ү л г ү р н ь: *ха-хач* (үкрин, темәнә туст), *ча-чаг-чагра* (ямана туст), *хай-хай* (хөөнә туст), *хо-хо* (үкрин туст), *ночуу* (мөрнә туст), *цоб* (царин туст), *цог* (темәнә туст), *кис-кис* (миисин туст), *гиидь* (нохан туст).

354-гч дамшлһн. I. Умштн. Междометь олад, чинрәрнь йилһтн, буулһҗ бичхләрн, татасар темдглтн.

1. Хәрслә! Хәрслә! Элсн кевтә һульдрад од! Хулсн кевтә хурлзад од! 2. Ха-хач гисн ә сөөһин харңһуд соңсгдв. 3. Ха-ха-ха! Әср Улан Хоңһрла бийән дүңцүлдг юн юмч? 4. А-а, тедниг күргҗ ирв? 5. Э-э, би маңһдур хургт одхв. 6. Ай, ямаран күүнәс һарсн үрдүд тиим сәәхн болдв, ямаран мөрнәс һарсн унһн тиим сәәхн болхв. (Т.) 7. О, Бадмтн әвр залу болад бәәҗ. (Э. К.) 8. Пө-ө, мини әәмг алвт иим өнр-өсклң болхов... (Т.) Уй, энчн Үлмҗ бәәҗ. (Э. К.) 9. ”Ура! Ода седкл төвкнүн йовҗ чадҗанав”,— гиҗ Бата хәәкрәд, Муузраг одад күзүдв. (Э. К.) 10. Хаг-хаг, бичә көндә. 11. Э-э, Занда, Занда, чи ода чигн хальмгин авъяс сәәнәр медәд угач. (Э. К.) 12. Э-эх, би энд бәәсн болхнь. (Э. К.) 13. Я, аав, юн гидг юмнд зовҗахмт? (Т.) 14. Ях-ях, иим зовлң бичә үзгдг.

II. Умштн. Утхинь тодлҗ келтн.

Садовое селәнд нег малта орсд баһдан заргдҗ йовсн күн бәәҗ. Нег дәкҗ тер орснь харһад: ”Манахнур ир, Манҗик, трибуха авхч”,— гиҗ. Хальмгуд малдан бәрдг, хальмг кел сәәнәр меддг орс үгән кевтнь хальмгаһар келсн бийнь, ”трибуха” гисиг орсаһар зөрц келсн бәәдлтә.

”Мини эзн орс намаг һурвн бух ирҗ автха гив. Тер бухмудыг гертән хәләҗ бәртхә гиҗәдг болна”,— гиҗ Манҗ эргндк улстан келв. Өөрән һурвн — дөрвн күү нөкд болтха гиҗ дахулад, арһмҗ-деес авад, орсин тал күрәд ирнә.

Арһмҗ-деес бәрсн улс ирхлә, орс алң болв.

— Яһҗ йовнат?— болҗ орс сурв.

— Одак келсн һурвн бухиг авхар,— гиҗ хальмгнь келв.

— Ямаран һурвн бух?

— Ой, одак чини келсн. Три бух ирҗ ав гилч?— болҗ зарц алңтрв. Ода ирҗ медчкәд, орс элк хатҗ инәһәд, гергән дуудв.

— Эй, Анюта, одак трибуха авад ир!— болҗ хәәкрв.

— Акад юмн, һурвн бухиг эн гергн һанцарн яһҗ авч ирхмн болна?— гиһәд ирсн залус алңтрад сууцхав.

Удл уга суулһта үкрә гүзә авсн гергн орҗ ирв.

— Ав, эн трибуха. Күүкдтән чанҗ өгхч,— болҗ орс келв. (Доржин Басңгинәр)

Ә дурагч үгмүд.

Ә дурагч үгмүд *гих* **гидг үүлдәгчлә нииләд, зәңгин талдан үгмүдлә хәрлцнә.**

Ә дурагч үгмүд чинрәрн олн зүсн болна.

1. Мал-адусна ә, хәәкрлһ темдглнә.

Үлгүрнь: *мөө, гаң-гуң, һав-һав.*

2. Хорха-хотна, җивртнрин, аңгудын ә, хәәкрлһ темдглнә.

Үлгүрнь: *җиг-җиг, пии, гааг, гууг, у-у, зииг-җааг, хар-хар.*

3. Күүнә үүлдврин, бәәдлин ә.

Үлгүрнь: *тап-пиш, чис, җиң-җиң, гөл-гөл, шаб-шаб, луг-луг, туг-туг, шал-шал, кар-кар, чим-чим, шум-шус, шурд-шурд.*

4. Йиртмҗин бәәдлин ә темдглнә: ***чиб-чиб, сер-сер, күрд-күрд, бүр-бүр, цәс-цәс.***

355-гч дамшлһн. I. Ә дурагч үгмүд олад, чинрәрнь йилһтн.

1. Иҗлин тер талас ишкә махлата күн у-у гиҗ аашна. 2. Лиҗ, шурд-шурд гиһәд йовад ир. 3. Цәс-цус гиҗ һал цәклв. 4. Зуг тахта мөрд чолун хаалһар йовдңнҗах мет, хард-хард гиһәд улдан төмртә күнд-күнд башмгуд тагчгиг эвднә. Салькн әрә сер-сер гиҗ көдлнә. 6. Сер-сер гисн салькта, бүр-бүр гисн хурта Бумбин орн болна. (Җ.) 7. Хур экләд орв. Хурин умш түрүләд һазрт цалд-цалд гиҗ дусв. (Н. М.) 8. Делсн хатрҗ йовх

мөрдин туруд топ-топ, пид-пид гилднә. **(И. Л.) 9.** Адучин зүркн кирд гиһәд одв. **(Б. А.) 10.** Январин хүүрә киитн чирәг чим-чим гиһәд хәәрәд бәәнә. **11.** Таш гисн ә теегин тагчгиг эвдв. **(Б. А.) 12.** Һалун һаг-һаг гиһәд, һазр-усн шуг-шуг гиһәд, үзҗәнт? **(Т.)** Зөвәр йовхлань, хулсн шар-шар гиһәд, таш-туш гиһәд күнд-күндәр ишксн көлин ә соңсгдв. **(Б. А.)** Әәҗ орксн зүркн туг-туг гиһәд, зөвәр цокад йовна. Эрднь һулд-һулд гиһәд шүлсән зальгад, генткн цахна.

II. Абзацар умшсна хөөн тодлсан бичтн.

Ирх җил мана школ дундын школ болҗана. Энҗл чиләҗәх нәәмдгч классин сурһульчнриг йисдгчүр орулад, талдан һазрур йовулхмн биш. Зәрм эк-эцкнрнь үрдүдән Элстд, района цутхлңд школд орулх саната.

Шин школ бәрх зөв манд өгчәнә. Һурвн давхр зурһан зун тәвн күүкд, көвүд сурдг ормта чолун школ бәрхвидн. Шин багшнр ирх, теднд патьр бәрх кергтә. Дәкәд школд көдлмшин эрдм дасхдг, урлдг мастерской бүрдәхмн. Хуучн трактормуд, машид, эдлврәс һарсн селәнә эдл-ахун зер-зевс бас һарһҗ өгхмн.

Тиим школта болчкхла, мана баһчуд дундас хөөчнр, үкрчнр, багшнр, эмчнр, инженермүд, саальчнр һархнь лавта. Баһчуд олн болхла, билг-эрдмин бәәшң тосхгдх. (Тачин А.)

ДАВТЛҺН.

356-гч дамшлһн. Эн зәңгс бичәд, келлһнә хүвсин хань болгч үгмүд олтн. Чинрәрнь йилһтн.

1. Эгч дү хойр урлдҗ, эгчнь дүүһән эс күцҗ. *(Тергнә төгә.)* 2. Хамг әмтн эс күрч чадхла, эрвәкә делдң күрч. *(Амсур.)* 3. Көөв-көөв күцгдхш, атхв-атхв бәргдхш. *(Салькн.)* 4. Йовв-йовв мөр уга, хатхв-хатхв цусн уга. *(Усн.)* 5. Һанцхн модн һанр-һанр гиҗ, һазр усн шур-шур гиҗ. *(Чигән, бүлүр.)* 6. Бичкн хар ноха тоһшлҗ кевтчкәд, күү орулх чигн биш, һарһх чигн биш. *(Оньс.)* 7. Эрдм сурхд эд, аһурс бичә хармн. 8. Чоньн кичгиг кедү асрв чигн — ноха болдг уга. 9. Цецгә ю болв чигн

үздг, чееҗ ю болв чигн хадһлдг. **10. Ус** үзл уга бәәҗ, һос бичә тәәл.

357-гч дамшлһн. Текст умшад, утхинь келҗ өгтн. Фестивалин тускар тодлҗ авсан буулһҗ бичтн.

ОНЬДИНД НАРН МАНДЛТХА!

1977 җилин июль сард цуг олн сурһульчнрин ''Оньдинд нарн мандлтха!'' гидг фестиваль болсмн. Теңгрт негчн үүлн уга. Иим көк чилгр теңгрт фестивалин көк туг делслә. Фестивальд һазадын орн-нутгудас бас кесг гиичнр ирлә. Дуулсн дуд болн зурсн зургуд, кесн күүндвр — цугтан төвкнүн бәәлһнд нерәдгдсмн. Иньгллтин келнә чинрнь кемҗән уга ик. Фестивальд бәәсн бичкдүд, икчүд, һазадын орн-нутгудас ирсн гиичнр нег-негнәннь седкл-уха медҗ, кергтә төрәр күүндвр кецхәв. Эн өдрмүдт кесг соньн концертчн, спортивн нааддчн, марһадчн болсмн. Цуг олн келн бичкдүдин лозунгс иим бәәсмн: ''Нарт делкән бичкдүд дә бурушаҗана!'', ''Нарт делкән бичкдүд фашизм бурушаҗана!'' 103 орн-нутгас эн фестивальд бичкдүд орлцла. Эдн дуудвр һарһла: ''Моһлцг һазрин күмн! Бидн тадниг иигҗ дууджанавидн: кезәд чигн, альд чигн бомбс болн сумд хаһршго, цуг бичкдүд школ ордг болдгар, өлн-түрүһәр эдн бәәшго болдгар, Төрскинь, өөрхн улсинь булашго болдгар, делкә улм сән болҗ үнн бәәдл делгрүлдг болдгар цугинь күцәтн.

Оньдинд нарн мандлтха!
Оньдинд төвкнүн бәәтхә!''

тевчңгү	**ирлцңгү**	**делгрңгү**
харңһу		**хураңһу**

358-гч дамшлһн. Бичтн, деепричастьмудын суффиксмүд темдглтн. Ямаран мөч болҗ йовхинь келтн. Деепричастн эргцс олтн.

таняд	**ханяһад**

Бата адһм уга серәд, Цаһана сәрсн һадрта түнтг деер суув. Хойр нүдән арчад, гер дотркиг төгәлүләд хәләв. Муузра зәвәр

эрт йовж̧ одсн бәәдлтә. Өвгн үкрмүд һарһн, арһс хураж̧ йовна.

Өвгн, Цаһан, Муузра цәәһән ууһад дуусчана. Цаһан Батаг цәәһән ууһад дуусхла, хувцинь өмскәд белдв.

Муузра Батаг дахулж̧ авад, Ноонин тал һарад йовв. (Эрнж̧әнә К.)

доңһдсн		татаслгдсн

359-гч дамшлһн. Бичтн, причастн, деепричастн эргцс олтн. Тедн ямаран мөч болж̧ йовхинь йилһж̧ темдглтн. Причастин цаг заатн.

Асхн гү тәвх кемд һуч һар һунжд туусн хойр мөртә күн аашна. Арднь зөвәр ууж̧мд хойр мөрнд зүүсн тергн йовна. Эднә өмнәс мотоцикл унсн көвүн ардан баахн көвү сундлсн тосч ирв. Мал тууж̧ йовсн хойрин негнь мөрнәсн бун, ирж̧ йовсн көвүдүр адһв. Мотоцикл зогсад, деерк улснь буув.

Сергейин чирә шора тоосн хойрт киртәд харлж̧. Эдн боодг орад өөмцхәв. Дөчн градус халунд мөрнәс буулго йовчкад, киитн уснд булххла, зовсн, муурсн, киртсн хамг хайгдна. (Бадмин А.)

360-гч дамшлһн. Бичәд, хань болгч келлһнә хүвс олж̧ темдглтн.

Цасн хәәлв. Өндр гермүдин ораһас дусал дусна, һазр бальчгдад, һалуд-шовуд шууглдв.

Сурһулин көвүдин ардаснь элгн-саднь, эк-эцкнь ирцхәнә. Батан ардас күн ирхш. Батан бульглсн зүркн өңгрсн экдән эс болв чигн, бергн Цаһандан, ахнртан, аавдан күрхәр телүләд бәәнә. Тегәд Бата өдр болһн герин ора деер һарад, аавм аашвза гиһәд, хәләһәд бәәнә. (Эрнж̧әнә К.)

һалзн	һууж̧мул	гөрвксн
гилгр	гегән	гүрмр

361-гч дамшлһн. Бичтн. Үүлдәгчс олж̧ йилһтн. Харар барлата үгмүд шинж̧лтн.

Өргн теегиг керчж̧ һарсн хаалһас тедүкнд хойр тоһрун буув. Хавр шинкән эклж̧әнә. Толһан өмн ташуднь теегин шарлж̧н

бултаҗала. Зәрм һазрмудар түрүн цецгүд чигн үзгдҗәлә. Тоһруд нег-негән дурасн бәәдлтә. Эдн хол хаалһд уйдл уга, эврәннь төрскн һазрурн нисч ирҗ.

Тоһруд икәр соньмсч **эргндк** һазран хәләҗәнә. Өр шинкән цәәв. Иим цагт теегин аһу йир төвшүн. **Холдк** баран әрә үзгднә. Нарн бултаҗ һарв.

Өдр гүргүдән орв. Хаалһар йовсн мөртә, темәтә улс тоос бүргүлцхәв. Иим бәәдлиг тоһруд сәәнәр меднә. Тедн ке сәәхн толһасан негт өргәд, негт һудылһәд, өвснә үндс чоңкв. (Леежнә Ц.)

Я н з н ь: буув — үүлдәгч, бу, эс оргч, уңг янзд, таслгч шинҗд, өңгрсн цагт, олн тоод, 3-гч нүүрт.

362-гч дамшлһн. Умштн. Утхинь медҗ, келҗ өгтн. Хань болгч келлһнә хүвс болн нареч олтн. Нәәрүлҗ бичтн.

КӨВҮН БОЛН ЛЕНИН.

Көвүн Ям селәнәс йовҗ йовла. Хоосн корзинк эн авч йовла.

Хаалһ энүнд темдгтә билә. Тәрәнә һазр, бичкн һол, тагт. Тагтын цаадк хаалһ уулур залгдна. Уул деер, ик-ик моддын ца колоннмудта цаһан гер зогсчала.

Эн герәс хол биш көк киилгтә, көлдән чәргтә залу күүг көвүн күцв.

— Ленин энд бәәнә,— гиҗ көвүн энүнд келв. Күн ик маңна деерәсн кепкән хооран кечкәд, көвүнүр хәләв.

''Балһсна күн кевтә'',— гиһәд көвүн санв. Эн иигҗ келв:

— Мана һазр ончта. Нааран балһснас дару-дарунь әмтн ирцхәнә. Һазр сән,— гиҗ көк киилгтә күн зөвшәрв. Эдн зерглдҗ йовв.

— Лениниг үзх дурн күрчәнә,— гиҗ көвүн келв.

— Юңгад?

— Яһад юңгад болҗахмби? Ямаран бәәдлтәһинь медҗ авхар.

— Эгл күн. Мини өңгтә гицхәнә. Төрүц йилһҗ авч болшго.

— Яһҗ йилһҗ эс авч болв йир!

Толһаһан хооран кеҗ, эн күн сергмҗтәһәр инәв.

— Тегәд дурасмн угай?

Көвүн энүнә киилгинь, чәргинь хәләв.

— Ленин көк киилгтә йовдг болхий тегәд? Эн хар пиджакта эс гихлә френч өмснә.

Иигәд күүндә йовҗ, медмҗән угаһар колоннмудта герүр өөрдәд күрч ирв. Көк киилгтә күн зогсв.

— Көвүн, нерчн кемби? Альдаран йовҗ йовнач?— гиҗ эн сурв.

— Нерм Миша. Хавст авхар совхоз орҗ йовнав.

— Не, тиим болхла, тустан йовхмч, нанд хаҗих кергтә. Менд йов, Миша.

Көвүн һанцаран йовв. Цецгүдин грядкин өөр нег күүкд күн мааҗурта зогсчала. Көвүг өөрдҗ ирхлә, көвүнәс эн сурв: ''Чи Ленинтә ю күүндәд йоввуч?'' Көвүн корзинкән тәвчкәд, хәрү гүүхәр седв. Болв Ленин йовҗ одсн бәәҗ. (А. Кононов)

ГРАММАТИЧЕСК ТЕРМИНС

айлт — интонация
алңтрулгч эгшгүд — сомнительные гласные
алңтрулгч хадврмуд — сомнительные согласные
алфавит — алфавит
амр зөңг — простое предложение
амр келгч — простое сказуемое
амар келлһн — устная речь
амар келлһ өргҗүллһн — развитие устной речи
амр киисклһн — простое склонение
амр тоолгч нерн — простое числительное
ар дарана (хату) эгшг ә — гласный звук заднего ряда (твердый)
ахр татасн — дефис
аш — вывод
ә — звук
ә дурагч үгмүд — звукоподражательные слова
баг — группа
бар үзг — печатная буква
бәәдл дурагч междометь — подражательное междометие
бәәлһнә нерн — имя существительное
бәәлһнә нернә бүрдәмҗ — образование имён существительных
бий орч нерн — притяжательное местоимение
бий киисклһн — лично-притяжательное склонение
бийлгч хүвс — притяжательные частицы
бичкн үзг — строчная буква
бичмр үзг — рукописная буква
бооцгч деепричасть — условное деепричастие
бурушагч хүвс — отрицательные частицы
буулһҗ бичлһн — списывание
бүрдәгч киисквр — творительный (орудный) падеж
бүрдсн тоолгч нерн — составное числительное
бүтү ниилвр — закрытый слог
грамматическ йилһлт — грамматический разбор
грамматическ кевәр таардго үгмүд — слова, грамматически не связанные

гемнгч киисквр — винительный падеж
герин даалhвр — домашнее задание
геедрдг *н* хадвр — неустойчивый согласный *н*
hаргч киисквр — исходный падеж
hол зәңг — главное предложение
hол мөчмүд — главные члены (предложения)
hоллгч келлhнә хүвс — знаменательные части речи
hурвдгч баг киисклhн — третье склонение
hурвдгч нүр — третье лицо
гөрвкүлҗ татлhн — волнистое подчеркивание
дамшлhн — упражнение
давхр зәңг — сложное предложение
давхр киисклhн — двойное склонение
давхр зүүцл зәңг — сложносочиненное предложение
давхр тоолгч нерн — сложное числительное
давхр үгмүд — сложные слова
давхр хадвр — удвоенный согласный
давхр хасгдсн үгмүд — сложносокращенные слова
давхр цег — двоеточие
дара тоолгч нерн — порядковое числительное
деепричасть — деепричастие
деепричастин чинр — значение деепричастия
деепричастн эргц — деепричастный оборот
делгрңгү биш зәңг — нераспространенное предложение
делгрңгү зәңг — распространенное предложение
диалектн үгмүд — диалектные слова
диктант — диктант
дотран умшлhн — чтение про себя
дуудвр — обращение
дуута хадвр — звонкий согласный
дүлә хадвр — глухой согласный
дүңцүлгч нареч — сравнительное наречие
дүңцүлгч уршг — обстоятельство сравнения
дүңцүлгч чинрлгч нерн — сравнительная степень имени прилагательного
җөөлн темдг (ь) — мягкий знак (ь)
җөөлн хадвр — мягкий согласный
заагч орч нерн — указательное местоимение
закгч шинҗ — повелительное наклонение
заллт — управление

засгч янз — страдательный залог
зәңг — предложение
зәңгин йилһлт — разбор предложения
зәңгин мөчмүд — члены предложения
зәңгин нөкцл мөчмүд — второстепенные члены предложения
зәңгин үгмүдин даран — порядок слов в предложении
зөрүд холвас — противительные союзы
зүүцл холвас — сочинительные союзы
ик үзг — прописная буква
ил ниилвр — открытый слог
ирх цаг — будущее время
йилһвр уга тоолгч нерн — неопределенное числительное
йилһгч орч нерн — определительное местоимение
йирн нерн — нарицательное имя
йирин харһдг үгмүд — общеупотребительные слова
йирин чинрлгч нерн — положительная степень имен прилагательных
кавычк — кавычки
келгч — сказуемое
келгдлһн — выражение
келлһн — речь
келлһнә хүв — часть речи
келлт — произношение
киизң киисквр — косвенный падеж
киизң немлт — косвенное дополнение
киисквр — падеж
киисклһн — склонение
киисклһнә баг — группа склонения
көтлвр холва — подчинительный союз
көтч үүлдәгч — вспомогательный глагол
күсл уршг — обстоятельство цели
күцц биш зәңг — неполное предложение
күчлгч чинрлгч нерн — превосходная степень имени прилагательного
күчлгч янз — побудительный залог
күүндән — диалог
лавлгч хүвс — частицы сомнения
междометь — междометие
морфолог — морфология

наречч — наречие
наречин бүрдәмҗ — образование наречия
нас тоолгч нерн — возрастное числительное
нәәрүлҗ бичлһн — изложение
нег бүл үгмүд — однокоренные слова
нег то — единственное число
негдгч баг киисклһн — первое склонение
негдгч нүр — первое лицо
немлт — дополнение
нерәдгч киисквр — именительный падеж
нерәдгднә — называется
нерлгч — подлежащее
нег зүсн мөчмүдтә зәңг — предложение с однородными членами
нег зүсн мөчмүд — однородные члены
нег зүсн мөчмүдин холва — союзы, соединяющие однородные члены
нерлгчин келгдлһн — выражение подлежащего
ниилвр — слог
ниилүлгч киисквр — соединительный падеж
ниилүлгч деепричасть — соединительное деепричастие
ниилүлгч хадвр *h* — соединительный согласный *h*
ниилүлгч холва — соединительный союз
ниит янз — взаимный залог
нүр орч нерн — личное местоимение
нүүрлгч хүвс — личные частицы
нүрго зәңг — безличное предложение
нүрго үүлдәгч — безличный глагол
олн то — множественное число
олн цег — многоточие
оньдин чинрлгч нерн — качественное прилагательное
оргч үүлдәгч — переходный глагол
орулһш — вставка
орч нерн — местоимение
орч нернәс тогтсн нареч — местоименные наречия
өггч киисквр — дательно-местный падеж
өдгә цаг — настоящее время
өңгрсн цаг — прошедшее время
өмн дарана (җөөлн) эгшг ә — гласный звук переднего ряда (мягкий)

причасть	— причастие
причастин чинр	— значение причастия
причастин цәәлһлт	— причастное определение
причастн эргц	— причастный оборот
сагллт диктант	— предупредительный диктант
санан	— мысль
соңсхвр диктант	— слуховой диктант
сулдгч-чаңһагч хүвс	— уступительно-усилительные частицы
сургч зәңгс	— вопросительные предложения
сургч хүвс	— вопросительные частицы
суффикс	— суффикс
таарлт	— согласование
талын келнәс орсн үгмүд	— заимствованные слова
таслвр	— перенос
таслгч шинҗ	— изъявительное наклонение
таслҗ татлһн	— прерывистое подчеркивание
татасн	— тире
татасар темдгллһн	— подчеркивание
тежг чинртә үг	— слово с переносным значением
то	— число
то заагч нареч	— наречие меры и степени
товчлгч үгмүд	— обобщающие слова
тогтагдсн нерн келгч	— составное именное сказуемое
тогтагдсн үүлдвр келгч	— составное глагольное сказуемое
тогтагч чинрлгч нерн	— относительное прилагательное
тодрха биш эгшг	— неясный гласный
тодрха умшлһн	— выразительное чтение
тоолгч нерн	— имя числительное
төвшүнәр умшлһн	— плавное чтение
төргч киисквр	— родительный падеж
тулгч деепричасть	— предельное деепричастие
тууҗлгч зәңг	— повествовательное предложение
түдлт	— пауза
түдлһнә темдгүд	— знаки препинания
түргн деепричасть	— слитное деепричастие
удан эгшг	— долгий гласный
ударлт	— ударение
уңг	— корень
уңг янз	— действительный залог

үг — слово
ухалҗ нәәрүллһн — сочинение
ухаллт диктант — творческий диктант
үгин бүрдәц — состав слова
үгин көдлмш — словарная работа
үгин сүүр — основа слова
үгин уңг — корень слова
үгин хүв — часть слова
үгин чилгч — окончание слова
үзг — буква
үлгүрнь — например
үлмә зәңг — придаточное предложение
үндсн тоолгч нерн — количественное числительное
үүлдәгч — глагол
үүлдәгч бичлһнә зокал — правописание глаголов
үүлдәгчин нүр — лицо глагола
үүлдәгчин то — число глагола
үүлдәгчин бүрдәмҗ — образование глагола
үүлдәгчин хүврлт — спряжение глагола
үүлдәгчин шинҗ — наклонение глагола
үүлдәгчин янз — залог глагола
фонетик — фонетика
хавсрлт — скобка
хадвр ә — согласный звук
хадврин җөөлрлт — смягчение согласных
хамт янз — совместный залог
хамцулгч киисквр — совместный падеж
хань болгч үгмүд — служебные слова
хасгч тоолгч нерн — ограничительное числительное
хату темдг (ъ) — твёрдый знак (ъ)
хату хадвр — твёрдый согласный
хәәкргч зәңг — восклицательное предложение
хәәкргч междометь — восклицательное междометие
хәәкргч темдг — восклицательный знак
хәвдлт — примыкание
хәләвр диктант — зрительный диктант
хәрүд деепричасть — уступительное деепричастие
хәрүд орч нерн — возвратное местоимение
хойрдгч нүр — второе лицо
хойрдгч киисклһн — второе склонение

холва — союз
хөөт үг — послелог
хувагч деепричасть — разделительное деепричастие
хувагч тоолгч нерн — разделительное числительное
хурдар умшлһн — беглое чтение
хуучрсн үгмүд — архаизмы
хүв медүлгч тоолгч нерн — дробное числительное
хүврлһн — изменение
хүв — частица
цаг заагч нареч — наречие времени
цаг уршг — обстоятельство времени
цәәлһгч үгмүд — пояснительные слова
цәәлһлт — определение
цег — точка
цеглгч — запятая
цегсәр темдглһн — подчеркивание пунктиром
церглгч үгмүд — служебные слова
цуглулгч тоолгч нерн — собирательное числительное
чееҗәр келлһн — прочесть наизусть
чилгч — окончание
чинрлгч нерн — имя прилагательное
чинрлгч нернә бүрдәмҗ — образование имен прилагательных
шинҗ — наклонение
шиигдг әс — шипящие звуки
шуд келлһн — прямая речь
эврә киисклһн — возвратное склонение
эврә нерн — собственное имя
эврә хүвс — возвратные частицы
эгшг ә — гласный звук
эгшгүдин таарлт — гармония гласных
эгшгүдин бичлһнә зокал — правописание гласных
эклц ә — начальный звук
эргц — оборот
эс йилһгч орч нерн — неопределенное местоимение
эс оргч үүлдәгч — непереходный глагол
эцс — конец
янз — залог

Хасгдсн нерд

Аркадий Гайдар — А. Г.
Бадмин Алексей — Б. А.
Балакан Алексей — Бал. А.
Басңга Баатр — Б. Б.
Бианки В. — Б. В.
Виктор Гюго — В. Гюго
Гиль С. К. — Г. С.
Бембин Тимофей — Б. Т.
Г. Ганейзер — Г. Г.
Бонч-Бруевич В. — Б.-Б. В.
Боркан Сарң — Б. С.
Дорҗин Басң — Д. Б.
Дун — Д.
Җимбин Бемб — Җ. Б.
Калян Санҗ — К. С.
Көглтин Дава — К. Д.
Кононов А. — К. А.
Куукан Анатоль — К. А.
Манҗин Нимгр — М. Н.
Нармин Морхаҗ — Н. М.
Нуура Владимир — Н. В.
Пушкин А. С. — А. П.
Саңһҗин Бося — С. Б.
Сусен Аксен — С. А.
Сян-Белгин Хаср — С.-Б. Х.
Тачин Анҗа — Т. А.
Тургенев И. С. — И. С. Тург.
Толстой Л. Н. — Л. Толстой
Шугран Вера — Ш. В.
Хоньна Михаил — Х. М.
Эрнҗәнә Константин — Э. К.

ҺАРГ

6 класс

Давтлһн 3
Лексик 13
Морфолог 21
Бәәлһнә нерн 29
Чинрлгч нерн 53
Тоолгч нерн 65
Орч нерн 78
Давтлһн 98

7 класс

Давтлһн 102
Үүлдәгч 106
Причасть 140
Деепричасть 150
Нареч 157
Хөөт үг 163
Холва 168
Хүвс 171
Междометь 181
Давтлһн 185
Грамматическ терминс 190

ДЕГТР ОЛЗЛСН СУРҺУЛЬЧНР

Сурһулин җил	Сурһульчин нер-усн	Дегтрин бәәдл	Дегтр яһҗ олзлсна темдг
19			
19			
19			
19			

Учебное издание

Бадмаев Бата Бадмаевич

Харчевникова Роза Пюрвеновна

Ченкалеева Александра Санджиевна

КАЛМЫЦКИЙ ЯЗЫК

(Фонетика, морфология)

Учебник для 6—7 классов
на калмыцком языке

Издание 7-е

Редактор *В. Д. Бадмаева*
Художественно-технический редактор
С. Э. Котинов

ЛР № 010037
ИБ № 1580

Сдано в набор 02.10.96. Подписано в печать 14.01.97. Формат 60 x 84/16.
Бумага типографская № 2. Гарнитура Школьная. Печать офсетная.
Усл. печ. л. 11,63. Усл. кр.-отт. 11,86. Уч.-изд. л. 8,36.
Тираж 10000 экз. Заказ 3652. ''С'' 016.

Калмыцкое книжное издательство,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 243.

АПП ''Джангар'' Республики Калмыкия,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245.

ЭЛСТ • ХАЛЬМГ ДЕГТР ҺАРҺАЧ • 1997